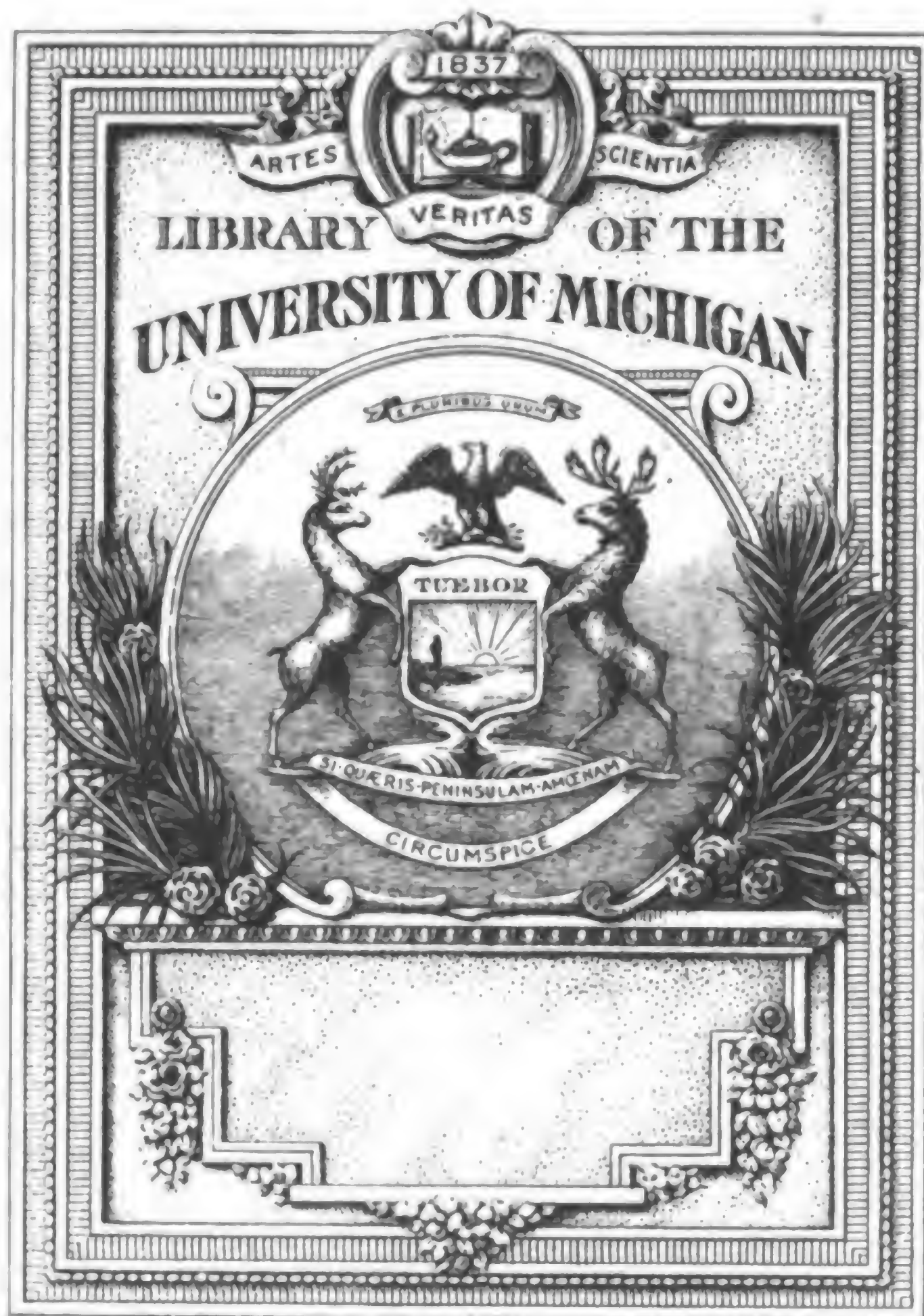

391481

DL
1
A2

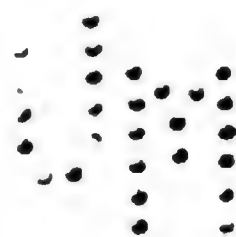
AARBØGER

FOR

NORDISK OLDKYNDIGHED OG HISTORIE,

UDGIVNE AF

DET KONGELIGE

NORDISKE OLDSKRIFT-SELSKAB.

1918.

III. RÆKKE.

8. BIND.

KJØBENHAVN.

I KOMMISSION I DEN GYLDENDALSKE BOGHANDEL, NORDISK FORLAG.

H. H. THIELES BOGTRYKKERI.

14

05
JAN 2 - 1924

AARBØGER

FOR

NORDISK OLDKYNDIGHED OG HISTORIE,

UDGIVNE AF

DET KONGELIGE

NORDISKE OLDSKRIFT-SELSKAB.

1918.

III. RÆKKE.

8. BIND. 1. HÆFTE.

KJØBENHAVN.

I KOMMISSION I DEN GYLDENDALSKE BOGHANDEL, NORDISK FORLAG.

H. H. THIELES BOGTRYKKERI.

Af Oldskrift-Selskabets eller med dets Understøttelse udgivne Skrifter ere følgende i Commission hos den Gyldendalske Boghandel, medens Medlemmer af Selskabet kunne faa dem for $\frac{2}{3}$ af Bogladeprisen, naar de derom henvende sig til Selskabet, Prindsens Palais, Kbhvn. B, (hvor Formatet ikke angives, er dette 8vo):.

Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie. 1866—1917.

Hvert Bind 4 Kr. (Fortsættes med et Bind aarlig.)

Annaler for nordisk Oldkyndighed og Historie. 1836—60, 20 Bind;
1861—63, 3 Bind; hvert Bind 4 Kr. 1864—65, Register til Aarg.
1836—63, 1 Bind, 2 Kr.

Antiquarisk Tidsskrift. 1—7. B. 1843—63. Hvert Bind 4 Kr.

Antiquités Americaines, publiées par C. C. Rafn. 1845. 4. 8 Kr.

Antiquités de l'Orient, par C. C. Rafn. 1ère livraison. 1856. 4 Kr.

Antiquités Russes (selon la rédaction de C. C. Rafn). T. I—II.
1850—52. 4. 30 Kr.

Atlas for nordisk Oldkyndighed (med 22 Plader). 1857. Fol. 20 Kr.

Egilsson, S., Lexicon poëticum antiquae linguae septentrionalis.
[1860. Udsolgt]. Ny Udg. ved Finnur Jónsson, 1. 1913. 4 Kr.; 2. 1914.
6 Kr.; 3. 1916. 10 Kr.

Gröndal, B., Clavis poëtica ant. linguae septentr. 1864. 4 Kr.

Hauksbók udgiven efter de Arnamagnæanske håndskrifter no. 371, 544
og 675, 4to, samt forskellige papirhåndskrifter. 1—3. hæfte. 1892—
96 12 Kr. (Hæfterne henholdsvis 5 Kr., 4 Kr. og 3 Kr.)

Jonsson, E., Oldnordisk Ordbog. 1863. 8 Kr.

Islendinga sögur. 3. B. Njála, 1ste Bind. 1875. 8 Kr.

— — 4. B. Njála, 2det Bind. 1889. 6 Kr.

Landnámabók I—III (Hauksbók, Sturlubók, Melabók). 1900. 6 Kr.

Leitfaden zur nordischen Alterthumsdkune. 1837. 1 Kr.

Mémoires de la Société royale des Antiquaires du Nord. 1836—39,
1840—44, 1845—49, 1850—60, 4 Bind à 4 Kr. 1866—1913, hver
Aargang 1 Kr. Aarlig udkommer et Hefte; 6 Hefter udgjøre et Bind.

Njála. Textudgave. 1875. 3 Kr.

Nordiske Fortidsminder. 1. Bind. 1890—1903. 30 Kr. (6 Hefter à 6 Kr.).
2. Binds 1. Hefte, 1911. 2. Hefte, 1918. 6 Kr.

Nordisk Tidsskrift for Oldkyndighed. 1—3. B. 1832—36. 12 Kr.

INDHOLD AF AARGANGEN

1918.

	Side
Chr. Axel Jensen: Lillehedinge, Storehedinge og Karise. Nye Bidrag til Spørgsmålet om danske Forsvarskirker	1
Francis Beckett: Venge Klosterkirke	25
Magnus Olsen: De norske stedsnavne i Gisle Surssøns saga . .	41
Finnur Jónsson: Angers-Brudstykket af Saxo	61
J. W. S. Johnsson: Den galliske Syge i Danmark før 1550 og Litteraturen om den	91
C. A. Nordman: Skaldyngernes stenyxor	137
J. P. Rasmussen: Affaldspletter fra Stenaldertilhugning	151
K. Friis Johansen: Affaldspletterne ved Thorsø Strand	173
Henrik Larsen: Nogle Oplysninger og Bemærkninger om danske Landsbyer	177
A. Helgesson: En ny St. Laurentius? Är bild- och inskriptions- gåtan å »Petrusportens» tympanon vid Slesvigs domkyrka nu slutgiltigt löst?	294

I Teksten findes indsat følgende Afbildninger:

- S. 7, 9, 11: Lillehedinge Kirke.
- S. 13, 14: Storehedinge Kirke.
- S. 17, 19, 23: Karise Kirke.
- S. 29, 35: Venge Klosterkirke.
- S. 36: Angelsaksisk Kirke i Worth.
- S. 37: Vor Frue Kirke i Aalborg.
- S. 122: Side af et dansk Haandskrift om Gallisk Syge.
- S. 131: Smørekur for Gallisk Syge 1497.
- S. 138, 143, 145, 147: Grønstens Økser fra den ældre Stenalder.
- S. 158, 159, 172: Flintblokke gjenfremstillede af Afslagningerne.
- S. 175: Kort over Stenalders Affaldspletter ved Thorsø Strand, Lolland.
- S. 295: Tympanon i Domkirken i Slesvig.

Kirkebygningerne S. 7—23 gjengivne efter Architekterne V. Koch og I. B. Löffler. Oldsagerne S. 158—72 tegnede af Bodil Müller.

Compt. Philology
1-2-24
1-2-24

LILLEHEDINGE, STOREHEDINGE OG KARISE.

NYE BIDRAG TIL SPØRGSMÅLET OM DANSKE FORSVARSKIRKER.

AF
CHR. AXEL JENSEN.

Efter at Nationalmuseets anden afdeling i de seneste år har gennemarbejdet største delen af Syd- og Midtsjælland med en fremtidig publikation for øje, der er tænkt som en fortsættelse og udvidelse af de 1873 påbegyndte »herredsbeskrivelser«, kunde der som resultater af disse undersøgelser gives mange nye oplysninger om vor middelalders arkitektur og kunst — for slet ikke at tale om den endnu mindre gennemarbejdede renæssance- og baroktid! Selv i kirker, som skulde synes udforskede til de mindste detaljer, er der dog ved en fornyet gennemgang af enkelthederne vundet opfattelser, der uddyber eller omstøder de gængse. Det er en selvfølge, at de fleste af disse resultater vil finde deres rette plads i det planlagte værk over vore faste mindesmærker fra historisk tid, men lige så indlysende er det, at man under arbejdet også møder spørgsmål, der trænger til gentagen overvejelse og fornyet drøftelse, og det er netop et sådant spørgsmål, som her skal fremdrages og belyses ved en sammenstilling af de iagttagelser, der er gjorte ved forf.'s gennemgang af kirkerne i Stevns og Faxe herreder.

Det drejer sig om det så mange gange diskuterede, man fristes til at sige skandinaviske spørgsmål om de middelalderlige kirkers forsvarsindretninger, der som bekendt her i

årbøgerne især har været behandlet af Blom (1895), som nåede til helt negative resultater, samt af Eckhoff (1899), der til gengæld var positiv nok, og senere belyst af Löffler og Mackeprang (1902). Af de sidste års litteratur om æmnet må især nævnes Hugo F. Frøléns værk om »Nordens befästa rundkyrkor« (Stockholm 1911), der er et fyldigt indlæg til forsvar for forsvarskirkerne, omend det på visse punkter må bruges med varsomhed. I hovedtrækkene kan det siges, at der i den senere tid har stået to opfattelser overfor hinanden, og at de svenske indlæg, hvis tal selvfølgelig kunde øges meget betydeligt ved at nævne specialafhandlinger om svenske kirker, er udpræget positive, medens de danske er lige så udpræget negative¹. Og som et sikkert resultat kan det fastslås, at det i al fald kun er et forsvindende mindretal af Danmarks middelalderlige kirker, der har haft forsvarsindretninger. Den overvejende mængde af vore romanske landsbykirker røber end ikke den mindste fortifikatoriske bihensigt, og det samme gælder, som Löffler og Mackeprang med rette har fremhævet imod Eckhoff, de gotiske kirketårne. Hvad der af Eckhoff er forklaret som bjælkehuller til skyttegange og forsvarsgallerier, er utvivlsomt kun store bomhuller, bestemte til sværere stilladsbjælker og brugte dels under opførelsen, dels ved reparationer. Uden i øvrigt at optage dette specielle spørgsmål skal forf. til belysning af gammeldags stilladsbygning fremdrage nogle oplysninger fra Bårse kirkes regnskaber. Da kirkens tårn repareredes 1575 og bl. a. fik nyt tagværk, oprejste ni karle støtter og gjordværk om tårnet, medens fire karle i tre dage afbrød to piller og rensede og »flyede« stenene til murgrus. Og da arbejdet fortsattes 1576, arbejdede to karle på træværket om tårnet og »bunde« tværstænger til med vidier; nogle støtter blev opgravne og flyttede om tårnet; en karl med heste og vogn »åg til Sjolte og hug nye ris

¹ Et mellemstandpunkt indtages af provinsialkonservator R. Haupt: Wehrkirchen in den Elbherzogtümern (Zeitschr. der Gesellsch. Schleswig-Holstein. Geschichte, XXXII, s. 223).

at binde tværstænger mellem tårnet og støtterne«, og tilslut arbejdede to karle en halv dag, som nedtog »det ladværk« om tårnet. Det er for så vidt uheldigt, at det ældste og bedst bevarede sydsjællandske kirkeregnskab gælder Bårse, hvis tårn er lille og uanseligt og derfor kun står med bomhuller af almindelig sentmiddelalderlig størrelse, men selve den i regnskabet nævnte metode, at binde stilladserne sammen med vidjer, kendes også fra andre landsdeles kirkeregnskaber og gør det på forhånd indlysende, at »ladværkerne« har krævet solid understøttelse i murene.

Selv om bjælkehullerne således ikke kan bære vidnesbyrd om kirkefortifikation, har vi dog fra den yngre middelalder så forsvarsagtige indretninger som de skydeskårsformede glugger i Køge kirketårn, der efter den nyeste redegørelse for kirkens bygningshistorie bliver bedre forståelige end før¹, de beslægtede former i Storehedinge tårnet og de nedadrettede glugger (»skoldehuller«) i en række kirketårne omkring Århus (Tranebjerg på Samsø, Hjortshøj og Egå). Disse sentgotiske eksempler kan måske forklares ved den hypotese, at bygmestrene under opførelsen af tårnene har hentet praktiske motiver fra verdslig arkitektur, men uden videre lader deres fortifikatoriske betydning sig ikke bortforklare på denne måde. Og af vore romanske kirkebygninger står to af de bornholmske, Olsker og Nylarsker, med så utvetydige forsvarsindretninger, at de drager de andre rundkirker med sig og berettiger til at fastslå, at i det mindste også Horne og Thorsager med deres skydeskårsagtige glugger har haft et krigerisk præg. Her at komme ind på en nøjere drøftelse af hele problemet vilde dog føre for vidt, og vor opgave skal blot være at gennemgå de tre ejendommelige sydøstsjællandske kirker, som titlen nævner, og i dem at påpege og sammenstille en række enkeltheder, der næppe lader sig forklare af andet end forsvarshensyn.

¹ Jvfr. Claudi Hansen: Fra Arkiv og Museum V, s. 417 f.

Æren for den arkæologiske opdagelse af Lillehedinge kirke tilkommer prof. Löffler, der undersøgte bygningen for Nationalmuseet 1893 og året efter publicerede en kort monografi i årbøgerne (1894, s. 394). Senere har Koch (Årb. 1899, s. 193, 201) på afgørende punkter givet bygningen en rigtigere fortolkning, men hans værdifulde bemærkninger er fremsatte ganske kortfattet i anden sammenhæng, og da de afgørende slutninger ikke er dragne af iagttagelserne, bliver en fornyet prøvelse ikke overflødig.

Af den oprindelige, romanske kridtstensbygningens to hovedafsnit, koret og skibet, er det skibet, der har betydning i den givne sammenhæng, men koret frembyder dog et enkelt, hidtil upåagtet forhold, som har for stor interesse til at kunne forbigås i tavshed. Skønt det ejendommelige korhvelv hviler på romanske hjørnesøjler med tærningformede kapitæler og baser, og skønt det ligesom alle kirkens romanske dele er bygget af kridtkvadere (der på den kuppelagtige, men dog i overensstemmelse med de svære ribber kappedelte overside viser sig som knorter og halvraa blokke), er det trods materiale og stilformer indbygget i sentromansk tid og ikke samtidigt med kormurene. Det fremgår med al ønskelig klarhed af vinduesforholdene. Thi foruden de to på Löfflers længdesnit (fig. 2) viste, næsten helt tilmurede, anselige, rundbuede vinduer i øst og nord, som begge stemmer med hvælvet og går fri af dettes vægbuer, findes der på nordmurens yderside, bag taget af det sentgotiske sakristi, rester af et tredje og ældre vindue, der overskæres af hvælvets nordre skjoldbue og for en stor del er ødelagt ved gennembrydningen af det senere nordvindue (fig. 1). Dets plads er dog så meget højere og østligere, at der er bevaret et omtr. $\frac{1}{2}$ meter højt stykke af den østre karmsmig samt derover to kilesten af rundbuestykket, og medens vestre karmside og sålbænken er forsvundne, kan den øvre rundbue følges, idet hele overkonturen af kilestensstykket er forbleven urørt. Medens det senere vindues ydre bredde er 90 cm, har det ældre

kun målt c. 70 cm, og ligeledes kan højden kun have været ringe. Thi medens det yngre vindue har ganske almindelig romansk form, er det ældre såre usædvanligt; den bevarede østkarm er ikke lodret, men svagt bøjet på en sådan måde, at dets helhed kun lader sig rekonstruere som en oval eller som en hestesko, og at den nedre bue må have fulgt i direkte fortsættelse af det bevarede karmstykke, således at hele den ydre højde næppe har overskredet 80 cm¹. Vinduet er selvfølgelig tilmuret samtidig med gennembrydningen af dets afløser, og en udhugning af den solide, lukkende blok, som består af kridtkvadre og tilligemed de omgivende murflader dækkes af en ved ombygningen eller senere i middelalderen påført, grov, grusblandet mørtelberapning, kunde måske svække den stærkt gennemrevnede mur. Derfor må vi give afkald på en nøjere undersøgelse af vinduets indre dele og nøjes med at følge smigens retning et stykke ind i muren uden at kunne nå ind til selve lysningen. At denne har været ret ringe, er dog sikkert nok. Med den givne murtykkelse kan den største bredde næppe have overskredet 24 cm, forudsat at lysningen, som det synes, har ligget omtrent midt i muren, og under samme forudsætning kan lysningshøjden anslås til c. 50—60 cm².

Korets ydermure er sikkert samtidige med skibets eller i al fald ikke ældre end disse. Selv om koret på østhjørnerne har flade, brede, kun ganske svagt fremspringende lisener, der nedad forenes ved en lige så svag skråkantsokkel og opad forsvinder umærkeligt i murene uden tydelig øvre afslutning, detaljer, der ikke genfindes på skibet, og selv om dettes kridtkvadre gennemgående synes at være lidt større, mangler ethvert afgørende indicium for tidsforskel.

Allerede Löffler har i første række fremhævet skibets

¹ Hesteskoformede vinduer er ikke forf. kendte fra vore romanske bygninger, hvorimod ovale vinduer kan forekomme.

² Lysningen i det nyere vindue har ikke været bredere, men har på grund af højden virket anseligere.

ualmindelige højde (c. $8\frac{1}{2}$ m over jorden), der da også er bygningens mest påfaldende ejendommelighed. Rejsningen gør sig stærkt gældende i det ydre, men står man inde under skibets to indbyggede, sentgotiske hvælv, aner man den næppe. I det egentlige kirkerum ser man i det hele kun lidet af interesse. Af romanske detaljer er der vest for triumfbuen næsten intet bevaret; begge dørene er ødelagte, og de ved hvælvenes opførelse lukkede vinduer skimtes kun i meget utydelige konturer, som først udhugninger kunde klarlægge. Blot er det påfaldende, at der i det hele kun har været to vinduer, eet omtrent midtvejs i hver af langsiderne, en sparsomhed, der ikke er så almindelig på Stevns, som Löffler synes at mene. Først når man gennem det sentmiddelalderlige tårn er nået op i det høje loftsrum over hvælvene, vinder man mulighed for at forestille sig, hvorledes skibet oprindelig har været formet. Tæt over hvælvtoppene ses (sml. fig. 2) en række, delvis tilmurede bjælkehuller¹ og over dem udhugninger, som fik Löffler til at formode, at der her havde løbet en art frise, kronet af udskårne figurer. Som Koch har set (1899, s. 201, note 1), har der dog sikkert nok her ligget et bjælkelag, hvis bjælker har haft en indbyrdes afstand af en god meter og har været indsatte i murene uden rem, ganske som ved så mange andre romanske kirkelofter i Østsjælland. Og trods Löffler kan udhugningerne, der ses over de fleste af hullerne i nordvæggen og over et enkelt i sydvæggen, kun forklares af rent praktiske hensyn. De er omtr. 100 cm. høje, 30—35 cm. brede, gennemgående dybest og bredest nedefter, men iøvrigt rå og uregelmæssige, netop som de måtte blive, når man vilde gøre sig den ulejlighed at udtage bjælkerne uden at oversave deres hoveder. At man virkelig har gjort sig denne urimelige umage, synes mig at stadfæstes af den iagttagelse, at den eneste udhugning, som forekommer på sydvæggen, findes over den næstvestligste bjælke, der ganske

¹ Tilmuringerne er ikke viste på Löfflers snit.

mangler udhugning over nordenden. I dette ene tilfælde har man begyndt udtagningen fra syd; af de andre bjælker har man derimod først løftet nordenden.

Foruden disse udhugninger findes på nordmuren endnu

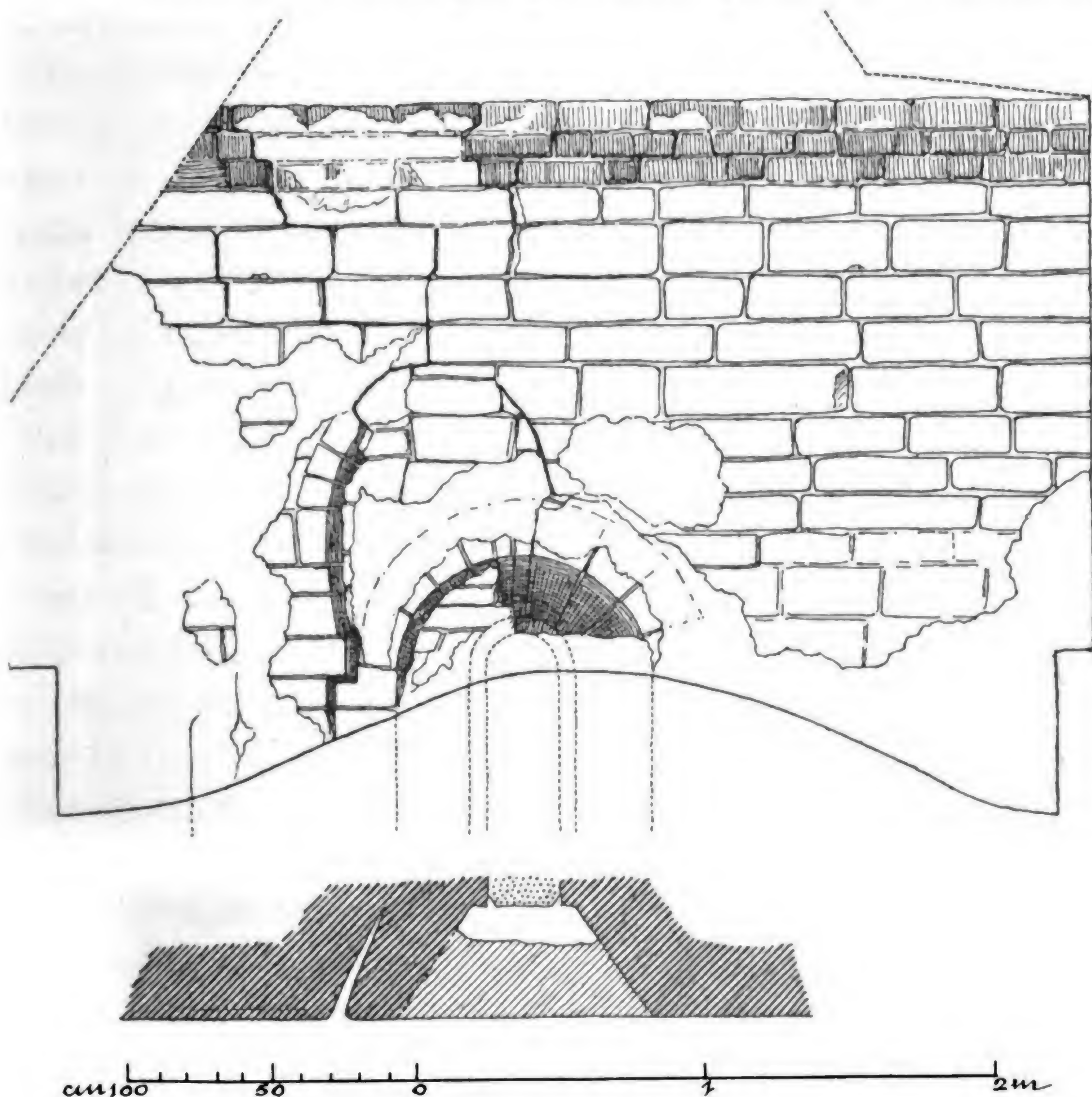

Fig. 1. Lillehedinge. Fra korets nordmur.

en enkelt af lignende art, blot noget smallere og klarere begrænset, siddende adskilligt dybere, nede i hvælvingslommen og tæt ved skibets østhjørne. Dens nedre afslutning er skjult af hvælvets murværk, så at der hverken her eller andetsteds ses bjælkehuller, men den tillader dog at stille det spørgsmål, om der ikke har været et nedre bjælkeloft, eller med andre ord, om skibet ikke har haft tre etager. Og engang rejst lader dette spørgsmål sig ikke afvise, thi alene herved

lader skibets vinduesforhold sig forklare på tilfredsstillende måde.

Et blik på Löfflers langsnit (fig. 2) og Kochs tværsnit (fig. 3) viser, at kirkerummets vinduer vilde sidde urimeligt lavt i forhold til dets loft, hvis der kun havde været det førstnævnte bjælkelag. Og endvidere vil det ses, at der trods ombygninger og flikninger spores ikke blot to, men tre sæt vinduer over hinanden. Löffler anså blot det mellemste sæt for oprindeligt og vilde forklare det øverste sæt som brudt efter tårnets opførelse og hvælvingernes indbygning. Nu præsenterer de mellemste vinduer, der er helt tilmurede, sig kun som lodrette fuger; karmene synes at have været omtrent vinkelrette, og overdækningen må nødvendigvis have været vandret, da selv den laveste bue vilde skære sammen med det øvre bjælkelag; således viser Koch, der meddeler, at han har foretaget udhugninger, dem da også på tværsnittet. De øvre glugger, af hvilke den nordre er åben, har udad smalnende smige, vandret bund og vandret loft af kridtstensbjælker. Også den lidt anseligere og noget højere siddende vestglug (indre br. 85, h. 60 cm) har smige og dækkes af meget spinkle kridtflager, der nu ligger over det øverste bevarede skifte af den oprindelige vestmur. Lighederne må da siges at være meget store, og yderligere må fremhæves den overensstemmelse, at begge sydgluggerne, både den øvre og nedre, i den indre munding har bevaret rester af en indsat ramme af kridtstensbjælker. Intet stadfæster Löfflers ubeviste påstand om aldersforskel, og det er ikke for dristigt at erklære alle gluggerne for oprindelige¹. Den karakteristiske brug af stenbjælker genfindes i nogle af egnens sentromanske kirketårne, og var de øvre glugger sentmiddelalderlige, vilde de sikkert have haft fladbuestik.

Konstruktionerne forklarer de mange ommuringer, der

¹ Derimod er døren fra skibets til korets loft, trods Kochs udtalelse (1899, s. 193) yngre eller i al fald omdannet. Den er vel af kridtsten, men buen er et fladt stik, og karmene synes ommurede.

nu, sammen med overkalkningen af alle kirkens overvægge, besværliggør undersøgelsen. Stenbjælkerne har været for svage og er, som det endnu kan ses i de øverste vinduer, brudte under vægten af de overliggende murmasser. Og

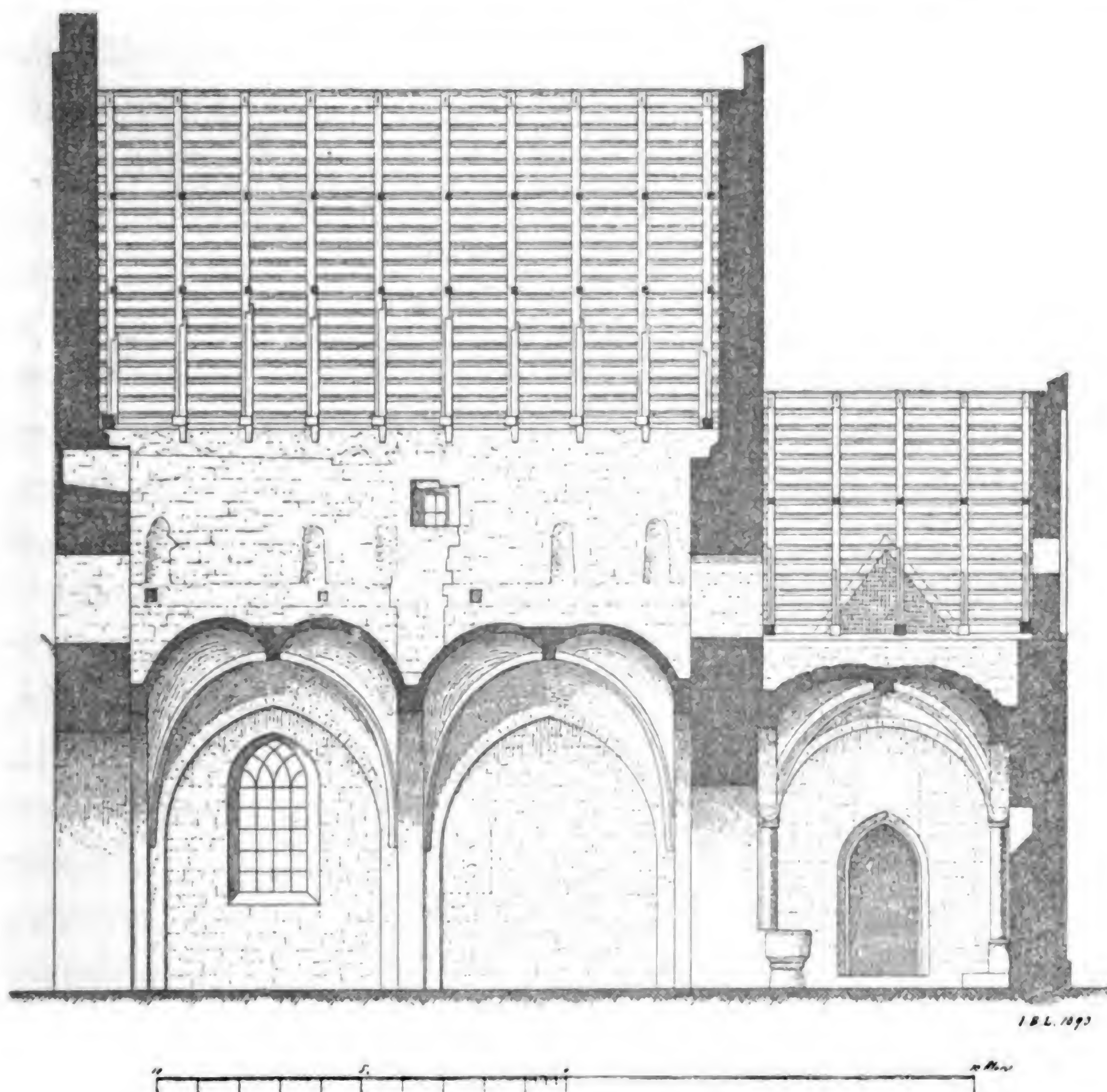

Fig. 2. Lillehedinge. Længdesnit. Efter I. B. Løffler.

endelig stadfæster de tre vinduessæt hypotesen om den tredobbelte stokværksdeling; ikke mindst, fordi de ikke sidder i samme højdeaxe, men er forskudte i forhold til hinanden, således at det nederste vindue er anbragt østligere end de øvre, betinger de tilstedeværelsen af et nedre bjælkelag som gulv for en lav, kun lidt over 2 meter høj mellemetage. Den oprindelige adgang til de øvre stokværk kan kun have været ad stiger og loftslemme.

Stokværksdelingen leder strax tanken hen på rundkirkerne og frister til at regne Lillehedinge mellem vore forsvarskirker. Den mangler ganske vist den overhvælving af selve kirkerummet, som ikke savnes i noget af vore bevarede runde skibe, men ligheden med den vestgøtiske og uplandske rundkirketype er, bortset fra planens form, ganske slående. En kirke som Bromma har netop haft tre etager adskilte med bjælkelag. Og endda bliver det et spørgsmål, om Lillehedinge ikke fra første færd har talt fire etager. Langmurene har nu dobbelt retkantgesims af sengotisk karakter, og på deres indersider er de øverste skifter utvivlsomt ommurede ned til den højde, der angives af gavlenes indre aftrapninger. Hvad gavltrekanterne angår, har Löffler rigtigt fremhævet, at deres ydersider overvejende er murede af munkesten, og når han er mest tilbøjelig til at mene, at de alligevel er oprindelige, skal det indrømmes, at spørgsmålet ikke er let at afgøre. Gavlene er nemlig så enkle, at de kun giver få holdepunkter for en nøjere tidsfæstelse. Deres indersider, der nederst har en skråkantsokkel, er helt af kridtsten. De ydre gavlflader er ganske glatte, og deres eneste prydding har været de imellem de røde mursten blandede kridtstensbælter. Vestgavlen, der nu er indbygget i tårnet, står med bevarede, glatte, uafdækkede taglinjer, hvis skråning synes at svare til det sentmiddelalderlige tagværk; østgavlen har lave glatte kamme med to spinkle fodtinder og en lidt sværere toptinde, former, der er ommurede og uheldigt ændrede i de seneste år, men dog vides at have haft forgængere af lignende art. Medens de selvfølgelig er ældre end tårnet, hvis blandingssmykkede trappegavle atter nøje svarer til sakristiets og korets sentmiddelalderlige gavlformer, må det på den anden side hævdes, at en sådan materialvexel mellem undermur og gavl ikke forekommer i nogen anden af Stevnsegnens romanske bygninger, og at baade former og materiale gør det overvejende sandsynligt, at de tilhører en ombygning fra 1300'erne.

Hvorledes det skal forklares, at det har været nødvendigt

at rejse nye gavle forholdsvis kort tid efter bygningens opførelse, formår Lillehedinge ikke selv at fortælle os. Trods bygningens overensstemmelser [med uomtvistelige forsvars-

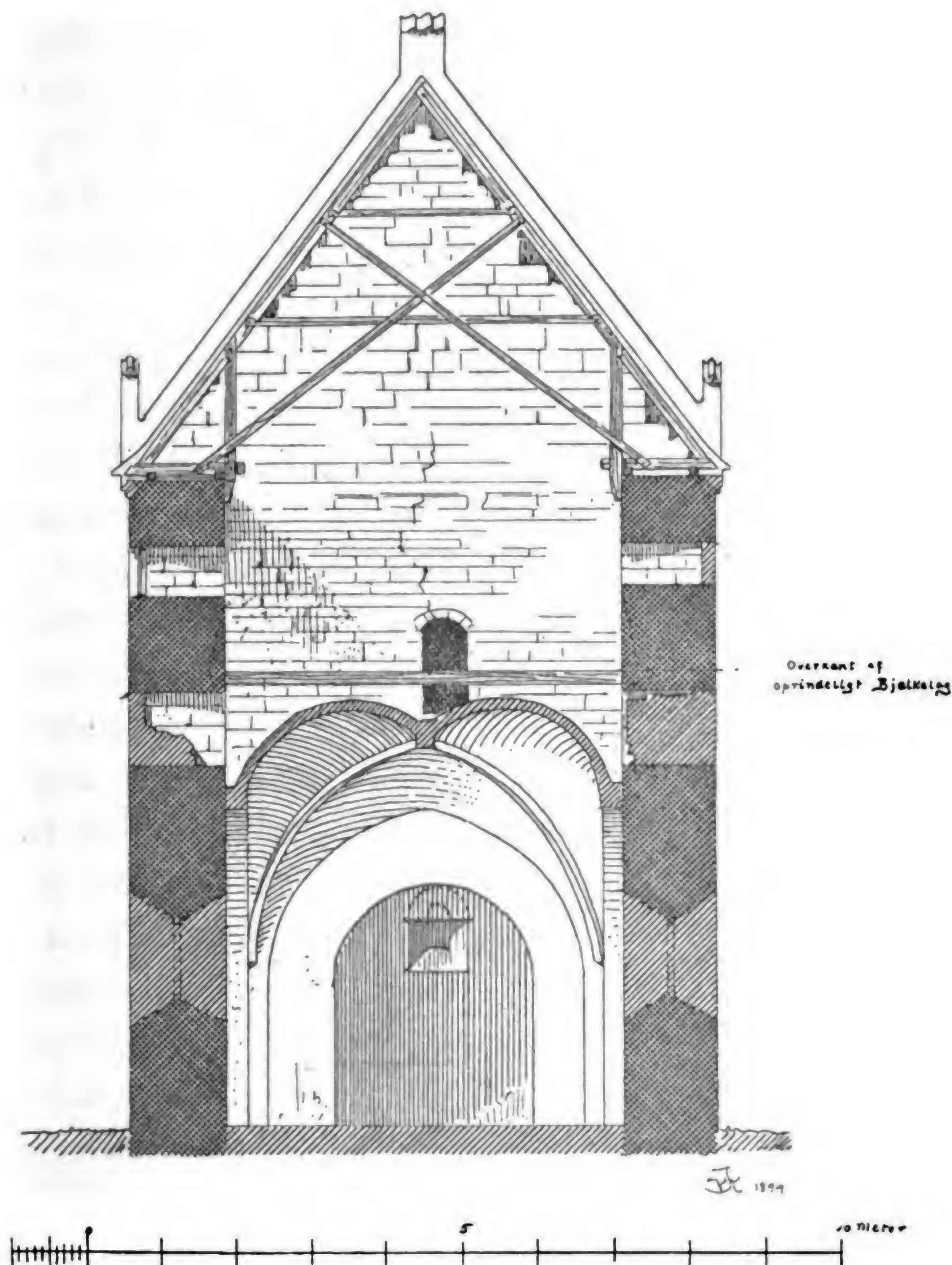

Fig. 3. Lillehedinge. Tværsnit af skibet. Efter V. Koch.

kirker svigter den os dog på det mest afgørende punkt; ad iagttagelsens vej kan der ikke drages sikre slutninger om den oprindelige tagdæknings form. Heldigt er det da, at en nabokirke netop i så henseende kan give os nye oplysninger.

Den mærkelige kirkebygning i *Storehedinge* er så vel-

kendt, at det her vilde være ganske overflødigt at give en indgående beskrivelse af dens ejendommeligheder og dens historie, dens sørgeligt ødelagte, ottekantede skib og dens velbevarede, to stokværk høje, nu forsigtigt og forstående restaurerede kor. Skønt korets forskellige, i murtykkelserne mellem den indbyggede apsis og østmuren udsparede rum (hvoraf der som bekendt findes to systemer, det ene tilgængeligt fra korets indre, det andet fra den smalle omgang i muren om øvre stokværk) er gådefulde nok, skal der her ikke gøres noget forsøg på at forklare deres existens, og selv om de er næsten uden paralleller i Danmarks romanske arkitektur, kan de dog ikke tjene som virkelige beviser for, at Storehedinge har været en forsvarskirke. Når Frölén (Nordens befästa Rundkyrkor I, s. 107, note) uden forbehold kalder de hvælvede omgange om øvre stokværk for skyttegange, synes dette unægteligt noget dristigt, når man betænker, at gangene kun er c. 72 cm. brede og brystværnet i triforiegluggerne kun c. 72 cm. højt. Men Frölén har på anførte sted fremsat en anden iagttagelse, som i hovedsagen er rigtig, og som er af afgørende betydning for forståelsen af kirken. Han fremhæver, at koret øverst afsluttes med en delvis bevaret murkrone, medens den egentlige kormur danner en bänk ovenpå de hvælvede skyttegange, og på murkronens inder-side påviser han en »indbildning efter en plankbro«, som har fulgt de tre frie sider og hvilet på regelmæssigt fordelte bjælker, hvoraf fem huller endnu ses på hver langside og fire på østgavlen. Den nævnte »indbildning« (fig. 4—5) eller rille er iøvrigt tydeligt vist på Storcks omhyggelige opmålinger i Ældre nord. Architectur (saml. III, række I, bl. 14—15), men ikke forklaret af de danske arkitekter og arkæologer, som har beskæftiget sig med kirken.

Uden kendskab til Fröléns notits er forf. på stedet kommet til lignende resultater og er derved blevet i stand til at øge og på visse punkter at ændre hans iagttagelser. Det øvre korrum, indenfor gallerigangene, har udpræget karakter af

et loftsrum uden kirkelig betydning; ikke blot har det nu åben tagstol, men dets vægge synes aldrig at have været pudsede, og sit sparsomme lys har det kun fået indirekte, gennem to glugger ud til søndre arkadegalleri samt gennem indgangsdøren fra nordgalleriet. I dette rum er det, at galleriets indervægge, som ikke når op i højde med ydermurene, danner en høj, 130 cm. bred bænk, og selv om overfladen af denne bænk ved korets hovedstandsættelse ommuredes og nu dækkes med et gulv af moderne kridtsten, er den af galleriet betingede afsats oprindelig og kronmuren over den ganske urørt. Selve kronmuren er c. 62 cm. svær og indtil overkanten af det oprindelige murværk omtr. 180 cm. høj. Tre limstensskifter (46 cm.) over afsatsgulvet findes den omtalte udhugning både i nord-, øst- og sydvæggen; i en 13—14 cm. bred kvadrække er der hugget en rille af samme bredde, som foroven er 5—7 cm. dyb, medens den rå mejslede bagside skråner udad og nedad.

For så vidt er Frøléns iagttagelser da rigtige nok, men det samme gælder ikke hans korte redegørelse for de rillen ledsagende murhuller. Bortset fra de uregelmæssigt huggede, rå huller til en svær bjælke, der har ligget midtvejs i koret fra nord til syd, findes der under rillen kun murhuller i sydvæggen, hvor de virkelig er fem i tal, siddende i en afstand af c. 15 (13—19) cm. fra rillens underkant (fig. 5 B); de er kun 9—10 cm. dybe, 16—19 cm. høje og brede, og de er ikke murede samtidig med bygningen, men mejslede ind i kridtstens-

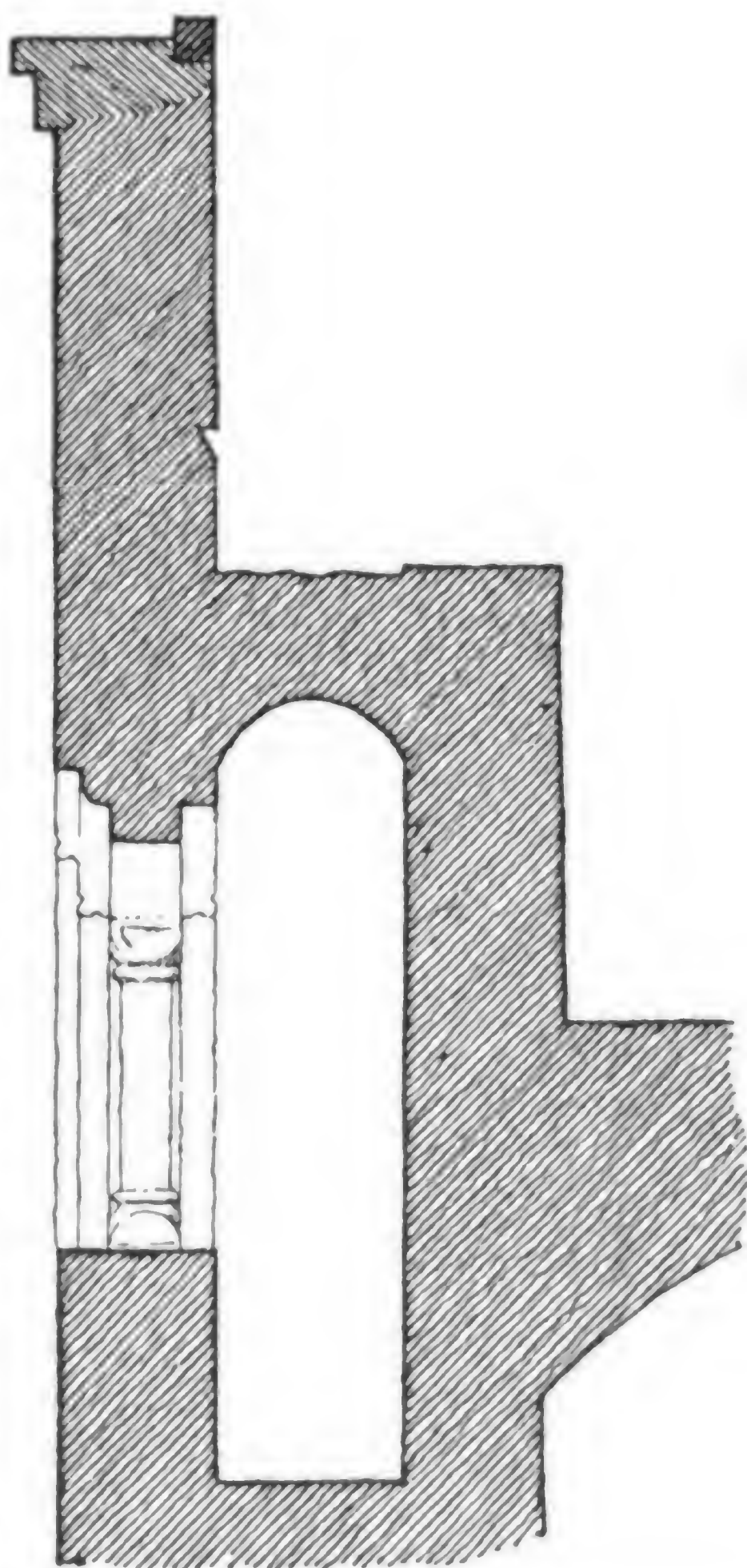

Fig. 4. Storehedinge. Skematisk snit af korets kronmur.

væggen på en sådan måde, at de umulig kan være oprindelige. Til alle sider findes derimod i selve rillen huller¹, der løber vandret helt ud gennem muren og har nøjagtig samme højde som rillen, medens bredden er 15—20 cm.; de har ganske karakteren af bomhuller, og der kan næppe tillægges dem nogen anden betydning. Endelig findes på østvæggen to og på nordvæggens østre del to huller umiddelbart over rillen, c. 23—24 cm. brede, c. 10 cm. høje og c. 15 dybe, sikkert

Fig. 5 A-B. Storehedinge. Snit af rille i korets nordre og søndre kronmur.

oprindelige og svarende til planker, som har ligget over det lag, der må have sluttet sig til rillen, og i så fald fortæller, at dette må have været vandret (fig. 5 A).

At der virkelig til rillen har sluttet sig et fast lag, det være nu gulv eller andet, fremgår af murværkets tilstand². Et enkelt sted på sydvæggen sidder der umiddelbart over rillen en stump kalkmørtel, som efter dens form at dømme har tjent som udspækning over sammenstødet mellem væggen og det horisontale lag. Men større betydning har et andet forhold. Under rillen er limstenene, hvoraf jo hele koret oprindelig er bygget, friske og gode, omend fugerne, som så hyppigt i romanske kridtstenskirker, er ret medtagne. Over rillen derimod er kronmuren meget stærkt vejrbidt og forvitret. Og øverst ligger der endelig to skifter munkesten i munkeskifte, fuldstændig intakte, med murskeridsede fuger af sentmiddelalderlig karakter, men så friske og velholdte, som om de var murede igår. Alle deres enkeltheder viser, at de er påbyggede samtidig med korets nuværende, gotiske gavle³. Østgavlen, der består af munke-

¹ 5 mod nord, 2 mod øst, 4 mod syd.

² Lignende riller er iagttagne f. ex. i Elmelunde kirke på Møen, hvor de efter deres plads under de oprindelige loftsbjælker må have tjent til sikring for en bræddeforskalning.

³ På fig. 4 er de påbyggede skifter markerede ved særlig skravering.

sten og limsten i vekslede bælte, og hvis højblendinger snarest tilhører første halvdel af 1400'erne, er rejst over den gamle kronmur; kun midt under gavlen skærer en fladbuet gavlluge sig så dybt ned i det oprindelige murværk, at rillen er bortbrudt. Endnu tydeligere er sammenhængen mellem de påbyggede skifter og vestgavlen, hvis nu cementpudsede yderside vel har højblendinger ligesom østgavlen, men iøvrigt er langt enklere udstyret, fordi den aldrig har kunnet gøre sig stærkt gældende ved siden af oktogonens tag. Her i vest er det gotiske murværk ført langt dybere ned end i øst. Det når helt ned til overrummets gulv, og som det ses på gavlens vestside, står den romanske mur her kun bevaret indtil et par skifter under gulvet i korets ydre gallerigange. Umiddelbart over dets overkant findes en indhugget rille med jernsøm, hvori ottekantens tagbly har været fastgjort, formodentlig efter ødelæggelsen 1677¹. Tidligere må skibets mure have været højere. Thi ikke blot er der midtvejs i gavlen nedgang fra det øvre korrum til en fladbuet loftsdør, men desuden findes der en nu tilmuret og ændret, men utvivlsomt sentgotisk, fladbuet dør, hvorigennem man fra afsatsen over den søndre omgang har kunnet komme ud over oktogonens tag; i al fald i den senere middelalder må skibet have været omtrent lige så højt som koret; differencen kan næppe have været større end kronmurens højde.

Men hvorledes dette sidste end forholder sig, sikkert er det, at den sentgotiske ombygning også har strakt sig til vestenderne af korets langmure, hvor en del af kormurene er ommurede med munkesten, der både har forbandt med vestgavlen og med de påbyggede skifter øverst på den gamle kronmur.

Af alle disse småiagttagelser kan med absolut sikkerhed sluttes, at forvitringen af den gamle kronmurs inder-

¹ Så lavt, at det har vanskeliggjort passagen ad de to oprindelige vindeltrapper, som fører fra korets nedre til dets øvre etage, og af hvilke den søndre før sidste istandsættelse var lukket.

sider må være foregået før påbygningen af de sentgotiske gavle og de tilsvarende munkestensskifter; thi hvis ødelæggelsen var sket efter denne ændring, kunde de yngre dele umuligt stå så friske, som de gør. Og forvitringen af kronmurens øverste del er så stærk, at den næppe kan være foregået under et tag, selvom dette har været nok så meget i forfald; først rillen angiver højden af det dække, der har været mod vejrligets fortærende indflydelse.

At dette nærmest ved murene har ligget vandret, fremgår både af de nysnævnte bjælkehuller og af den omstændighed, at rillen er gennemført på korets tre sider. Men videre er det næppe muligt at nå med sikkerhed, da der intet lader sig slutte af bjælkehullerne, og da loftsbjælker, dragere eller andet træværk kan have hvilet på omgangsmurens inderkanter, uden at det mindste spor deraf behøver at være bevaret. Man kan da (som Frólén) tænke sig, at der omkring korets vandtag har gået en åben gang med plankegulv, således at der over det øvre korrum har stået et særligt saddeltag eller måske et helt træhus. Dog er der også adskillige andre muligheder, og især tør det næppe helt benægtes, at tagdækningen blot har været et plant gulv af sammennotede eller sammenfalsede egeplanker. Ganske vist savnes ethvert afløb, og selv et værnende metaldække vilde ikke have kunnet afbøde denne mangel. Men hvilken mulighed man end vælger, må konstruktionerne have været upraktiske og uholdbare; og da de i gunstigste tilfælde ikke har stået længere end et par århundreder, kan det ikke modbevise deres eksistens eller afkræfte den hypotese, at man oprindelig har kunnet færdes bag kronmuren, at denne øverst har været afsluttet med nu bortbrudte tinder og vigskår, og at koret i dets første tilstand ikke har haft gavltrekanter.

Med disse resultater for øje ligger det nær fra Storehedinge at slutte tilbage til Lillehedinge, at tillægge det en særlig betydning, at gavltrekanterne begge steder er senere tilbyggede, og ligeledes at tænke sig Lillehedinges høje skib afsluttet

med fladt tag indenfor tindekroner. Endnu kunde vel indvendes, at beviserne er for svage, og at de ikke tvinger til at antage formodningen om det fortvivlet upraktiske flade tag. Det skal da også villigt indrømmes, at selv Storehedinge efterlader en vis tvivl, og for at styrke vor hypotese er det nødvendigt også at udstrække vore undersøgelser til Karise,

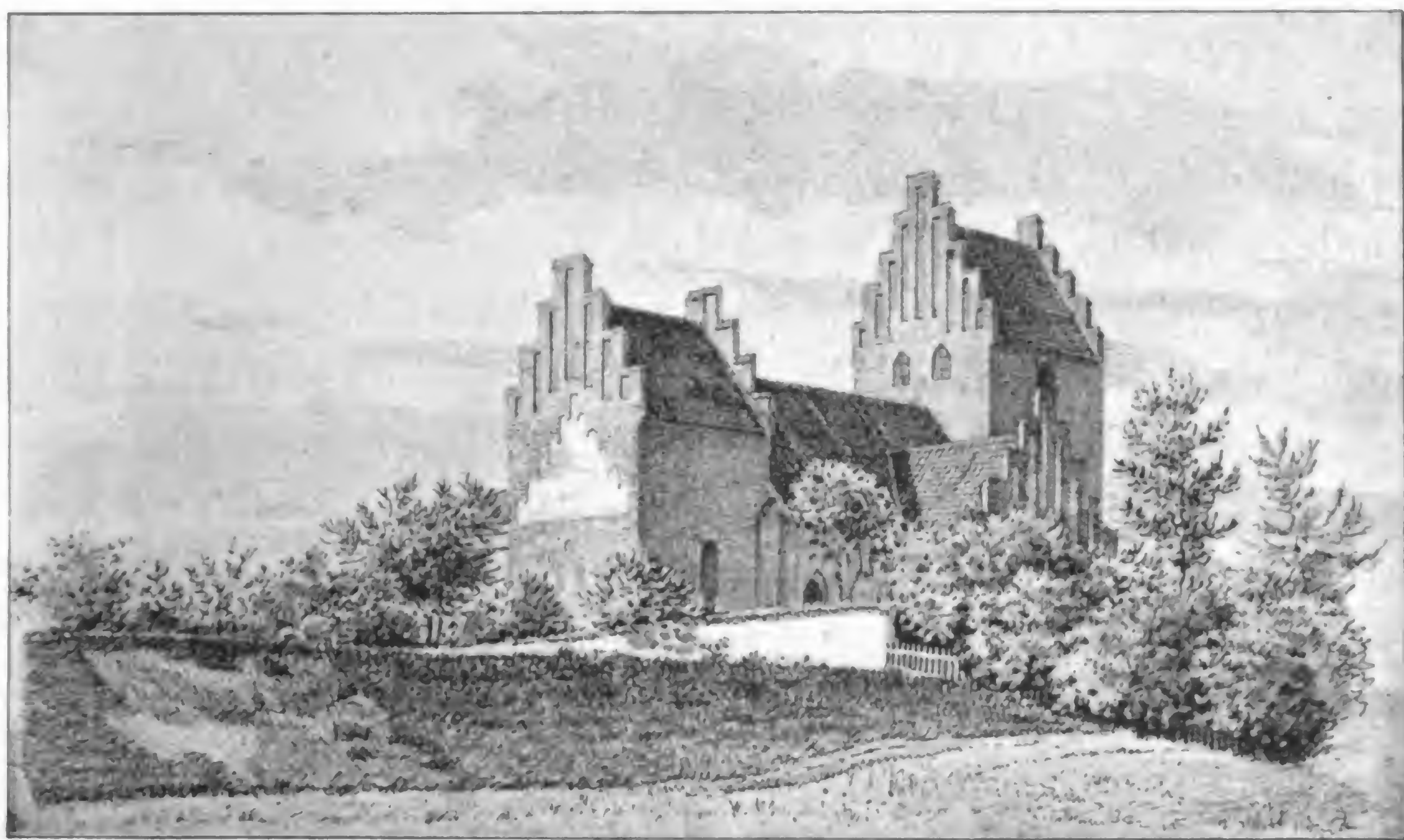

Fig. 6. Karise. Efter tegning af V. Koch.

hvor meget denne bygning end afviger fra de to hidtil behandlede kridtkvaderkirker.

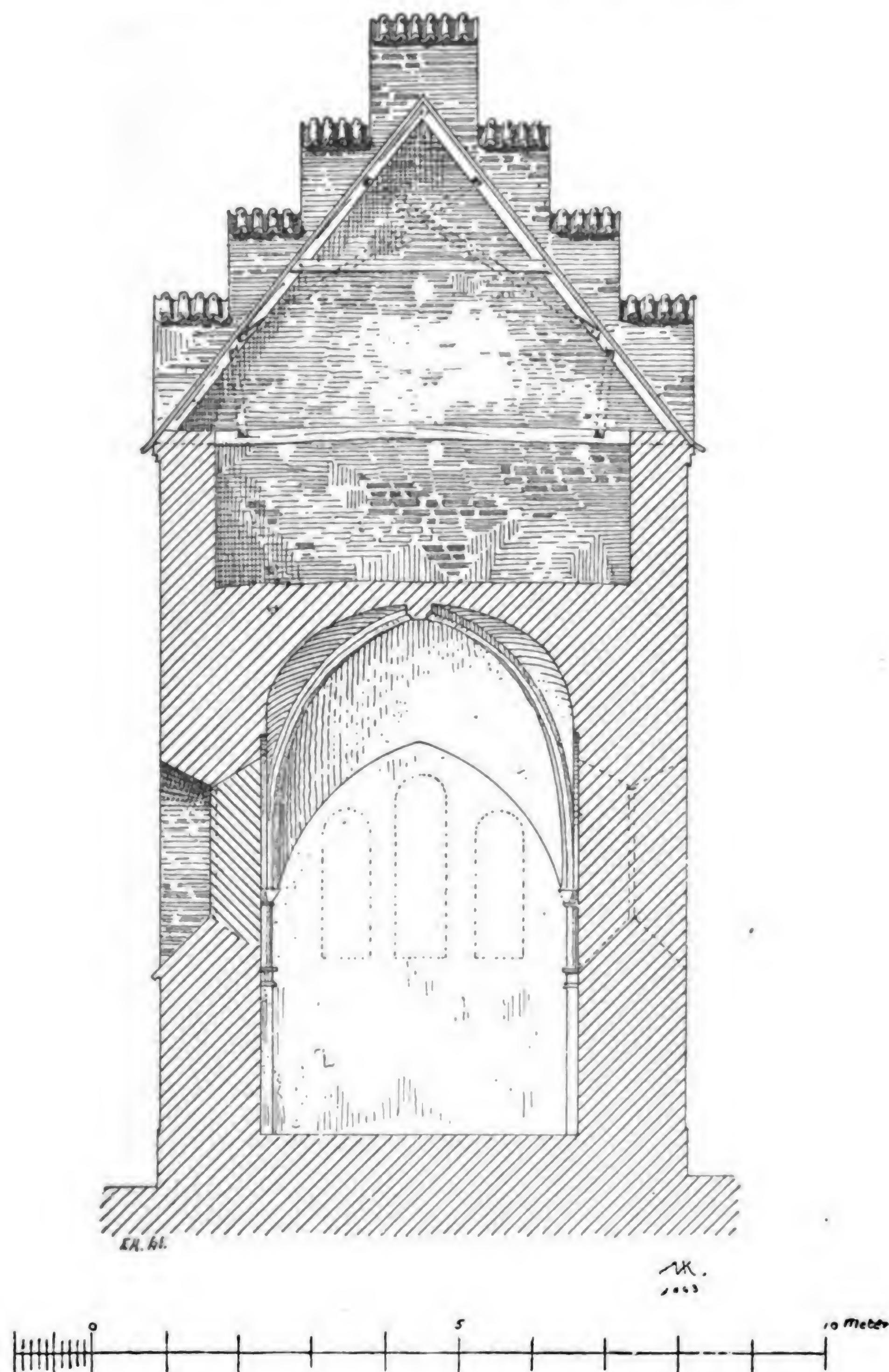
I den ovennævnte afhandling i Årbøgerne 1894 har Löffler også indført Karise kirke i den arkæologiske litteratur og skænket bygningen en ganske kort omtale, men beskrivelsen er så lidet malende og på visse punkter så ufuldstændig, at det til bedre forståelse af de nye iagttagelser er nødvendigt at fremhæve de grundtræk, som bestemmer kirkens karakter.

Karise (fig. 6) er en sentromansk murstensbygning, helt igennem opført af munkesten i munkeskifte, og ved første øjekast bliver man opmærksom på bygningens største ejendommelighed: at det 9 meter høje kor rager op over skibet som et slags østtårn. Ved nøjere eftersyn stadfæstes Löfflers

iagttagelse, at hele kirken, bortset fra det sentmiddelalderlige våbenhus og det helt afvigende, Moltkeske gravkapel, er samtidig; kor, skib og tårn er byggede i een støbning, og hvælvingerne i alle tre bygningsdele er samtidige med ydermurene. Helheden brydes ganske vist af de sentgotiske tårngavle og af korgavlene, som med yderlig ringe forståelse af kirkens karakter er ombyggede i ret moderne tid og da murede af små sten som kopier af tårnets sentmiddelalderlige gavlformer. Men hverken disse ændringer eller de nymodens, spidsbuede vinduer formår at gøre større skår i bygningens sjældne helstøbthed.

Stor interesse har det, at kirken kan tidfæstes med ret usædvanlig sikkerhed. Da Peder Olufsen af Kalveris 1261 oprettede sit testamente, valgte han »at jordfæstes i min kirke Kalwæris, til hvem jeg overdrager 12 mark denarii til dens indvielse«¹, og bygningens overgangsstil stemmer udmærket med, at den er rejst midt i 1200'erne. I det ydre er den udpræget sentromansk. Koret har mod øst haft en gruppe af tre, tæt sammenstillede, rundbuede vinduer, af hvilke det midterste er højere end de andre, og over dem brydes murfladen af et savskifte og et gavllignende, stort blendingsfelt, hvis zigzagmurede flade indfattes af stigende rundbuerækker; den sidder omtrent i en korgavls almindelige højde og virker derfor, som om den skulde maskere korbygningens usædvanlige rejsning. I langmurene har såvel kor som skib enkle romanske vinduer, i detaljerne svarende til østvinduerne; efter de bevarede rester at dømme har de været murede med løbere over rulskiftestikket; kilestenenes forender og smigstenenes binderender har været riffelhugne, og smigbuen har stået rødkalket med hvidmalede fuger, således som det ses i nordvinduet bag våbenhusets loft. Også dørene, der sidder meget tæt ved skibets vestende, har efter den til-murede syddørs rester at dømme været rundbuede, og ligeledes

¹ Erslev: Testamenter s. 8—9.

hersker rundbuen i tårnets ydre¹. Det nedre tårnrum har haft rundbuede vinduer af den skildrede art, mellemstokværket har i N. og S. rundbuede vinduesglugger med bredere, tønde-

¹ Tårnet har i modsætning til skibet en anselig, karnisprofileret sokkel, som trods sin moderne cementpuds vistnok er oprindelig. En lignende sokkel er måske bortbrudt på koret.

hvælvede inderpartier, og i klokkestokværket er der trods de sentmiddelalderlige ombygninger bevaret ikke blot yderhjørnerne, men også de to udad rundbuede, indad fladbuede østre glamhuller, som vel er tilmurede, men iøvrigt står i oprindelig stand¹.

På et enkelt punkt bryder dog noget nyt frem. Skibets nordmur, der ejendommeligt nok er betydeligt sværere end sydmuren², har været støttet af tre lodrette stræbepiller, hvoraf den østre endnu står helt bevaret, medens de andre er ødelagte ved våbenhusets tilbygning. Skønt de alle har stået skævt for de indre gjordbuepiller, markerer de dog skibets inddeling i tre rektangulære hvælvfag. Og kirkerummets indre virker helt gotisk. Tårnbuen er vel rund, men korbuen synes fra første færd at have været spids, og det samme gælder gjord- og skjoldbuer i hvælvene, som alle har krydsribber af femsidede profil, løbende ned på små murstenssøjler med trapezformede kapitæler af limsten, der i skibet slutter sig til gjordbuepillerne med deres udkragende profiler. I detaljerne er der små afvigelser mellem skibets tre og korets og tårnets enkelte, næsten kvadratiske hvælv; i tårnet er således vægbuerne markerede af svære rundstave, og ribbesøjlerne har hvilet på afrundede konsoller, uden at vægpillerne er ført til gulvet. Men i det hele og store er de dog ensartede, og ligesom datidens hvælv altid er kuppelagtige, således er de heller ikke her af den almindelige sentgotiske art, men kryds-murede helstenskupler, hvorunder der er lagt ribber — en yderligere stadfæstelse af, at hvælvene tilhører overgangstiden og meget vel kan tænkes at være byggede af de samme murere, som har arbejdet i Roskilde domkirke.

¹ Ved sin korte omtale af tårnets bjælkehuller har Eckhoff (1899, s. 58) mistydet aldersforholdene i tårnets øverste dele; bjælkehullerne tilhører ikke den oprindelige byggeperiode, men den sentgotiske ombygning og har netop tjent til støtte for dennes stilladsbjælker.

² Henholdsvis c. 130 og 95 cm. I tårnet er forholdet noget lignende, men ikke så stærkt markeret (180 og 150 cm.). I koret er sydmuren den sværeste (140 og 150 cm.).

Men hvad der i den givne sammenhæng særligt må studeres, er bygningens ejendommelige tag- og loftsforhold. Ad tårntrappen, som oprindelig kun har haft adgang ad en rundbuet dør inde fra tårnrummet, og som fører i lige løb gennem vestmuren, når man op til mellemstokværket, hvor hvælvets overside er fyldt med brokker og mørtel, så at der dannes en jævn gulvflade. Herfra kommer man ind over skibet gennem et råt brudt hul, men oprindelig har adgangen været gennem en centralstillet, nu tilmuret dør, bredere og fladbuet mod vest, smallere og rundbuet mod øst og til at lukke med stængebom indad mod tårnet. Og kravlende over toppene af skibets hvælv når man endelig korets øvre stokværk (sml. fig. 7), det i sagnet kendte fru Mertes *kammer*, hvis endnu farbare indgangsdør ganske svarer til den nævnte tårndør, og hvis gulv ligeledes er jævnet med mørtelfyld over hvælvet. »Kammeret« er et loftsrum, der aldrig har været udstyret på nogen måde, men kormurene har været højere end nu; efter nordøsthjørnets afbrudte, i triumfgavlen siddende bindere er der af nordmuren taget i det mindste en halv snes skifter, og medens rummet ellers ikke kan have haft vinduer, sidder der i østgavlen, helt oppe i den indre vinkel af skibets tag, levninger af en ret anselig, rundbuet vinduesglug med ydre false (72 cm. bred, 135 høj; sml. fig. 8). Et lignende vindue har der tidligere været i østgavlen over den førnævnte blanding, hvad der fremgår af en skitse i Høyens notebøger fra 1832¹, som giver en forestilling om korets ydre før den moderne »restauration«, da det endnu stod med glatte gavllinjer, kun prydede med et par svære fodtinder. Om denne ordning virkelig har været den oprindelige, om vinduerne altid har siddet så højt i gavlspidserne, eller om koret måske har haft et øverste stokværk, lader sig ikke afgøre med sikkerhed. Det nuværende tagværk, der rummer middelalderlige bestanddele og svarer til de nuværende gavllinjer, kan ialfald

¹ I Nationalmuseets arkiv. Høyens Privatpapirer. Notebog XI.

først have fået sin form efter nedbrydningen af de øverste murskifter¹. Men selvom en større højde derfor er det rimeligste, fremgår det af tegningen klart, at det vestre gavlvindue ikke lader sig forene med skibets nuværende tag.

Såvel på korets vestmur som på tårnets østmur findes der da også meget tydelige spor af ældre og lavere taglinjer, endda to over hinanden, og begge ganske mod sædvane sluttende sig til langmurenes indersider (fig. 8). Den nederste, der både i øst og vest viser sig som en indhugget rille, hvori man ser sømhuller, er lagt så lavt, at den netop kan nå over hvælvtoppene og tårndørsbuen. Den øverste, der kun har udhugget rille på korgavlen, og som på tårnsiden blot er kendelig ved sømhuller, rejser sig noget, men ikke meget stejlere; dens top ligger omtrent en meter over den nedre. Murværket under de nederste taglinjer har aldrig været udsat for vejr og vind, og fladen mellem de to forsvundne tagsæt er kun svagt vejrbidt, medens murstenene over det øverste er kendelig angrebne; det er med andre ord utvivlsomt, at den nederste er den ældste. Og det er da også denne sidste, der bedst lader sig forene med korloftets dør, hvis oprindelige tærskel synes at have ligget et par skifter højere end nu. Efter hævingen af taget må passagen være blevet noget vanskeligere, men fra buetoppen til taglinjen midt i døråbningen har højden dog endnu været en meter, så at en mand uden større besvær har kunnet krybe ud på taget. Dørstedets usædvanlige placering ikke midt i muren, men langt mod nord stadfæster dets forbindelse med det flade tag, og at dørbuerne i begge tilfælde vender mod skibet, understreger, at disse sider har været ydersider².

Når Karise kirkes skib således fra første færd har stået med et fladt, formodentlig blytækt tag, hvorover man har kunnet passere fra tårn til kor, forudsætter denne ordning

¹ Koch anså det med urette for oprindeligt (1899, s. 203).

² Sml. Eckhoffs udtalelser om S. Per i Sigtuna (Årb. 1899, s. 28).

nødvendigvis et brystværn over langmurene. Og endnu klarere fremhæves dette krav derved, at både kirkens ældste og næstældste tag slutter sig til indervæggene af langmurene og har ladet disses oversider stå udækkede. Selv om der nu ikke lader sig påvise nogetsomhelst spor af murværkets oprindelige øvre afslutning (udover det rent negative, at der mangler

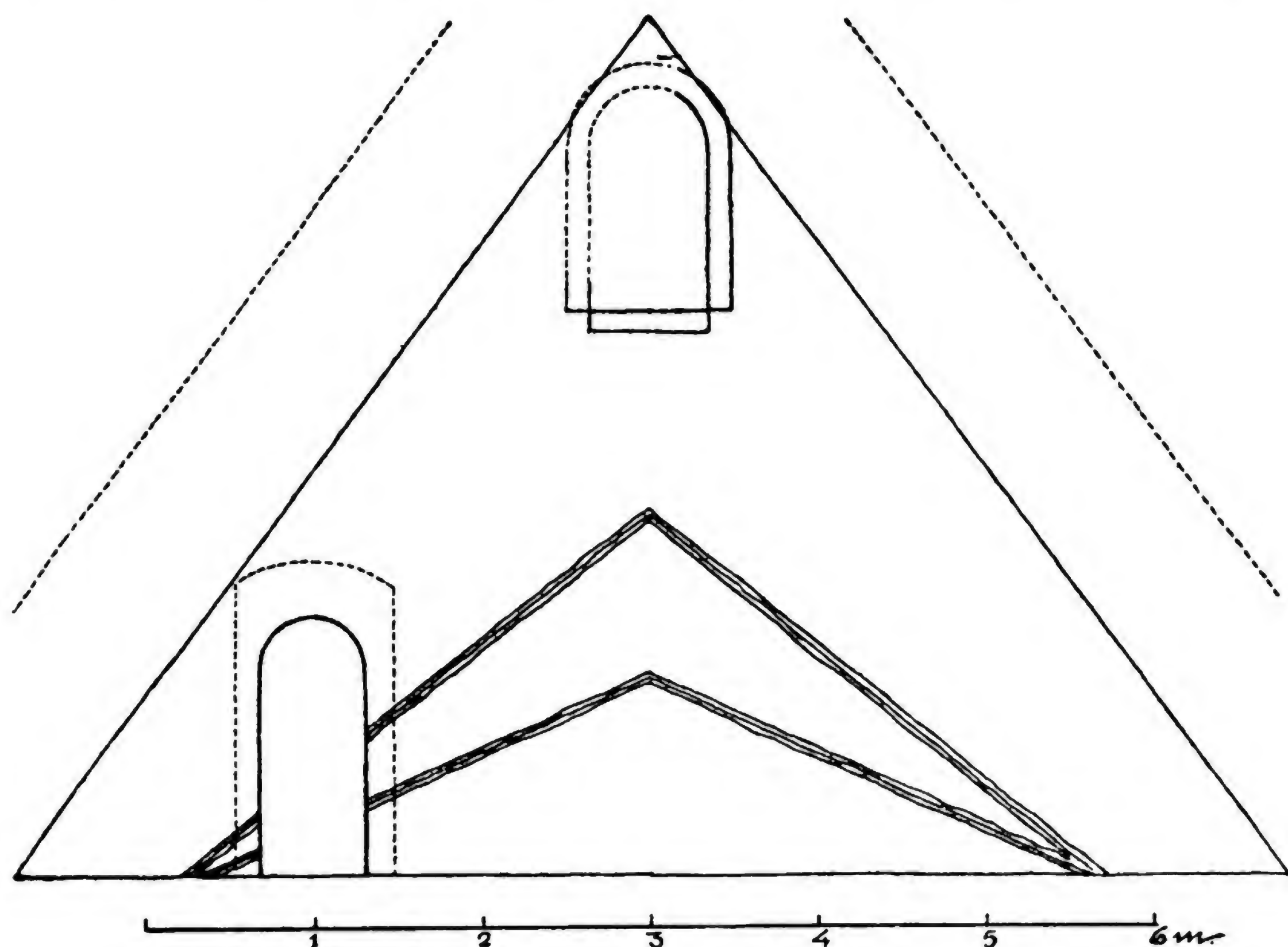

Fig. 8. Karise. Triumfgavlens vestside. Skematisk tegning.

gesimsled, og at de øverste skifter synes ommurede) kan det med stor sikkerhed fastslås, at der må have været kronmur med skydeskår og tinder. Netop den omstændighed, at man ved den første omlægning af taget har søgt at fastholde dets hovedform, understreger, at man har haft ganske særlige årsager til at bevare den uholdbare og bygningsmæssigt set upraktiske konstruktion, og hvor skulde disse årsager kunne søges andetsteds end i forsvarshensyn? Hvad mening får »fru Mertes kammer«, hvis der ikke fra skibets kronmure har kunnet føres et forsvar?

Som det sidste led i kæden yder Karise os da de mest

utvetydige vidnesbyrd om sine forsvarsmuligheder. Sålidt som nogen anden hjemlig kirkebygning har den været en dadelløs og uindtagelig fæstning; i første række bestemt til kirkelig brug har den en kirkes angribelige svagheder, men dens ejendommeligheder må synes uforklarlige og urimelige, hvis man ikke forudsætter fortifikatoriske bihensigter. Således forstået kaster den lys tilbage over Lillehedinge og Storehedinge. Også de har som fæstninger betragtet haft deres svagheder, Lillehedinge sit lave, saddeltagdækkede kor, Storehedinge sin mere prydelige end forsvarlige omgang. Men forsvarshensyn må dog have været medbestemmende ved deres opførelse. I de vekslede tider er også forswarets opgaver skiftet. Lillehedinge med dens vide udsigt over Stevns udsatte sydkyst må være rejst under eller umiddelbart efter venderkrigene, Storehedinge som tilflugtssted for borgerne i den opblomstrende Stevnsköbing Hedinge, medens mindet om de vendiske hærgninger endnu var levende. Karise endelig kan kun ses som en herremands gårdkirke, bygget under borgerkrigene som enkeltmands værn mod indre fjender på de tider, da »kådkarlene var galne med køller«¹.

Allerede Löffler har i den oftnævnte afhandling påpeget sammenhængen mellem de tre kirker, trods alle deres forskelligheder, og selv om han næppe har ret, når han anser Storehedinge som det fælles forbilled, selv om Lillehedinge med sine primitive former og sin romanske ombygning måske er den første i rækken, kan denne afhandling kun stadfæste det uomtvistelige slægtskab. Forhåbentlig er det hermed også lykkedes at bestemme slægtskabets art.

¹ I denne sammenhæng kunde der måske være anledning til at erindre om, at der endnu i 1300'erne kunde kæmpes om sjællandske kirker. 1333 blev Ubby kirke belejret af grev Gert, og 1342 opbrændtes Helsing kirke af Holstenerne, hvorved mange bønder, som havde søgt fristed der, indbrændtes, dræbtes eller fangedes (Script. rer. Dan. I, 191).

VENGE KLOSTERKIRKE.

AF

FRANCIS BECKETT.

1165 eller 66 kom et Samlag af Cisterciensere, der var udgaaet fra Vitskøl Kloster, til Venge. Først havde disse Cisterciensere, af Aarhusbispen Eskil, faaet anvist Bosted i Sabro, dernæst havde de til samme Brug faaet sig overladt Sminge Nordøst for Silkeborg. Men heller ikke her fandt de sig tilrette. Eskils Efterfølger, Biskop Svend, fik da Kong Valdemar til at overlade dem Benediktinerklostret i Venge ved Skanderborg, der var oprettet af Kongens Forgængere¹. Paa den Tid var det — i Følge Skriftet om Øm Klosters Oprindelse² — gaaet i Forfald. Der var kun tre Munke. Deres Abbed nedlagde sin Værdighed og traadte som Munk ind i Vitskøl Cistercienserkloster. Nogle Aar tidligere (1161) havde Cisterciensere paa ganske lignende Maade, og af samme Grund³, afløst Benediktinerne i Sorø Kloster, Skjalm Hvides Æts Stiftelse, dens *sepultura*, som Peder Sunesøn kaldte den. Men heller ikke i Venge fandt Munkene blivende Sted. Efter tre Aars Forløb drog de til Kalvø i Skanderborg Sø, hvor der ogsaa, stadig i Følge Exordium, var et forfaldent Benediktinerkloster, med kun to Munke. I fire Aar boede saa Cistercienserne her. Derfra drog de (1172) til Øm, hvor de endelig slog sig til Ro.

¹ Det er Pave Aleksander III, der i Brev til Kong Valdemar c. 1166 nævner, at Kongens *antecessores* havde grundlagt Venge Benediktinerkloster (S. R. D. V, 238).

² Exordium Monasterii quod dicitur Cara Insula (S. R. D. V, 235 ff.).

³ S. R. D. IV, 467.

Venge Kirke, i alle Maader mærkelig, ikke mindst fordi den hidindtil heldig har undgaaet vor Tids skæbnesvangre, systematiske Restaureringer, er først behandlet i Litteraturen af Jacob Kornerup¹. Han studser ved den Tanke, at Kirken, hvis Længde er omtrent 30 m., medens Bredden over Korset omtrent er 18 m., skulde være opført i Løbet af de tre Aar, Cistercienserne boede paa Stedet. Det vilde i Sandhed ogsaa været et Særsyn. Thi selv om det kan antages, at Cistercienserne, fra det Øjeblik de har sat Foden paa Benediktinerklostrets Grund, har givet sig til at bryde Fraadsten til Kirken i nærliggende Lejer, er det usandsynligt, at det unge, ufæstnede Munkesamfund skulde have raadet over saadanne Midler og saa megen Arbejdskraft, at Kirken kunde staa færdig indenfor den givne Tidsfrist. Thi vel er Fraadstenen let at bearbejde. Men hver Blok skulde dog tildannes, fem Halvkuppelhvælvinger mures, de talrige smukke og ejendommelige Led formes. Og Bygningen er ikke noget Hastværksarbejde. Den er ualmindelig omhyggelig opført. Den hører til de faa middelalderlige Kirkebygninger, der er opført med fuld Mur, ikke med Kassemur. Selve Bygningen vil saaledes ikke ret stemme med den Opfattelse, at Kirken skulde være opført i Løbet af de tre Aar, Cistercienserne boede i Venge.

Men hertil kommer, at det er ganske utænkeligt, at Benediktinerklostret i Venge, en kongelig Stiftelse, ikke skulde have haft en Kirke. En Kirke har der været paa Stedet, da Klostret overlodes Cistercienserne, det er en given Sag. Men er der nogen rimelig Grund til at tro, at disse omflakkende Cisterciensere straks med al Kraft har opført en ny Kirke, naar der dog til Klostret hørte en Kirke, som de kunde bruge? I Sorø benyttede Cistercienserne en Snes Aar eller mere Benediktinernes Stenkirke, der var stiftet af Skjalm Hvides tre Sønner, inden de fik rejst en Cistercienserkirke af Mursten².

¹ Danske Mindesmærker. I, S. 25 ff.

² ibid. I, S. 59 f. (Høyen).

Det er desuden almindeligt, at naar et Cistercienserkloster grundlægges, tager Munkene i Begyndelsen til Takke med en simpel, foreløbig Kirke af Træ eller Sten¹. Dette skyldes Nødvendighed. Thi en saadan ung Stiftelse maatte først fæstnes og Midler samles, saa der blev Raad til en aneligere Klosterkirke. Ogsaa Vitskøl Cistercienserkloster, stiftet 1158 af Valdemar I, maatte i en Aarrække nøjes med en simpel Kirke, inden den efter danske Forhold mægtige, aldrig fuldførte Klosterkirke grundlagdes². Men antages det, at det er Cistercienserne, der har bygget Venge Kirke, maa de her straks, uden Nødvendighed, have rejst en helt ny, ret anelig Klosterkirke; thi som nævnt: en Klosterkirke maa der have været i Venge, da Cistercienserne kom dertil. Naar Kornerup derfor skriver, at der intet med Sikkerhed kan paastaas om Tidspunktet, da Venge Kirke er bygget, er dette rigtigt ud fra de Forudsætninger, han havde for Øje. Men naar han antyder den Mulighed, at Cistercienserne kan have bygget Kirken under deres treaarige Ophold i Venge, er han tilbøjelig til at drage en urigtig Slutning.

I sit indholdsrige Værk om Danske Tufstenskirker — et Hovedværk indenfor vor Arkitekturforskning — hævder Jacob Helms imidlertid med Styrke, at det er Cistercienserne, der har bygget Venge Kirke i de tre Aar, de opholdt sig paa Stedet³. At Kirken ikke er opført, efterat Cistercienserne havde forladt Venge, er utvivlsomt rigtigt. Thi det er utænkeligt, at den anelige, i kunstnerisk Henseende fremragende Kirke er rejst, efterat Klostret var blevet opgivet⁴. Med Hen-

¹ Sigurd Curman, Bidrag till kännedom om Cistercienserordens byggnadskonst. I. Kyrkoplanen. Stockh. 1912. S. 80 ff.

² Løffler, Ruinerne af Vitskøl Klosterkirke. S. 1 f. C. M. Smidt, Udgravningen og Istandsættelsen af Vitskøl Klosterkirke (i: W. Møllerup, Nationalmuseets anden Afdeling. S. 114 ff.). Curman, Anf. Skr. S. 176 f.

³ Helms, Danske Tufstenskirker. S. 112 ff.

⁴ Man kunde et Øjeblik stanse ved det Tankeeksperiment, at Fru Margrete (der senere vil blive omtalt), som ønskede Venge Kloster omdannet til et Nonnekloster (S. R. D. V., 245), efterat Cistercienserne havde forladt

syn til selve Helms' Postulat ses det let, hvad der har styrket det. Helms gør nemlig fuldkommen rigtig opmærksom paa, at Rullefrisen paa Venge Kirkes Hovedabsis er typisk normannisk-engelsk (Fig. 1). Der har saaledes gjort sig engelsk Indflydelse gældende paa Venge Kirkes Arkitektur. Men dengang Cistercienserne boede i Venge, var deres Abbed en Englænder, Briennus (Brian), en ivrig, aabenbart noget paa-gaaende Mand, i hvert Fald god for sit Munkesamfund, dertil en brugbar Diplomat. Men det gaar ikke an alene ud fra den uomtvistelige engelske Paavirkning paa Venge Kirke at slutte, at Abbed Briennus har haft noget at gøre med den nu staaende Kirke. Thi Cistercienserne var jo ikke nogen engelsk, men en fransk Orden, og fra Frankrig udgik ogsaa Parolen for Ordenens Kirker i arkitektonisk Henseende. Da Sorø Klosterkirke opførtes af Mursten, var Abbederne Englændere (Simon og Gaufred). Men Klosterkirkens Plan er fransk-cisterciensisk (Fontenay-Typen)¹, og heller ikke i Enkelthederne er der engelske Træk. Og da Vitskøl Klosterkirke fik sin nuværende Korplan fastslaaet, var det sandsynligvis Danskeren Brandanus, der var Abbed. Men Korplanen er i hvert Fald en selvstændig Kombination af franske Forudsætninger. Af Rullefrisen paa Venge Kirkes Absis lader sig kun slutte, at Kirken i det tidligste er opført i 11. Aarhundredes sidste Trediedel, efterat Normannerne havde erobret England.

Naar Helms derfor skriver, at Venge Kirkes Arkitekturformer taler »utvivlsomt nærmest for, at den er bygget i anden Halvdel af tolvte Aarhundrede«, har den udmærkede Forsker da heller ikke kunnet paapege noget til Støtte for sin ganske vist forsigtig formulerede Paastand. De enkelte Arkitekturformer taler tværtimod om en forholdsvis høj

Venge, har ladet Kirken opføre til et saadant Nonnekloster. Men dette Kloster blev aldrig oprettet, og det turde være uhørt, at en Klosterkirke er blevet bygget, før et Kloster er blevet oprettet.

¹ Curman, Anf. Skr. S. 175.

Ælde. Rullefrisen er allerede berørt. Til de spiralsnoede, af en Spiralsnor omvundne Søjleskafter udvendig ved Hovedabsidens østligste Vindue (Fig. 1) og indvendig under Absisbuen findes Analogier i Krypterne under Peterskirken i Utrecht

Fig. 1. Venge Klosterkirkes Hovedabsis (Fot. Hude).

og Lebuinuskirken i Deventer, for at nævne Eksempler som Helms selv har fremdraget, og i Krypterne under Domkirkerne i Canterbury og Lund, d. v. s. i Bygningsdele fra 11. og Begyndelsen af 12. Aarhundrede¹. Søjleskaftformen

¹ Danske Tufstenskirker. S. 31 ff.; 40 ff.; 178. Aarb. 1910, S. 151 (Canterbury). Søjle med spiralsnoet, baandomvundet Søjleskaft fra Krypten

er ogsaa anvendt i England allerede i angelsaksisk Tid¹. Og de trykket bægerformede Terningkapitæler, hvis Skjolde naar lige op til Kapitælets Overflade, er arkaiske, medens Basernes manglende Hjørneblade — hvad Helms ogsaa selv i anden Sammenhæng fremdrager² — tyder paa forholdsvis Ælde. Endelig har de tunge, simple Dækplader over Søjlehovederne inde i Kirken, med Skraakant nedadtil, Analogier i vore ældste Stenkirker³. Det vil sige: Kirkens Arkitekturformer peger snarere nedad mod det 11. Aarhundrede end opad mod det 12. Men ud fra den urigtige Forudsætning, at Arkitekturformerne er forholdsvis sene, hævder Helms, at det »vi vide om de yderst smaa og opløste Forhold i Klosteret i Slutningstiden, medens Benediktinerne havde det, gør det aldeles uantageligt, at Kirken skulde hidrøre fra denne Periode«, Klosters sidste Tid som Benediktinerkloster. Dette er rimeligt. Men da Forudsætningen er urigtig, nemlig at Arkitekturformerne viser hen til Tiden efter 12. Aarhundredes Midte, er den Mulighed tilstede, at Venge Kirke kan være opført af Benediktinerne i tidligere Tid, inden den kongelige Stiftelse var kommet i Forfald⁴.

Thi Venge Kirke er ikke nogen Cistercienserkirke. Straks den rige Udsmykning af Korets Absis stemmer ikke med den

i Canterbury gengivet: Ruprich-Robert, *L'architecture normande aux XIe et XIIe siècles*. Paris 1884. Pl. CLV. B. Rydbeck, *Bidrag till Lunds domkyrkas byggnadshistoria*. S. 179 (Lund).

¹ Se f. Eks. Krypten under den angelsaksiske Kirke i Repton: Walter Armstrong, *Gesch. d. Kunst in Grossbritannien und Irland*. Fig. 37. — Den analoge Rebstav omvundet af et Spiralbaand findes paa St. Knuds Helgenskrin (Helgenskrinene i St. Knuds Kirke i Odense. Tavle 4—5) og paa Antemensalet fra Flaavær i Bergens Museum (H. Fett, *Billedhuggerkunsten i Norge under Sverreætten*, Fig. 19), vistnok det ældste bevarede Kobberantemensale i Norden.

² Danske Tufstenskirker. S. 17.

³ Jfr. Vor Frue Kirke i Roskilde: Löffler, *Sjællands Stiftslandsbykirker*. Tavle 31, og Tamdrup Kirke: Löffler, *Udsigt*. Fig. 26.

⁴ Endnu omkring 1158 gav Kong Valdemar Benediktinerne i Venge Kongens Ret over deres Fæstebønder (S. R. D. V, 240).

simplitudo, der hørte til Ordenens Program¹. Og blandt alle de nu kendte Cistercienserkirkers Korplaner findes der slet ingen, som ligner Korplanen af Venge Kirke. Som det fremgaar af Curmans skarpsindige Undersøgelser, kan Korplanerne af de Cistercienserkirker, som var opførte ved den Tid, c. 1165—68, til hvilken Helms sætter Venge Kirkes Opførelse, i Hovedsagen føres tilbage til en enkelt Type²: et retvinklet afsluttet Højkor, Presbyterium, uden Absis, og to eller flere retvinklet afsluttede Sidekapeller, der slutter sig til hver af Tværskibets Fløje. Naturligvis har ogsaa Helms set, at Venge Kirkes Korplan »jo unægtelig« ikke hører til »de almindeligst forekommende ved Cistercienserkirker«. Han gør dog opmærksom paa, at f. Eks. selve Korplanen i Clairvaux havde en halvrund Korslutning (med Omgang og radiære Kapeller). Men Curman har senere paa overbevisende Maade godtgjort, at denne Korplan først stammer fra en Ombygning 1174. Den under den hell. Bernard opførte Klosterkirke havde retvinklet sluttet Højkor, og de seks Kapeller ved Korsfløjene var afsluttede efter en fælles ret Linie³. Abbedikirken i Heisterbach ved Rhinen, som Helms ligeledes henviser til, havde ogsaa halvrund Korslutning med Omgang og Kapeller, efter Forbillede fra den senere Klosterkirke i Clairvaux. Men Korsfløjenes Kapeller er sluttede efter en ret Linie. Og forøvrig var Abbedikirken i Heisterbach jo først opført i 13. Aarhundrede (1202—1233). Højkoret af Klosterkirken i Dobrilugk i Brandenburg, som Helms ogsaa nævner, har ganske vist halvrund Korslutning, men ogsaa her var Korsfløjenes Kapeller retliniet sluttede, og ogsaa denne Kirke blev først opført i 13. Aarhundredes Begyndelse.⁴

¹ Desværre findes hverken den Samling af Ordensreglerne (*Nomasticon Cisterciense*), der udkom i Paris 1664, eller den nyere, reviderede og forøgede Udgave (ved H. Séjalon), der udkom i Solesmes 1892, paa vore offentlige Biblioteker. Jeg har derfor været henvist til de Udtog, der er givet af Curman i hans ovf. anførte, instruktive Arbejde.

² Curman, Anf. Skr. S. 67, ³ Anf. Skr. S. 50 ff.

⁴ Anf. Skr. S. 127—29 (Heisterbach); 162 (Dobrilugk).

Men det er i det hele misvisende fra Venge at søge Analogier i Tyskland. Hverken Kirkens Plan eller Arkitekturformer har det mindste at gøre med Tyskland. Venge-Cisterciensernes Moderkloster var Vitskøl, hvis Abbed, Henrik, var Franskmand, og den hell. Bernards Discipel. Deres egen Abbed var Englænder. Men hverken i Frankrig eller England findes nogen Cistercienserkirke, hvis Korplan har Lighed med Venge Kirkes.

Nuvel, Cisterciensernes Korplaner skyldtes dels Praksis, dels Hensyn til Gudstjenestens særlige Krav, men ikke noget direkte Paabud. Derimod var det udtrykkelig forbudt Cistercienserne at opføre Klokketaarne af Sten (og uforholdsmæssig store Trætaarne), thi det stred mod Ordenens *simplitudo*.¹ Men Venge Kirkes Skib afsluttes netop i Vest med et oprindeligt Taarn, der er anseligere end selve Koret (Fig. 2). Helms har naturligvis ogsaa været opmærksom herpaa, men hvad han fremfører i den Anledning, formaar ikke at svække den Kendsgerning, at dette Vesttaarn strider direkte mod det klare Forbud, der — saa vidt vides — ikke blev overtraadt af Cistercienserne i det 12. Aarhundrede.

Foreløbig maa da fastslaas: Venge Kirke kan ikke være opført, efterat Cistercienserne 1168 havde forladt Stedet. Det er tvivlsomt, om det overhovedet er muligt eller rimeligt, at Cistercienserne under deres treaarige Ophold i Venge kan have bygget den nu staaende Kirke. Det er givet, at Benediktinerne har haft en Klosterkirke i Venge. Og Kirken i Venge er ikke nogen Cistercienserkirke. Der turde da ikke være anden Mulighed, end at Fraadstenskirken i Venge er Benediktinernes Klosterkirke, som Cistercienserne har taget i Brug.

¹ Hos Curman, S. 18, lyder Paabudet, efter Nomasticon Cist. ed. Séjalon, S. 287, saaledes: *Turres lapideae ad campanas non fiant, nec lignae altitudinis immoderatae, quae ordinis dedeceant simplicitudinem*. I Generalkapitlets Statuter fra 1157 hedder det blot (§ 16): *Turres lapideae ad campanas non fiant* (Martène et Durand, *Thesaurus novus anecdotum*. IV (Paris 1717). S. 1247).

Der kunde dog indvendes, at Venge Kirkes Vesttaarn ikke behøvede at være opført som Klokketaarn, og at Cistercienserne saaledes ikke havde overtraadt Forbudets Ordlyd. Det skal derfor sluttelig nævnes, at der er et skriftligt, om end indirekte Vidnesbyrd for, at Cistercienserne ikke har bygget nogen Klosterkirke under deres Ophold i Venge. De forlod — i Følge Exordium — Benediktinerklostret i Venge, fordi de blev fortrængte af en fornem Kvinde ved Navn Margrete, beslægtet med Kongehuset. De brød saa op fra Venge til Kalvø, idet de medtog de jordiske Levninger af deres Klosters Stiftere, bl. a. af Biskop Eskil og en Grev Erik, selve Margretes Broder. Vi faar at vide, at Margrete havde frataget Cistercienserne Jord, som de paa stod var deres, og at hun havde tilegnet sig Prydelser fra Venge Kirke, hvilke de ansaa for deres. Særlig fremhæves to Guldringe og en Messehagel, der var stiv og tung af Guld. I den Anledning blev Paven sat i Bevægelse. Han tilskrev baade Kongen, Bisperne og Fru Margrete, dog uden at det frugtede.

Exordium er ikke i den Forstand et historisk Skrift, at det giver blot en Antydning af de virkelige Grunde til Cisterciensernes eller deres Modstanderes Handlemaade. Cistercienserne er stedse uskyldige Lam, deres Modstandere Ulve. Dog kan der tydelig mellem Linierne læses, hvad allerede Suhm har gjort¹, at Cistercienserne, og særlig deres Abbed, er faret anmassende og hensynsløst frem. Om eet kan dog ikke disputeres: Skriftets Forfatter har ikke glemt noget, der kunde kaste et uheldigt Lys over Margretes Optræden. Havde hun tvunget Cistercienserne bort fra en Kirke, som de selv havde opført, medens de boede i Venge, da havde Skriftets Forfatter ikke forsømt kraftig at understrege dette. Men derom staar der ikke et Ord. Tausheden paa dette Punkt turde være et sidste og afgørende Vidnesbyrd for, at det er Benediktinerne, ikke Cistercienserne, som har bygget Venge Kirke.

¹ »Historie af Danmark«. VII. S. 211.

Kirken maa saaledes være opført mindst en halv Snes Aar tidligere end det Tidspunkt (c. 1165), da Klostret var gaaet i Forfald. I Slutningen af det 11. Aarhundrede rejstes de første Stenkirker i Skaane, paa Sjælland og paa Fyn. Før 1134 blev Stenkatedralen i Ribe begyndt, 1140 blev Granitkvaderkirken i Gjellerup bygget. Der er derfor intet til Hinder for, at Venge Kirkes Opførelsestid ud fra de Fingerpeg, Kirkens Arkitekturformer giver, kan sættes nærmere ved Aar 1100 end ved det 12. Aarhundredes Midte.

I »Danske Mindesmærker« (I, S. 27) skriver Kornerup, at »Aabenraa Kirke har saaledes forud haft stor Lighed med Veng i sit Grundrids«. Det er urigtig. St. Nicolai i Aabenraa har været en enskibet Korskirke, hvis Kor havde samme Bredde som Skibet. Mellem Kor og Langhus har der været et Tværskib af samme Bredde og Højde som Langhuset¹. En ret almindelig Plantype. Men Venge Kirkes Plan er ganske anderledes (Fig. 2). Henne i Nærheden af Skibets Østende er der til Nord- og Sydsiden føjet et Par hinanden modsvarende, ensartede Kapeller, der er lavere og smallere end Langhuset. De er i to Stokværk, Absiderne i Øst er ført igennem til begge Stokværk, og Indgangene til underste Stokværk er smallere end Kapellernes Bredde, lavere end Triumfbuen. Skibet fortsættes endnu et Stykke hinsides Kapellernes Østmure, og først saa slutter sig til Langhuset Koret, der er smallere og lavere end Skibet og i Øst afsluttes med en Absis.

De to Kapeller i Venge Kirke danner saaledes ikke noget Tværskib. Thi ved et Tværskib forstaas — ved en enskibet Kirke som Venge — en Udvidelse i Nord og Syd af Skibet mellem Langhus og Kor af samme Højde og samme Bredde som Skibet.

Til Venge Kirkes ejendommelige Plan er der nu intet

¹ Trap, Slesvig. S. 330.

tilsvarende i Danmark, ikke heller kendes den fra det europæiske Fastland. Kun i eet Land findes noget ganske tilsvarende, nemlig i det angelsaksiske England. Her slutter sig gerne, ligesom i Venge, to hinanden modsvarende Kapeller til Skibet (Fig. 3). De er tilgængelige fra Langhuset gennem ret snævre Indgange, og undertiden aabner de sig ogsaa ud mod fri Luft i Nord og Syd. Og Skibet fortsættes

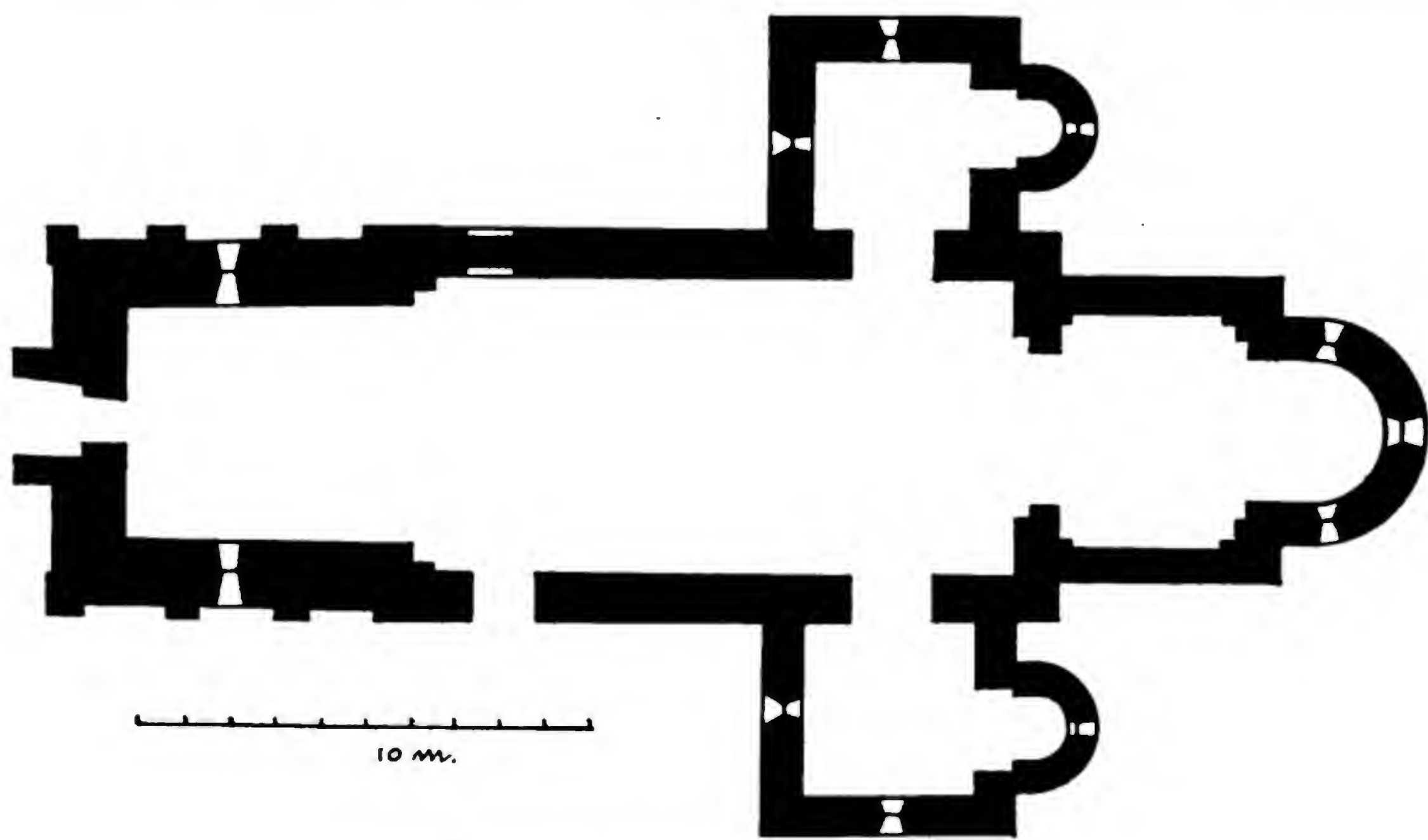

Fig. 2. Venge Klosterkirkes Planskema.

hinsides Kapellerne. Selv den treskibede angelsaksiske Katedral i Canterbury har haft saadanne Tværkapeller¹.

Venge Kirkes Plan kan altsaa føres tilbage til angelsaksisk Arkitektur. Men ud fra dette Faktum falder der et nyt Lys over et Par Ejendommeligheder i Kirkens indvendige Rejsning: Korbuens Rundstave bæres af tre og tre Trekvartsøjler. I den angelsaksiske Kirkebygning er det netop et almindeligt Træk, at Korbuen behandles som en søjlesmykket Portal². Og til det her hjemme enestaaende,

¹ Baldwin Brown, *The arts in early England*. II, S. 129 ff. Planer er givet Fig. 71, 74, 139—40, 144, 158 (Canterbury). Jfr. desuden Fortegnelsen S. 335 ff.

² Baldwin Brown, *Anf. Skr.* II, S. 107—08; 236—37; 329. Medens

at Tværkapellerne har to Stokværk, findes ganske rigtig ogsaa noget tilsvarende i angelsaksisk Arkitektur¹. I denne Sammenhæng har det ogsaa Betydning, at der i andet Stokværk af Venge Kirkes Taarn findes et Rum, som aabner sig med to rundbuede Aabninger ind mod Langhuset. Thi

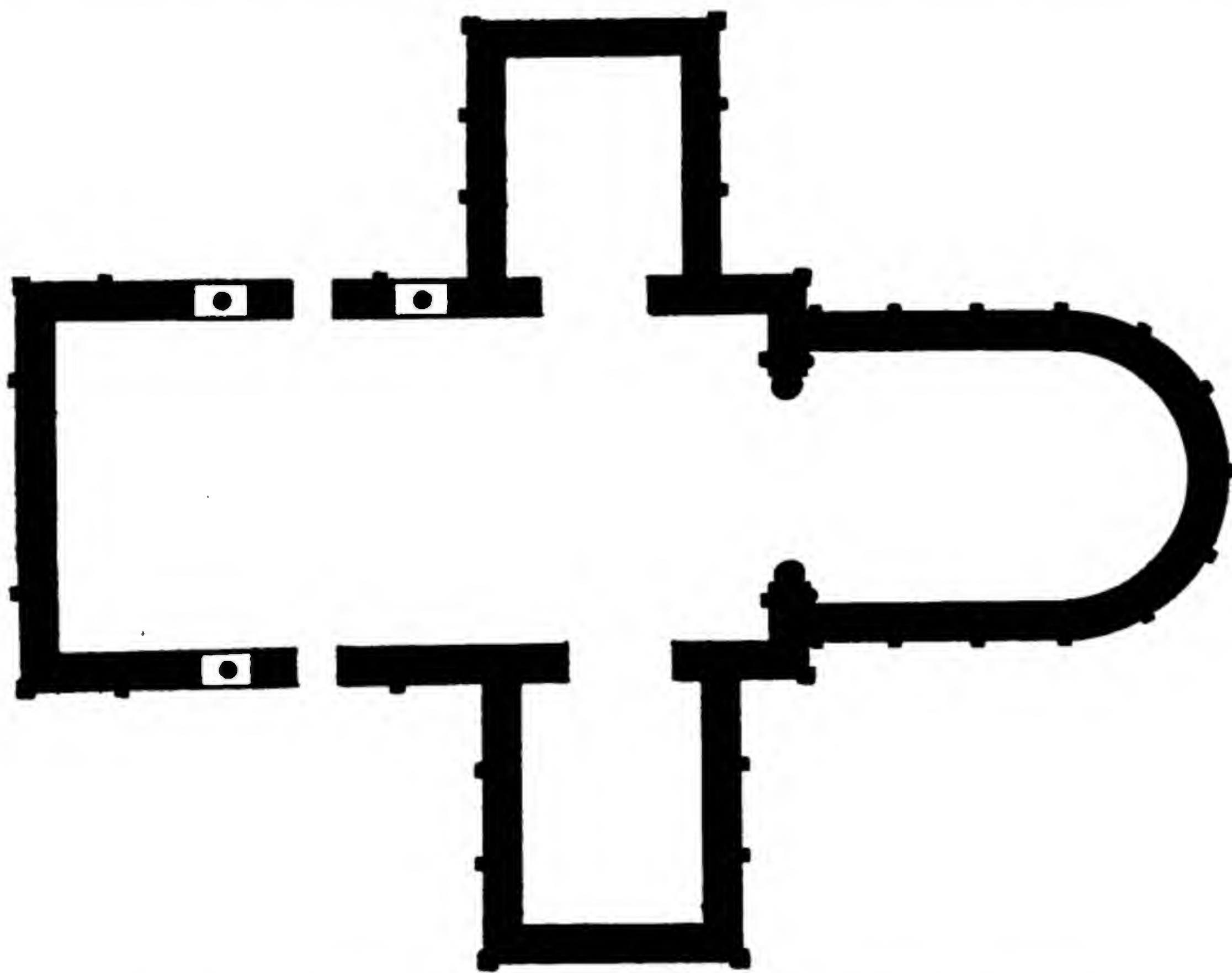

Fig. 3. Planskema af den angelsaksiske Kirke i Worth.
Efter Baldwin Brown.

noget tilsvarende kendes fra angelsaksiske Kirkebygninger. Det er dog blot i denne Sammenhæng, dette Træk har Betydning. Thi ogsaa fra karolingisk og romansk Arkitektur i Tyskland kendes en lignende Anordning, og det er derfor

Brown har behandlet angelsaksisk Arkitektur systematisk, og F. Bond og Prior har givet systematiske Oversigter over Gotiken i England, savnes der en systematisk Fremstilling af romansk (normannisk-engelsk) Arkitektur. Man kan derfor ikke skaffe sig Rede paa, hvad den romanske Arkitektur i England har optaget fra den angelsaksiske.

¹ Brown, Anf. Skr. II, S. 302 (Klosterkirken i Deerhurst, Gloucestershire). Jfr. Dehio & v. Bezold, Die kirchl. Bauk. d. Abendlandes. I, S. 282—83.

kun, fordi Venge Klosterkirke ellers saa afgjort viser mod England, at man har Lov til ogsaa for dette Punkts Vedkommende at søge Forbilledet her.¹

Fig. 4. Portal fra Vor Frue Kirke i Aalborg (Fot. Hude).

Men skønt Venge Kirkes ejendommelige Plan saaledes er angelsaksisk, og Korbuens Udformning gaar tilbage til angelsaksiske Traditioner, medens Anordningen af Tværkapellerne og af Taarnets andet Stokværk har Analogier i angelsaksisk Arkitektur, oplyser den normannisk-engelske

¹ Brown, Anf. Skr. II, S. 302 ff.

Rullefrise under Hovedabsidens Gesims dog om, at Kirken først er bygget efter 1066, ligesom der heller ikke fra angelsaksisk Arkitektur, som den nu er bevaret, kendes noget tilsvarende til de tre Absider, hvormed Kirken slutter i Øst. Dog hvorom alting er: Venge Benediktiner-Klosterkirke fra første Halvdel af 12. Aarhundrede giver et paalideligt Vidnesbyrd om en meget nøje Forbindelse med engelsk Arkitektur, hvorom de skrevne Kilder er tause.

Ogsaa den 1877 nedrevne og helt ombyggede Vor Frue Kirke i Aalborg, der havde hørt til et Nonnekloster, var oprindelig opført over et angelsaksisk Planskema¹. Kirken, af Granitkvadre, havde en ualmindelig smuk Dobbeltsokkel, en attisk profileret Sokkel over en Skraakantsokkel. Oprindelig var det en enskibet Kirke, til hvis Nord- og Sydside der sluttede sig et Par modstaaende Kapeller, som i Venge Klosterkirke, men de savnede, ligesom de angelsaksiske Tværkapeller, Absider i Øst. Medens Skibet havde en indvendig Bredde af 25—30 Fod, var det nordlige Tværskibskapels indvendige Bredde kun 16½ Fod, og Langhuset fortsattes paa angelsaksisk Vis hinsides Tværkapellerne. Koret var blevet ombygget i den senere Middelalder. Oprindelig sluttede det med en Absis. At dømme efter Kornerups Planskitse aabnede Kapellerne sig i hele deres Bredde mod Langhuset, ikke, som i Venge og i angelsaksisk Arkitektur, med snævrere Indgange.

Fra den oprindelige Kirke er Nordportalen bevaret, og brugt som den nuværende Kirkes Hovedportal (Fig. 4). Den fører det afgørende Vidnesbyrd for, at Kirken har været opført under engelsk Indflydelse². Beviset giver Portalbuen. Den dannes af to Bueslag. Det øverstes Over- og

¹ Før Nedrivningen blev Kirken 1877 undersøgt og beskrevet af Kornerup (Beretning med Skitser i Nationalmuseets Arkiv) og maalt af Arkitekt Gnudtzmann (Opmaaling smstds.).

² Sallinglands Kirker. I, p. XII, Anm. †† (Helms). »Architekten«. 1905—06. S. 476 (M. Mackeprang).

Underside er prydet med korte Rundstave, *roll-billets*, det underste er dannet af konsolagtige Kilesten saaledes huggede, at der over dem dannes to Rækker parallele, fortløbende Zigzaglinier. Til begge disse Bueslag er der ikke faa Analogier fra normanniske og normannisk-engelske Kirkeportaler.¹

Direkte er der intet overleveret angaaende Frue Kirkes Opførelsestid. Men da Sigurd Slembedjakns Lig 1140 af hans Venner førtes til Aalborg og begravedes i Frue Kirke her², har der altsaa paa den Tid staaet en Kirke. Om denne Kirke har været en Trækirke eller den 1877 nedbrudte Granitkvaderkirke, vides dog ikke. Kun dette kan siges, at ifald Granitkvaderkirken har været opført eller har staaet under Opførelse 1140, da har Kirken været samtidig med de ældste, af Granitkvadre rejste Partier af Ribe Domkirke, samtidig med Gjellerup Kirke, og den har været opført omtrent samtidig med, at man begyndte at bygge Viborg Domkirke af Granitkvadre³.

¹ Ruprich-Robert. Anf. Værk. Pl. XXXVIII B.; XXXIX A; XLII A; CXIII A; CXV E; CXXIII B; CXXIV B; CXXX A (normanniske); CVII C; CXVII B; CXXVI 2; CXXVII A (engelske). — Relieffigurernes Draperistil, med de pibede Foldelæg, forneden afsluttede med Bølgelinier, minder saa paafaldende om engelsk 12. Aarhundredes plastiske Draperistil (Prior & Gardner, *Medieval figure-sculpture in England*, f. Eks. Figg. 116; 153 164; 174 osv.), at man maa antage Reliefferne, ligesom Portalen, gjorte af engelske eller i England skolede Stenhuggere.

² Heimskringla, udg. af F. Jónsson. III, S. 368. Snorres Kilde var Erik Oddson, der atter havde sin Viden fra Provst Kjeld i Viborg. Ogsaa en anden Kongeætling, Olaf Gudbrandsøn, der døde 1169 i Aalborg, blev if. Heimskringla (III, S. 480) begravet i Fruekirke. Snorre tilføjer, at Danskerne kalder ham Helgen.

³ Ogsaa Lyse Cistercienserklosters Kirke i Norge, en enskibet Kirke, havde paa angelsaksisk Vis to Tværkapeller føjede til Langhuset, med snævre Indgange fra Skibet. Men til hvert af Kapellerne sluttede sig et Alterhus, der paa Cistercienser-Vis, ligesom Højkoet, var retliniet afsluttet. Klostret grundlagdes 1146 med Munke fra Fountains i England, hvorfra ogsaa dets første Abbed kom (Curman. S. 185 f.). De Søjler fra Klostret, der er benyttede i Kælderen under Kronborgs Sydfløj, har da ogsaa normannisk-engelske Foldekapitæler (V. Koch i Aarb. f. nord Oldk. 1895, S. 233 f.; Koch taler dog kun om et enkelt Kapitæl; der er flere).

Der er ikke noget paafaldende i, at Englændere eller i England skolede Folk har opført to jyske Klosterkirker i den tidlige Middelalder. Ved samme Tid arbejdede rhinske Haandværkere i Ribe Domkirke og Haandværkere skolede i Lombardiet paa Katedralen i Lund.

Derimod er det værd at understrege, at senere, under Valdemarerne, medens man i endnu højere Grad havde Øjnene aabne for de store Kulturlandes Kirkebygningskunst, skabtes der dog i Danmark Kirker, som hverken i Plan eller Enkeltheder har udenlandske Forbilleder. Der kan da med Rette, for første Gang, under Valdemarerne tales om dansk Arkitektur. Det undrer derfor ikke, at de to eneste Bygmesternavne, der er skriftlig overleverede fra den Tid (i Absalons Testamente), er danske.

DE NORSKE STEDSNAVNE I GISLE SURSSØNS SAGA¹.

AF
MAGNUS OLSEN.

De tre første kapitler i Gisle Surssøns saga handler om begivenheder i egnene omkring Trondhjemsfjordens munding. En række ættestridigheder førte til, at Gisle Surssøn sammen med sin fader Torbjørn *súrr* maatte udvandre fra Nordmøre til Island. Under omtalen af disse stridigheder anføres endel gaarde og andre lokaliteter, hvis beliggenhed endnu ikke er fastslaaet. I det følgende gør jeg et forsøg paa at identificere disse steder og knytter dertil bemærkninger om navnenes oprindelige betydning. Det vil let forstaaes, at man derigjennem kan vinde adskillige holdepunkter for bedømmelsen af sagaens historiske troværdighed.

Gisle Surssøns saga er overleveret i to bearbejdelser, M og S², som i indledningskapitlerne afviger sterkt fra

¹ Forkortelser: ›AB.‹ = Aslak Bolts Jordebog, udg. af P. A. Munch. Chr.a 1852. (Affattet 1430—40). — ›DN.‹ = Diplomatarium Norvegicum (anført efter bind- og sidetal). — ›gn.‹ = matrikel-gaardnummer. — ›NE.‹ = Norske Elvenavne, samlede af O. Rygh. Kr.a 1904. — ›NG.‹ = Norske Gaardnavne af O. Rygh.

Udtalebetegnelsen er den samme som i O. Rygh's ›Norske Gaardnavne‹.

De norske stedsnavne, som omtales, er alle anførte paa kartet s. 43.

² Henholdsvis bevarede i haandskrifterne AM. 556 a, 4to, fra 15de aarh. og AM. 149 fol. (= 482, 4to), en papirafskrift af en tabt mem-

hinanden. Her kan der ikke, saaledes som i hovedafsnittene, der foregaar paa Island, være tale om én og samme saga; men man skal sandsynlig med Finnur Jónsson¹ tænke sig forholdet saaledes, at begyndelsen af sagaen har manglet i et haandskrift af S, som omkring aar 1300 — paa grundlag af afblegede traditioner og reminiscenser — har faaet en ny begyndelse tilføiet. Derved faar overleveringen af de norske stedsnavne i S meget lidet værd i sammenligning med gjengivelsen i M.

Handlingen i det norske indledningsafsnit af Gisles saga foregaar indenfor et temmelig begrænset omraade, fra øen Frei lige ved Kristianssund og Surendalen i syd til et (nu ukjendt) sted »*Flyðrones*« (saa M, »*Fludunes*« S) et stykke nordenfor Trondhjemsfjorden i nord.

Paa gaarden **Stokkar**² i Surendalen (*Súrnadalr*)³ boede Torbjørn *súrr*⁴ og hans slegt. Efter denne gaard

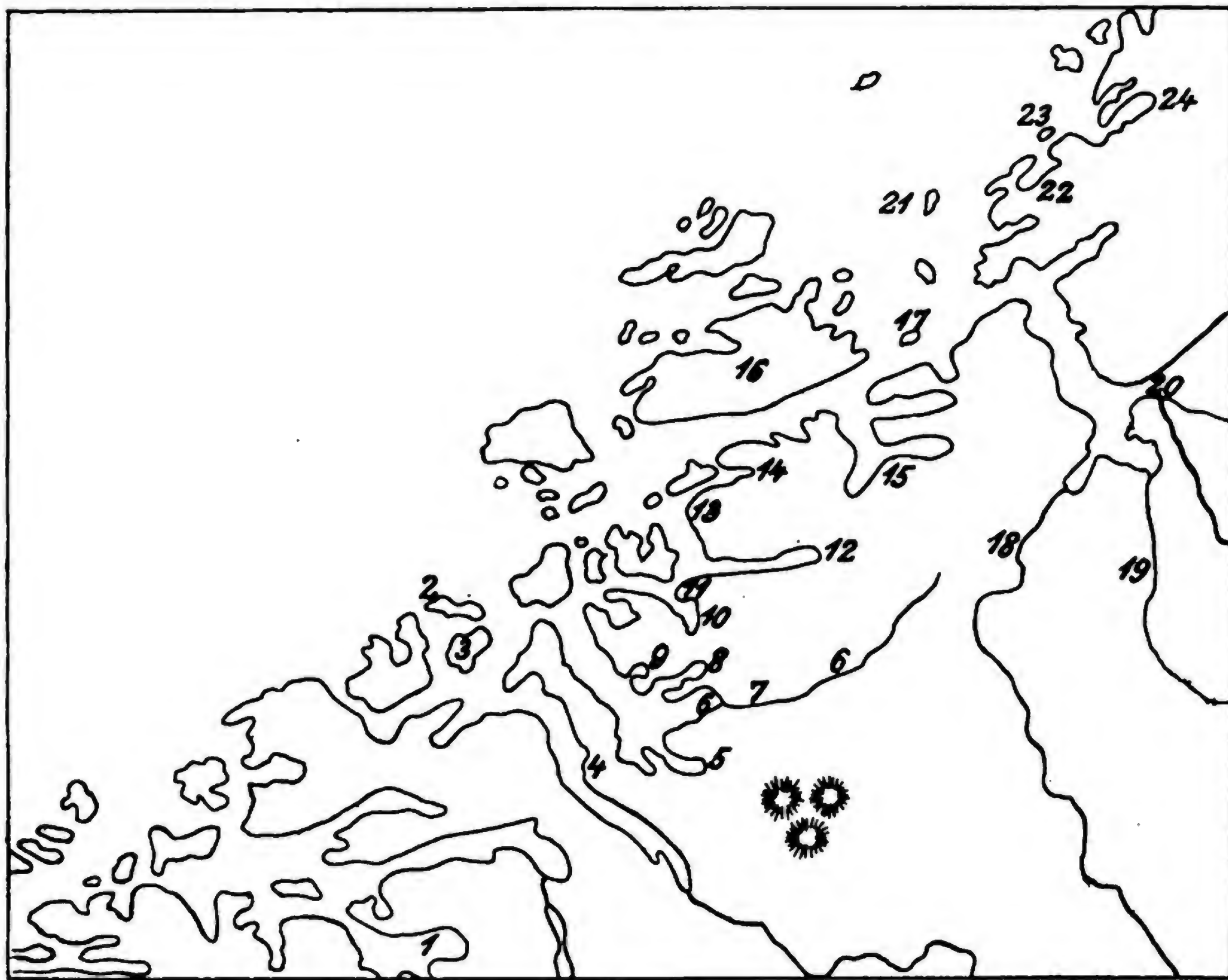
bran fra 14de aarh. M og S er udgivne hver for sig af Konrad Gíslason, *Tvær sögur af Gísla Súrssyni*, Kjøbenhavn 1849. Paa M grunder Finnur Jónsson sin udgave i »*Altnordische Saga-Bibliothek*« (*Gísla saga Súrssonar*, Halle 1903).

¹ Litt. Hist. II, 1 s. 460; *Gísla saga Súrssonar* s. XXIII.

² »*at Stökkum*« M (K. Gíslason's udg. s. 2.26), *til Stokka* 5.29 (M), 88.11 (S). — Nærmere om gaardens beliggenhed i det følgende.

³ Saaledes skrevet i M og S og i andre islandske haandskrifter samt AB. 67 (*i Swrnadals skipreiðu*); i yngre norske kilder, fra c. 1450 af, *Surne-*, *Surn-* og *Swren-* (se NG. XIII s. 410). *Súrnadalr*, af **Súrnar-* (ved dissimilation, jfr. NG. XIV s. 125), er sandsynlig sammensat med et elvenavn i gen. f.

⁴ Om dette tilnavn (som ogsaa kjendes fra *Landnámabók*) siger Finnur Jónsson, *Aarbøger* 1907 s. 354: »Det ligger nær at antage, og det står udtrykkelig i sagaen [kap. 4, 4], at tn. står i forb. med, at T. under et indebrændingsforsøg slukkede ilden ved hjælp af 'syre', d. v. s. sur valle. Det er dog nokså rimeligt, at tn. hidrører fra, at T. var fra *Súrnadalr* i Norge.« — Uden at ville bortse fra den mulighed, at mere end ét hensyn kan have spillet ind ved tilnavnets opstaaen — der kjendes ogsaa et tilnavn *súri* (var. *súrr* og *sýri*), brugt om to norske mænd i 13de aarh., af Finnur Jónsson anf. st. forklaret som »den sure«, om sindsstemning —, skulde jeg dog være tilbøielig til at antage, at den sidstnævnte formodning har meget for sig. Forkortnin-

Omtalte stedsnavne:

Aafjorden 24.	Leksen 17.
Aarvaagfjorden (Fibuli) 14.	Orkedalen 18.
Aasgaardfjorden 8.	Romsdalen 1.
Asen 23.	Skei 7.
Aure 13.	Stangvikfjorden 5.
Fibuli se Aarvaagfjorden.	Stokke 11.
Frei 3.	Surendalen 6.
Guldalen 19.	Tarven 21.
Hamnesfjorden 9.	Tingvold 4.
Hevne 15.	Trondhjem 20.
Hitteren 16.	Valsøfjorden 10.
Jøssund 22.	Vinjefjorden 12.
Kristianssund 2.	

gen *súrr* for **súrn*, som var meget nærliggende paa grund af forekomsten af et ord *súrr* i det gamle sprog, er betinget deri, at folkenavnet til *Súrnadalr* lyder *Súrdæll*, ved bortfald af *-n-* mellem to konsonanter (jfr. *Súrdælir* Gísla s. kap. 5, 10, og *Þorkell súrdæll* [fader til *Þorbjörn súrr*] kap. 1, 4). Behandlingen af lydforbindelsen *-rnd-* er en anden efter lang vokal end i ord som *Andis* af *Arndís*, *Andor* af *Arndórr* -*þórr* (se Lind), *gir(n)tesk* (jfr. Noreen, *Altisl. Gramm.*⁸ s. 187 § 281, 8). Forøvrigt kjender jeg ingen nøiagtig parallel til saadan forkortning af et folkenavn.

er tydelig benævnt holmen *Stokkaholmr*, »er þar liggr í Súrnadal« (kap. 1, 8)¹, hvor Torbjørn's farbroder Are havde holmgang med berserken Bjørn enn blakki, som havde forlangt, at Are skulde udlevere ham sin hustru Ingi-björg. Are var gift med en datter af Ísi, som »boede i den fjord, som heder *Fibuli*, paa Nordmøre«, d. v. s. den nuværende Aarvaagfjord i Aure (nabobygd til Surendalen), hvor en gaard i fjordbunden, Fevelen (Aure gn. 48), endnu har bevaret fjordens gamle navn. Torbjørn's hustru var »ór *Friðarey*«², hvorved sikkert menes den store ø Frei (udt. *frei*) ved indløbet til den fjord, hvoraf Surendalsfjorden danner en østlig arm. Dette ønavn er uden tvil rigtigere overleveret (*Freið-*) i norske diplomer og i enkelte haandskrifter af kongesagaerne (deriblandt *Fagrskinna*); andre sagahaandskrifter har derimod en feilagtig form med -æ-³.

Videre finder vi i sagaen nævnt gaardene *Hella* (M, S) og *Granaskeið* (*Granna-* M, *Grana-* S), hvor der boede mænd, med hvem Torbjørn og hans sønner kom i de stridigheder, som førte til udvandringen til Island, samt øen »*Saxa*« (M, foruden i prosaen ogsaa overleveret i et vers), hvor Holmgöngu-Skeggi boede og hvor en ny holmgang fandt sted, mellem Skegge og Gisle Torbjørnsson. Endelig omtales en gaard »*Flyðrones*« M (»*Flúðunes*« S) »norðr frá Þrándheimi« (kap. 3, 1); her boede Skegge's to sønner Einar og Arne, og her udspilles sidste akt i sagaens norske ættestrid; did begiver Torbjørnssønnerne sig i baad fra »eyjar þær, er *Æsundir* heita« (kap. 3, 6), hvor de har sine skibe klare til at stikke tilsjøs.

Om de tre gaarde — *Hella*, *Granaskeið* og »*Flyðrones*«

¹ Holmens navn anføres kun i M (»á holm« S).

² I S forvansket til *Freysey*, *Fressey* (»austr um Kjöl«), hvorved tænkes paa Frøsø i Jemteland.

³ Se NG. XIII s. 348, 350. Jfr. P. A. Munch, Det norske Folks Historie I, 1 s. 777 anm. 1; Finnur Jónsson, *Gísla saga* s. 3.

eller »*Flúðunes*« — gjælder det samme som om *Stokkar*. Der er hidtil intet oplyst om, hvor disse steder nærmere skal søges. Heller ikke har man paavist beliggenheden af øen »*Saxa*«. Derimod er, som vi senere skal se, »*Æsundir*« rigtig identificeret af Finnur Jónsson med Asen i Jøssund.

Om gaarden *Hella* »í Súrnadali« har jeg intet at sige. Om de tre andre gaarde, samt om øen »*Saxa*« vil jeg derimod gjerne faa gjøre nogle bemærkninger.

Først tror jeg, at *Granaskeið* med bestemthed tør identificeres med gaarden *Skei* i Ranes sogn, Surendalen herred (gn. 35)¹, 5 km. ovenfor fjordbunden. Som saa ofte optræder da her et som et gaardnavn brugt appellativ (*Skeið*) til forskjellige tider med og uden et nærmere bestemmende forled². *Granaskeið* siges udtrykkelig at ligge »í Súrnadal«. Engang da Torbjørnssønnerne Gisle og Torkel drager afsted — efter sammenhængen i sagaen fra deres hjemsted *Stokkar* — i følge med Baard paa *Granaskeið*, farer de »á miðja vega (halvveis) til *Granaskeiðs*; svá heitir þar, er Bárðr bjó; ok þá er minst ván var, høggr Gísli Bárð bana-hogg«. Fra drabsstedet begiver Gisle sig hjem til sin fader, medens Torkel, som var en ven af Baard, opsøger dennes frænde Holmgöngu-Skeggi paa »*Saxa*«.

I anledning af *Stokkaholmr*, som sandsynlig er sammensat med gaardnavnet *Stokkar*, har Finnur Jónsson

¹ Tidligst nævnt i 1497 (*Skeide* DN. V 702); se NG. XIII s. 415.

² Jfr. t. eks. *Guðmundarþveit* (1340) = Tveit i Jondal (NG. XI s. 508); (*Saxi t*) *Vík* vist = **Saxavík*, Saksvik i Malvik (NG. XIV s. 355).

Grana kan helt enkelt forklares som gen. af mandsnavnet *Grani*, som var ikke usædvanligt paa Island fra landnaamstiden af og udover (se Lind). Et mærkeligt træf bliver det dog, at 1ste led formelt ogsaa kan forstaaes som hestenavnet *Grani* (saaledes opfattet af Finnur Jónsson, *Gísla saga* s. 4), hvilket passer fortrinlig i sammensætning netop med *skeið*; jfr. *Völs. s.* (Kbh.-udg.) 23.19: »þú vart merrin með hestinum Grana, ok reið ek þér á skeið á Brávelli« (∞ Helg. Hund. I 42).

(Gísla saga s. 2) udtalt, at det er »wol eine von den kleinen inseln, die auf der karte im innersten teile des Surendalsfjords angegeben sind«. Efter dette skulde Stokkar have ligget ved bunden af Surendalsfjorden, og Torbjørnssønnernes »færd« (»Gísli ræz í ferð með þeim Bárði ok Þorkeli«) sammen med Baard paa Granaskeið vilde, naar denne sidste gaard identificeres med Skei i Ranessogn, have havt til maal et sted, som laa bare omkring 5 km. oppe i dalen, og hvortil nu fører en vei gjennem tæt bygd. Man venter, at drabsstedet — »midtveis« mellem Stokkar og Granaskeið (Skei) — har ligget borte fra folk. Men dermed maa det synes udelukket, at Stokkar har ligget i den egentlige Surendal; thi ovenfor Skei kan Stokkar heller ikke have ligget, paa grund af den derefter benævnte Stokkaholmr. Hertil kommer videre, at Finnur Jónsson's bemærkning om holmer i den inderste del af Surendalsfjorden paa en eller anden maade maa bero paa en misforstaaelse; paa amtskartet finder jeg ingen saadanne afsatte, og i Helland's »Norges Land og Folk. XV. Romsdals amt« II s. 1140, hvor der gjøres rede for Surendalens topografi, er ingen »øer« i Surendalsfjorden nævnte (kun den 0,5 km.² store Sæterø samt »53 øer i forskjellige elve og vande«, som tilsammen udgjør 0,8 km.²).

Det bliver derfor vistnok nødvendigt at søge Stokkar (og Stokkaholmr) i en nabobygd til Surendalen, sandsynlig i en bygd, som ved en ikke altfor lang og besværlig fjeldovergang er skilt fra den nederste og tættest bebyggede del af dette dalføre. Tre muligheder kan da foreligge: Den søgte bygd kan have ligget sydvest for Surendalen, ved Stangvikfjorden eller dennes fortsættelse Todalsfjorden, eller nordvest for Surendalen, ved en af de ved et smalt eid adskilte Hamnes- og Aasgaardfjorde, eller endelig omtrent ret i nord for Surendalsøen ved den lille Valsøfjord, som skjærer ind mod syd fra den med Surendalen parallelt løbende Vinjefjord (som gaar ind til Vinje sogn i Hevne

herred). Valget mellem disse muligheder afhænger til en viss grad af, om betingelserne er tilstede for en Stokkaholmr, benævnt efter en gaard lige indenfor paa fastlandet. Allerede ud fra dette synspunkt tør man, som et blik paa et detajlkart viser, hævde, at den sidste mulighed maa trænge sig afgjort i forgrunden i vore overveielser. Og hertil kommer saa en omstændighed, som med ét slag fører til den løsning, at Torbjørn's gaard har ligget ved Valsøfjorden.

Straks indenfor Valsøfjordens munding ligger paa øst-siden en gaard Stokke (Valsøfjorden gn. 120, udt. *stā k-kan*, dat. *stā kka*, best. flertal, gl.norsk *Stokkar*, skr. af *Stokkom* AB. 64, se NG. XIII s. 445), og ret udenfor finder man en liden gruppe af øer og holmer, som spærrer for fjordløbet, — Valsøen, »Kjølø«, »Risholmen« (amtskartet) og flere andre holmer —, og hvoraf den største, Valsøen, 2 km.², (*Vallang(r)søy*, efter fjorden **Vallangr*, i *Wallangxfyrde* AB. 64, se NG. XIII s. 444), kun ved et smalt sund, hvori ligger en holme, er skilt fra Stokke. Denne gaard er efter al sandsynlighed sagaens *Stokkar*, og den nævnte holme i sundet mellem Stokke og Valsøen kan være *Stokkaholmr*. Det skal tilføies, at man maa gaa helt til Gjemnes søndenfor Kristianssund for at træffe en anden gaard af navnet Stokke.

Fra Stokke i Valsøfjorden til Skei (= *Granaskeið*) er det i luftlinje ca. 20 km. Naar der var tale om en reise fra det ene af disse steder til det andet, kunde sagaen udmærket godt bruge udtrykket *ráðaz i ferð*, hvilket derimod, som allerede nævnt, vilde være paafaldende, hvis Torbjørns-sønnerne bare havde begivet sig fra gaard til gaard nede i tætteste Surendalsbygden. Fra Valsøfjordens bund (hvor gaarden Botn ligger) har man sydover først at følge en fjeldvei paa mindst 6 km., før man nu træffer paa bebyggelse i det dalføre, som gaar ned til Hamnesfjorden. Et-

steds paa denne strækning er det vel, at Gisle Torbjørns-søn (Surssøn) dræbte Baard.

Omkring indløbet til Valsøfjorden ligger de største og ældste gaarde i denne bygd, og til disse maa sikkert regnes Stokke. Betegnende er det i saa maade, at Valsøfjorden, som blev eget sogn i 1862 og eget herred i 1893, har sit nuværende navn efter Valsøen i fjordens munding. Valsøen, *Val-lang(r)søy*, er igjen sammensat med fjordnavnet **Vallangr* (*i Wallangxfyrde* AB. 64), og dette synes tydelig at fortælle os, at det indre af fjorden i gammel tid væsentlig kun har afgivet *vellir* eller utslaatter for Stokke og andre gaarde længere ude. Stokke turde saaledes i tidlig historisk tid have haft betydelige tilliggelser inde i Valsøfjorden, og derved bliver det os ogsaa forstaaeligt, at gaarden omkring aar 900 kan have været sæde for en herse-æt, saaledes som *Gísla saga* opgiver (*Þorkell var hersir at nafnbót*, kap. 1, 2).

Spørgsmaalet om gaarden *Stokkar's* beliggenhed er jeg nu tilbøielig til at betragte som endelig løst, hvis det kan lykkes os at bryde brodden af en indvending, som melder sig: Sagaens *Stokkar* siges jo at ligge »í Súrnadal«, men Stokke, *Stokkar*, hvormed vi har identificeret denne gaard, ligger i en anden — rigtignok direkte tilgrænsende — bygd.

Det maa her ganske sikkert fastholdes, at *Súrnadalr* aldrig har betegnet andet, end hvad det nu betegner: det enkelte dalføre, Surendalen, som gennemstrømmes af elven **Súrn*. Det maa synes utænkeligt, at Valsøfjorden efter nordmørsk sprogbrug nogensinde har kunnet regnes med til Surendalen; ialfald ved vi, at Valsøfjorden i den senere middelalder ikke hørte til Surendalen, men til Aure skib-rede (AB. 64).

Man kan da vanskelig komme fra, at der i den island-ske overlevering har indsneget sig et mindre nøiagtigt ud-tryk. Det er imidlertid let at forstaa, hvordan man i saga-

tiden — udenfor Nordmøre — har kunnet komme til at tale om »í Súrnadal at Stokkum«. Blandt de indre nordmørske bygder er Súrnadalr den, som oftest nævnes i den norrøne litteratur. Det har sin væsentligste grund deri, at den mest benyttede vei fra de uttrøndske dalfører og vestover efter de gamle kilder viser sig at være Surendalen (se Fornm. s. IV 317, færd fra Guldalen til Surendalen og videre til Giske paa Søndmøre; IX 465, færd fra Nidaros over Surendalen og Tingvold til Giske; IX 474, færd fra Orkedalen til Surendalen; X 382 [Ágrip 13.1], Gamle Eiriks søns færd efter kampen paa Frei gennem Surendalen til Guldalen). Som en almindelig benyttet færdselsvei var saaledes Surendalen vel kjendt langt udenfor fylkets grænser, og hertil kommer saa ogsaa, at Surendalen i og for sig var den betydeligste indlandsbygd paa Nordmøre. Dette dalføre indtager i forhold til de omgivende bygder en lignende plads som den, Raumsdalr — her taget i den snevrere betydning, om Rauma's dalføre — indtager i fylket søndenfor (Raumsdalr). Det kan da ikke forundre, om man i en islandsk ættetradition finder tilløb til en udvidelse af et bygdenavns betydningsindhold paa en maade, som har sin nøiagtige parallel i bygde- og fylkesnavnet *Raumsdalr*¹.

Her rører vi ved spørgsmaalet om Gisle's saga's historiske troværdighed. En liden unøiagtighed er vi nødt til at konstatere, forsaavidtsom et norsk bygdenavns betydningsomfang er blevet noget udvidet i den islandske overlevering. Dette er imidlertid en forrykkelse af de geografiske forhold, som praktisk talt har været uundgaaelig. Detaljer som **Vallangr* eller *Vallang(r)sfjórðr* (Valsøfjorden) stod ikke til at redde i den aarhundredlange overlevering, naar ikke selve sagastoffet spillede virksomt ind. Det er allerede meget, at overleveringen har fastholdt flere enkelt-

¹ Tilnavnet *súrr* maa, hvis det hænger sammen med *Súrnadalr*, være opkommet paa Island: hjemme paa Nordmøre vilde en benævnelse efter en større bygd være lidet betegnende.

heder vedkommende Torbjørnssønnernes og Baard's færd over fjeldet fra Stokke til Skei (Granaskeið). Om gaarden *Stokkar's* beliggenhed venter vi ikke nøiagtig besked. Rent ubevidst er der under sagastoffets islandske overlevering gjort et valg mellem de betegnelsesmaader, som efter den nye orientering kunde frembyde sig. En naturlig tiltrækning har gjort sig gjældende fra det velkjendte og ved sagaens handling nær forbundne *Súrnadalr*, og netop ved at give efter herfor — fremfor at bruge et svævende udtryk som »á Norðmæri at Stokkum« — aabenbarer traditionens bærere et sikkert historisk instinkt.

Jeg gaar nu over til ønavnet »*Æsundir*«, som omtales i kap. 3. Her kan jeg væsentlig indskrænke mig til nogle sproglige bemærkninger, da stedet sikkert rigtig er identificeret af Finnur Jónsson.

Torbjörn *súrr* og hans sønner kommer til »eyjar þær, er *Æsundir* heita«, efterat de har forladt sit hjem for at drage til Island. Mens deres skibe ligger der, færdige til at stikke tilsjøs, »fara þeir þaðan á tveim bátum, fjórir tigur manna, ok koma norðr til Flyðruness,« til Skeggesønnernes gaard, som ifølge kap. 3, 1 laa »norðr frá Þrándheimi«. Mellem »*Æsundir*« og »*Flyðrunes*« møder de Skeggesønnerne, som »váru þá á leið komnir við níunda mann, at heimta landskyldir sínar. Þeir Gísli snúa til móts við þá ok drepa þá alla — —«. »Eptir þat ganga þeir til bæjar ok taka þaðan á brott mikit fé.«

Her har vi gode holdepunkter til at bestemme den omtrentlige beliggenhed af de nævnte to steder.

Det passer fortrinlig at identificere sagaens »*Æsundir*« med den lille ø Asen i Jøssund sogn og herred (gn. 89)¹, Aafjorden prestegjæld (udt. *ā`sin*, skr. *Osyngh*, *Aþem* c. 1520, *Aþenn* 1559, 1590, *Asen* 1723, se NG. XIV s. 28). Naar man

¹ Nu én gaard bestaaende af 3 brug (89, 1 Nordasen, 89, 2. 8 Sør-
asen).

fra Trondhjemsfjordens indløb seiler nordover langs land, har man et længere stykke det aabne hav udenfor sig. Kun den lille øgruppe Tarven (udenfor Nes) yder beskyttelse paa en kortere strækning, og nordenfor denne har man igjen at passere et aabent havstykke, Asen-leden, før man kommer til øen Asen (udenfor Aafjorden), som ligger ganske for sig selv, kun omgivet af endel skjær og holmer, hvoraf den største, straks i nord for Asen, paa kystkartet har navnet »Vaagsø«. Saa er der igjen et længere havstykke uden øer indtil Vaagsøen og Stokkøen (nær fastlandet, udenfor Stoksund). Der er saaledes ikke meget at vælge mellem, naar man nord for Trondhjemsfjorden skal søge at gjenfinde sagaens »Æsundir«. Lydligheden med Asen og reale forhold — ensom beliggenhed ud mod havet, hvorved et ophold her kunde forblive skjult for den indenfor liggende bygd — gjør det utvilsomt, at Finnur Jónsson har truffet det rette.

Den overleverede sprogform synes imidlertid at volde vanskelighed.

Forholdsvis lidet har det at sige, at ønavnet i sagaen har flertals form. K. Rygh, hvis bearbejdelse af gaardnavnene i Søndre Trondhjems amt (1901) udkom to aar før Finnur Jónsson's udgave af Gísla saga, kan intet oplyse om ønavnets gamle form, men gjør kun følgende bemærkning, som kan være af interesse for os: »Navnet er best. Flt. og bruges baade om Gaarden og Øen.« En flertalsform har altsaa ikke været ham paafaldende; den synes fuldt forstaaelig, om man antager, at den har hensyn til hele den lille øgruppe, specielt det egentlige Asen og Vaagsø (jfr. ovenfor).

Seet i sammenhæng med sagaens »Æsundir« bliver imidlertid nutidsnavnet Asen (udt. *ā'sin*), hvad dets udlyd angaar, at opfatte noget anderledes, end K. Rygh har tænkt sig forholdet. Der foreligger her uden tvil en udvikling af et tostavelles navn paa *-und*, hvis endelse for den mo-

derne sprogbevidsthed kom til at staa som den bestemte flertalsendelse.

Noget vanskeligere har man for at finde sig tilrette med vokalforholdet i Asen og »Æsundir«. At et gammelt æ her skulde have udviklet sig til *a*, maa synes utroligt. Man gjør da vistnok rigtigt i at mistænke den i et islandsk haandskrift fra det 15de aarh. overleverede skriftform, saa meget mere, som en form »Æsundir« fra orddannelsens side maa synes høist paafaldende (af **āsiund*-!).

I AM. 556 a, 4to (M) er, ifølge velvillig meddelelse fra Finnur Jónsson, ønavnet skrevet ganske tydelig saaledes: *æfundr*. Dette skal efter haandskriftets skrivemaade gjen-gives »Æsunndar« (*Æsundar* K. Gislason's udgave, eller, med indsættelse af den vanligere hunkjønssendelse i flertal, *Æsundir*, Finnur Jónsson's udg.). Nu maa vi komme i hu, at haandskriftet er meget sent, fra en tid, da man skrev æ baade for oprindeligt æ og for oprindeligt æ. Men i ældre haandskrifter (som f. eks. i Cod. Reg. af den ældre Edda fra anden halvdel af 13de aarh.) kunde for opr. æ og æ bruges et tegn, *q*, som tillige var en vanlig beteg-nelse for *q*, den ved *u* fremkaldte omlyd af kort *a*¹. For-søgsvis fører vi da haandskriftets form tilbage til en ældre skriftform *qsund*-, som kan have foreligget i M's original, men af skriveren feilagtig kan være blevet moderniseret til æ-, idet det norske ønavn var ham helt ukjendt. En saadan form, *qsund*-, i et ældre haandskrift er i virkelig-heden netop det, vi trænger til for at formidle udtalens *a* med sagahaandskriftets æ — men vel at mærke her gjen-givende et islandsk-vestnorsk *Qsund*- (med *q* opstaaet ved *u*-omlyd af *a*). Hertil svarer i østnorsk **Asund*-, uden omlyd foran bevaret *u*², og fra denne trøndske form med *a* kan Asen (*ā`sin*) lydret nedstamme.

¹ Se Bugge's Edda-udgave s. X.

² Jfr. Hægstad, Gamalt trøndermaal (1899) s. 50, 63 f.

Jeg mener altsaa, at vi i Gísla saga bør indsætte formen **Qsundir* pl. (= trøndsk **Asundir*)¹, og denne form lægger jeg til grund ved den etymologiske forklaring af ønavnet.

Af nordiske stedsnavne paa *-und* haves to forskellige typer. Den ene, den talrigste, har *-und* opstaaet af suffikset *-uent- : -unt-*, hvilket føiedes til substantiver for at danne adjektiver med betydningen »forsynet med, fuld af (det som grundordet udtrykker)«; jfr. gl.indisk *ápa-vant-* »fuld af vand (*ap-*)«, gr. *ἀμπελόεις* »rig paa vinstokke (*ἀμπελος*)«. Hertil hører ønavne som *Eikund*, **Aspund*, *Jalund* (*Jqlund*, Jeløen ved Moss), *Anund* (Anholt). Den anden synes at være dannet af verbalstammer ved particip-suffikset *-ont- : -ent- : -nt-* (germ. *-und-*). Det sikreste eksempel herpaa turde være elvenavnet **Jqsund*, »den gjærende, skummende«, som foreligger i gaardnavnet Jøsendal i Odda sogn, Ulensvang (gn. 7, skr. i *Josundadale* BK. 80 b), til gl.høitysk *jesan* »gjære«, sv. dial. *esa* (præt. *as*) »jäsa«, jfr. gl.norsk *jqstr* m. »gjær«, ml.høitysk *jest, gest* (nyhøitysk *gischt*) »skum« (se NG. XI s. 444, jfr. X s. 325, 433). Se sammenstillingen af nordiske navne paa *-und* hos Hj. Lindroth, *Namn och Bygd* VI, 1918, s. 38 ff.

Ønavnet **Qsundir*, **Asundir* synes ikke at kunne tilhøre den første gruppe af *-und*-navne, da en nominalstamme *as-* ikke haves². Derimod lader navnet sig let forklare af den verbalrod, som foreligger i norsk dial. *asa* (præt. *os*) »bruse op, komme i gjæring (f. eks. om deig), svulme, hovne«, ogsaa med svag bøining *asa* (præs. *asar*) »bruse, storme, rase (om veiret)«; jfr. *as* n. »gjæring, storm,

¹ Hvad flertalsendelsen angaar, finder jeg ligesom Finnur Jónsson *-ir* (ikke *-ar*) overveiende sandsynligt. Jfr. det norske ønavn *Sólundir* Egils s., Heimskr., DN. XII 230; sikkert mindre oprindeligt 'Solundar' Friðbj. s. 11. 15. 25, med varianten 'Solunder' (NG. XII s. 215).

² Med **esja* f., norsk dial. *esja*, *hesja* f. (navn paa forskellige stenarter, bl. a. klebersten, NG. Indl. s. 49) kan man ikke hjælpe sig. En afledning paa *-und* af dette ord maatte have lydt **Esjund*.

uveir (= *asveder*, uveir med storm og sjøgang)«, nyisl. *asi* m. »ilsomhed« (»fljótræðisleggr hraði, hraði í framgöngu« Jón Ólafsson), fær. *as* n. »strengt arbeide«, shetl. *asel* »kold og haard blæst, møisommelig arbeiden sig op mod veiret«. Ved alle disse ord bør man vistnok antage en germansk rodform **jas-* (hvis *j-* lydret skulde falde bort i de historiske nordiske sprog), som staar i aflydsforhold til de ovenfor nævnte ord gl.høitysk *jesan*, elvenavnet *Josund* o. s. v.; jfr. Torp, Nynorsk etymologisk ordbok s. 7 og Fick's *Wörterb.*⁴ III s. 329.

Efter denne forklaring skal ønavnet **Qsund-*, **Asund-* føres tilbage til en grundform **Jasund-* (førgermansk **Josunt-*), egentlig en gammel participialform til verbet **jes-: *jos-* »gjære«. Med hensyn til afledning kan bl. a. sammenlignes got. *hulund-i* »hule« (til *huljan* »indhylle«, gl.høitysk *helan* st. v. »skjule«, o. s. v.), gl.norsk *vitund* f. »vidende, kundskab«, samt de med hensyn til suffiksets aflydstrin noget fjernere liggende gl.norske dannelser *bindandi* f. »afholdenhed (det at *bindask*, afholde sig fra noget)«, *hyggjandi* f. »forstand« (til *hyggja*), *kunnandi* f. »evne, indsigt« (til *kunna*), o. s. v. Jfr. Brugmann, *Grundriss*² II, 1 s. 216, 461; Torp, *Ordavledning* (i Hægstad's og Torp's *Gamalnorsk ordbok*) s. XLVI § 26; E. Olson, *De appellativa substantivens bildning i fornsvenskan* (Lund 1916) s. 434.

Den oprindelige betydning af **Qsund-*, **Asund-* bliver da »den gjærende, brusende, stormende«, d. v. s. den *veir* haarde ø (hvor man jevnlig har at kjæmpe med *asveder*, storm og sjøgang). At dette navn er fortræffelig valgt, forstaar man af det, som allerede er anført om denne ensomt liggende ø med det aabne hav udenfor. Ogsaa mange andre norske ønavne har hensyn til havets brænding, t. eks. Froerne (udt. *fró[^]an*) ude tilhavs i vest for Asen, gammel form sandsynlig **Froðarnir* m. pl., beslegtet med gl.norsk *froða* f. og *frauð* n. »fraade, skum«; se NG. XIV s. 61, hvor

flere beslegtede ønavne anføres, og hvor det ogsaa oplyses, at Froan, med samme udtale, er navn paa nogle skjær sydøst for Røst i Lofoten.

I nærheden af Asen (»Æsundir«) maa vi nu søge »Flyðrunes« (»Flúðunes«, S), navnet paa den gaard, hvortil Torbjørnssønnerne i baad gjør en afstikker fra Asen. Nær gaarden møder de Skeggesønnerne, som efter sammenhængen maa være tilfods — mulig paa vei til sin baadstø —, idet de har begivet sig afsted for at inddrive landskyld.

Det ligger nær at formode, at »Flyðrunes« (»Flúðunes«) har ligget i den store bygd, Aafjorden, ret ind for Asen. Her findes dog hverken noget *Nes (jfr. det usammensatte *Skeið = sagaens *Granaskeið* i Surendalen) eller noget med -nes sammensat gaardnavn, hvorpaa man kan tænke. *Frøjjunes¹, nu Frønes (Aa gn. 57), navn paa en gaard ved sjøen lige nedenfor prestegaarden Aa (*Ár* pl., benævnt efter sin beliggenhed straks ovenfor sammenløbet af Norddalselven og Stordalselven), synes efter skrifttrækkene at ligge for langt borte fra de overleverede navneformer til, at man tør antage forvanskning heraf. Heller ikke er der noget, som tyder paa, at der ved »Fl.« menes Aarneset (**Arnes*), navn paa et brug under prestegaarden (NG. XIV s. 23), paa neset mellem de to nævnte elve; i tilfælde maatte da forledet **Ar-* (gen. af *á* f. »aa, elv«) have afløst et ældre elvenavn (**Flyðra*, at jevnføre med elvenavnene Fløra og Florbækken, henholdsvis i Sparbuen og i Storelvedalen [NE. s. 54]?). Indtil videre vil det vel derfor være rigtigst at holde paa formen »Flyðrunes«, som efter sin sammensætning giver mening (1ste led fiskenavnet *flyðra* f. »flyndre«). Eller **Flúðanes*, sms. med *flúð* f. »fladt skjær, flu«? — Jeg tilføier, at nærmeste gaard Nes nordenfor Asen — Nes i Roan (gn. 9) nær hovedbygden — synes at ligge for langt

¹ Se om navnet »Hedenske kultminder« I s. 43 og fl. st.

fra Asen til, at det er denne gaard, som er ment med det overleverede navn.

Af de norske stedsnavne i *Gísla saga*, som jeg her skal udtale mig om, gjenstaar nu kun »**Saxa**«, navn paa den ø, hvor Holmgøngu-Skeggi boede og hvor han havde holmgang med Gisle. Navnet forekommer i sagaen (i M, men ikke i S) paa flere steder (kap. 2, 18. 18. 20. 23, og kap. 3, 1), deriblandt i kvidlingen:

*Gall Gunnlogi,
gaman vas »Søxu«.*

»Gunnloge (Skegge's sverd) klang, det var gammen for ,Saxa'« (fremsagt af Skegge under holmgangen).

Finnur Jónsson (*Gísla saga* s. 5) bemærker: »welche insel gemeint ist, lässt sich nicht nachweisen».

Det skulde dog ikke synes umuligt at naa til en identificering af dette ønavn. Vi har herved to holdepunkter: 1) »**Saxa**« er en beboet ø, idet Skegge siges at have sit hjem der — vel helst en ø, omfattende bare én gaard —, og 2) Skegges sønner finder vi bosatte noget nordenfor Trondhjemsfjordens munding, ikke meget langt fra Asen (»*Æsundir*«), snarest i Aafjorden. Det er da rimeligt at søge »**Saxa**« etsteds mellem Surendalen og Aafjorden.

Blandt de ikke mange mindre, beboede øer paa denne strækning fæster vi os af reale grunde ved Leksen midt i leden mellem Hitteren og indløbet til Trondhjemsfjorden. Denne ø udgjør nu en enkelt gaard (Agdenes gn. 57. 58). Den ligger (sammen med den mindre og ubeboede Lille Leksen) alene i løbet og egnede sig saaledes fortrinlig til bosted for en mand som Holmgøngu-Skeggi, der vel ikke har kunnet trives godt i en tættere bygd.

Ogsaa sproglige grunde bringer os til at tænke paa Leksen. Dette ønavn (nu udt. læ`kksa, best. form i hun-kjøn) er i diplomer fra 14de aarh. skrevet i *Læxo* (DN. II

198, 1340. 208, 1342). Det forekommer ogsaa i Haakon Haakonssøns saga kap. 202 (Fornm. s. IX 467, Vigfusson's udg. s. 182 [Cod. Fris. 496, Flat. III 126 f., Eirsp. 580]), men er her overalt forvansket, dels med hensyn til første stavelses vokal, dels ved et fra gen. flertal¹ (**Ljoxnasveinar*, »*Lioxnusueinar*« Flat.) indkommet feilagtigt *-n-*: *Lioxnu* (gen.) [Fris., Flat.], *Lyxu* [Eirsp.], *Losnu* [Skálh.]. Den rette gamle form synes at være *Ljoxa* (*Lioxa*)², hvorfor ogsaa den i anm. 2 fra Cod. Fris. anførte form taler. Ifølge Hægstad (Gamalt trøndermaal s. 58 § 79, 2) kan *Ljoxa* efter trøndske lydregler være blevet *Løxa* allerede ved aar 1340.

Efter sin sprogform staar dette ønavn saa nær sagaens »*Saxa*«, at det maa synes at være en tiltalende rettelse at indsætte *Ljoxa* istedenfor dette. Der er allerede pegt paa, hvad der i real henseende opnaaes ved en saadan rettelse. Denne er, hvis feilen skal tænkes at være indkommet i

¹ Flertal, fordi det, som allerede nævnt, er to nær sammenliggende øer, som bærer dette navn.

² Se O. Rygh, [Norsk] Hist. Tidsskr. 3. Række IV s. 305 f. [jfr. NG. XIV s. 48]. — »Sandsynlig har den i Sverres Saga Kap. 148 (Fornm. s. VIII 356) nævnte Eindride Ljoxa sit Tilnavn efter dette Sted« (O. Rygh). Vi faar da ogsaa følgende skriftformer af ønavnet: *Lioxa* Fris., *Liaxa* Flat., *Laxa* Eirsp., *Baxa* Skálh. O. Rygh har ogsaa følgende anmerking (s. 306): »Jfr. Fornm. s. I 36 [*Ormr af Ljoxu*, var.: *Loxu*, *Lavxu*]. II 41 [*Orm af Lyxu*]. Haakon d. godes Saga Kap. 19 og Olaf Tryggvessens Saga Kap. 74 i Heimskr. (hvor der forøvrigt er Tale om et andet Sted af samme Navn).« Ifølge registret til Unger's udgave af Heimskringla menes herved Leksdaalen i Stjørdalen [hvorom se NG. XV s. 46: *Lexudalr*; jfr. smst. s. 153 om et andet *Lexudalr*, i Værdalen] (Finnur Jónsson, Hkr., register, udtrykker sig mere ubestemt: »Lexdaalen ved Trondhjemsfjorden«), mens Gustav Storm (i overs. af Snorre) identificerer *Ljoxa* med »Leksviken paa vestsiden af Trondhjemsfjorden (Strinden)« [*Lexuvík*, NG. XV s. 48]. For os maa det her være tilstrækkeligt at fastslaa, at dette sidste *Ljoxa* ikke kan hjælpe os til at bestemme med større sikkerhed den gamle form for ønavnet Leksen. Heller ikke elvenavnet *Løxa* i Bærum (*vidr Læxo* DN. II 105, 1315. o. s. v.) synes at kunne være af direkte betydning for os; i NE. s. 152 gjøres hertil denne bemærkning: »Jfr. Ønavnet Leksa (*Lioxa*, *Læxa*) udenfor Agdenes. Efter Sophus Bugge mulig af Fiskensnavnet *lax*«.

den skriftlige overlevering — hvad der vel er rimeligst — ganske ubetydelig, da (*í, ór*) '*foxu*' efter skrifttrækkene jo staar '*lioxu*' overmaade nær. Vistnok kan det synes noget paafaldende, at et navn, som forekommer saa forholdsvis ofte i sagaen (6 steder, i dat. og akk.), er blevet forvansket ved skrivfeil. Imidlertid kan man med lethed tænke sig, at feilen er indkommen paa følgende maade: Den skriver, hvem forvanskningen skyldes, kan have læst sagaen (eller dens første kapitler), førend han gav sig i færd med afskrivningen. Paa det sted, hvor ønavnet forekommer i vers, har vel dette gjort stærkest indtryk paa ham, og her kan en feillæsning '*foxu*' (= *Sq̄xu*, dat.) for '*lioxu*' delvis være betinget af psykiske forhold; der var jo tale om kamp med sverd paa øen (*gall Gunnlogi, gaman vas...¹*), og tanken paa *sax*, sverd, kan saa her have gjort, at skriveren troede at se et ønavn *Saxa*. Den feillæste form kan saa have sat sig saa fast i hans bevidsthed, at han under afskrivningen ikke paa noget sted i teksten blev opmærksom paa, at navnet begyndte med *li-*, ikke med *f*-¹.

Paa denne maade er jeg mest tilbøielig til at forklare den antagne forvanskning. Dog vil jeg ogsaa stille den mulighed aaben, at feilen *Sq̄xu* for *Ljoxu* er indkommet allerede tidlig i den mundtlige overlevering af verslinjen *gaman vas *Ljoxu* (hvor *s* har gaaet umiddelbart foran ønavnet)².

¹ Jjfr. Vøls. s. (Kbh.-udg.) 34. 22, hvor Bugge formoder *lq̄gdum* for det overleverede *sq̄gdum*.

² Denne linje gjør paa mig indtryk af at være meget gammel. Den minder om Hallsteinn Þengilsson's vise (Skjald. B I 30):

Drúpir Høfði, hlæja hlíðir
daudr es þengill, við Hallsteini,

og om Ynglingatal 30:

Ok 'Skæreid' of brynjolfs
í Skíringssal beinum drúpir,

hvor ogsaa et sted i naturen tænkes at føle sorg eller glæde. (Nødes man efter dette til at forstaa '*Skæreid*' som et høide-navn? sms. med *heidr* f. eller *hæð* f.?).

Jeg skal tilføie, at forvanskningen af *L—* til *Saxa* (skrevet i bøningsformer '*ſøxu*') bliver endnu lettere at forklare grafisk, om man gaar ud fra en oprindelig form (*i*) *Løxu* (som kunde skrives '*lōxu*'), ikke (*i*) *Lj—*. Imidlertid maatte man da foretrække de norske diplomers form med *œ* fra 1340 og 1342 fremfor sagahaandskrifternes form med *io*. Dette vilde i og for sig være ikke uden betænkelighed, og det betænkelige vilde øges ganske sterkt, om man paa saa forholdsvis mange steder i de islandske haandskrifter saa sig nødt til at antage en skrivemaade *Lioxu* = udtalens *Løxu*¹.

Af det foregaaende vil forstaaes, at det for tiden ikke er let at fremsætte en sproglig forklaring af ønavnet *Ljoxa*. Navnets etymologi kunde desuden ikke behandles, uden at ogsaa en række andre norske stedsnavne (se s. 57 anm. 2) blev trukket med ind i undersøgelsen. Jeg tør for nærværende ikke indlade mig herpaa², men nøier mig med at henstille til andres prøvelse, om ikke sagaens »*Saxa*« skulde være at identificere med *Ljoxa*, Leksen, navnet paa en centralt liggende ø midt i Trondhjemsleden.

Hvis saa virkelig er tilfældet, da stemmer omtalen af Holmgöngu-Skeggi's hjemsted godt overens med sagaens øvrige skildring af stedsforhold paa Nordmøre. Opholdet ved Asen (**Qsundir*) og seiladsen ud herfra maa være helt korrekt. Ligesaa omtalen af gaarden *Granaskeið*, Skei i Surendalen, og dennes forhold til Torbjørn's gaard *Stokkar*. Og hvad dette sidste sted angaar, har der i sagaens overlevering kun fundet en ganske ubetydelig forrykning sted,

¹ Om *io* (og *eo*) som tegn for *ø* jfr. Wadstein, Fornnorska homilie-bokens ljudlära s. 75 § 8 j, s. 82 § 17; Hægstad, Vestnorske maalføre Innleiding (Vid.-Selsk. Skr. II. 1905. No. 7) s. 20 f.; M. Olsen, Völsunga saga s. XXVII.

² Ikke engang vokalforholdet i '*Lioxa*' (*jō* eller *jó*?) vover jeg at gaa nærmere ind paa.

idet *Súrnadalr* i den islandske tradition har faaet sit omraade udvidet, saaledes at den lille nabobygd Valsøfjorden har kunnet henføres dertil, og saaledes at en mand fra Stokkar i Valsøfjorden har kunnet paa Island betegnes som (*súrr* = ?) *súrdæll*. Derimod har de mindre omraader, som er skarpt naturlig begrænsede, øen *Freið* og den lille fjordbygd *Fibuli*, kunnet hævde sig i overleveringen, skjønt de kun leilighedsvis spillede ind i sagaens ættehistorie. Alt i alt giver saaledes de norske stedsnavne i Gisles saga et kraftigt vidnesbyrd om en paalidelig historisk tradition lige fra anden halvdel af 10de aarh. af. Der er intet i sagaens begyndelseskaptler, som kan lægge den tanke nær, at beretningerne om begivenhederne i Norge før Stokkeættens udvandring skulde være bleven opfrisket ved islandske sagamænds undersøgelser af stedsforholdene paa Nordmøre.

ANGERS-BRUDSTYKKET AF SAXO.

AF
FINNUR JÓNSSON.

De i 1878 erhvævede 4 blade af et håndskrift af Saxo, der 1863 var bleven opdagede i Angers og som 1879 udgaves fotolitografisk af bibliotekar Chr. Bruun, er endnu den dag i dag genstand for tvivl og hinanden modsigende meninger; grunden hertil er den ejendommelige og ret enestående måde, hvorpå teksten findes skreven. I sin betydningsfulde afhandling: Saxos Valdemarskrønike og hans Danesaga¹ har prof. K. Fabricius behandlet disse blade og deres tekst uden dog at komme til nogen aldeles bestemt mening om dennes tilblivelse.

På disse blade, 869 g 4° i Ny kgl. sml., er teksten (hovedteksten) skreven med store bogstaver og med forholdsvis lang afstand mellem linjerne. Det hele gør et meget flot og velhavende indtryk. Der er kun 15 linjer på siden og det uagtet den beskrevne del af siden i dens nuværende tilstand er omtr. 18¹/₂ cm. lang; der kunde stå det dobbelte antal linjer. Den skrevne kolumne er o. 10 cm. bred, men udenfor denne findes der en 4 cm. bred margin, og denne har endda været bredere i sin oprindelige skikkelse. Det er, som man ser, ikke noget spareprincip, der her har gjort sig gældende. Det ejendommelige er nu, at der meget hyppig — i prosateksten især — findes interlineære tilføjelser og marginale tillæg, hvoraf et er det største, idet

¹ Hist. tidsskr. 8. r. VI bd. 1917.

det fylder hele den ydre margin fra l. 7 af og hele den nederste. Chr. Bruun har behandlet disse tilføjelser i sit *Lykønskningsskrift* til Kjöbenhavns Universitet 1879 s. XX ff. Han kommer til det resultat, at de, hvis omtrentlige samtidighed med hovedhånden han hævder, hidrører fra 2 hænder, hvoraf den ene skulde være den samme som den, der har skrevet hovedteksten, og den anden ikke meget yngre¹. Prof. Fabricius henviser i sin afhdl. (s. 302) til, at P. Hasse vilde henføre skriften til slutningen af 14. årh.², Holder-Egger til slutningen af 13. årh.³, medens dr. Kålund i sit *Palæografiske atlas* har henført den til den første fjærdedel af det 13. Hasses opfattelse er nu så öjensynlig umulig, at den skal vi ikke spille et ord på. Men heller ikke Holder-Eggers opfattelse, som prof. Fabricius synes at være mest tilbøjelig til at slutte sig til, kan jeg anse for at være rigtig. Efter mit kendskab til skriftens udvikling i Norden (specielt Norge-Island) vilde jeg ubetinget henføre skriften — det kan jeg allerede nu udtale — netop til samme tidsrum som dr. Kålund. Som kuriosum kan jeg anføre, at jeg engang i 80'erne kom op på det kgl. Bibliotek; bibliotekar Chr. Bruun tog da bladene frem og spurgte mig, til hvilken tid jeg vilde henføre skriften, og jeg svarede, at, hvis de var islandske, vilde jeg henføre dem til den første halvdel — så vidt jeg husker sagde jeg dette og ikke: fjærdedel — af 13. årh., og dette svar kunde jeg give den dag i dag. Efter min opfattelse kan man altid gå ud fra, at den skrifttype, vi til en given tid finder på Island, er noget — lad os sige 20—30 år — yngre end samme slags type i udlandet; skriftens udvikling på Island fulgte

¹ Der findes endnu bemærkninger af en langt yngre hånd — fra 14. årh. eller endnu senere, der er fuldstændig afstikkende og uden al betydning. Jeg ser i det følgende helt bort fra disse.

² Hans afhdl. i *Neues archiv d. gesellsch. för ältere deut. gesch.* kunde XII.

³ I en afhdl. sst. XIV.

med udlandets, men var, naturligvis, altid noget bagefter. Altså slutter jeg mig allerede på dette punkt til Chr. Bruun. Jeg tror ikke, at der er nogen grund til tvivl her. Der er ganske vist, som også tidligere bemærket, kun lidet dansk sammenligningsmateriale bevaret, men der er dog ikke lidt tilbage fra tiden ved 1300 (lovhåndskrifterne), og det forekommer mig, at det ikke kan nægtes, at der er ret betydelig forskel tilstede.

Når Hasse og Holder-Egger vil hævde, at brugen af c for t (i ord som *paciebatur*, *exercitacio*) ikke kan forenes med antagelsen af, at fragm. skulde være så gammelt som fra tiden ved eller noget efter 1200, så må denne påstand afvises som uberettiget. Der kan henvises til dr. Kåmunds udtalelse i *Palæogr. atlas*, s. VI særlig i noten, hvor det påvises, at en skrivemåde som *tercius* allerede findes ved og efter midten af det 12. årh., *eciam* i et brev fra 1219. Jeg henviser også til prof. H. Olriks udtalelse i *Aarbøger* 1895, s. 90, anm. Fra retskrivningen kan der således ikke fremføres noget som helst imod dateringen af fragmentet til tiden ved 1200. Og her tør man da også minde om G. Paris' henførelse deraf til det 12. årh., hvilket set fra et fransk synspunkt netop må betragtes som en bekræftelse på den nævnte tidsbestemmelse af os her i Norden. Jeg tilføjer, at brevet fra 1219 i palæografisk henseende står Saxo-fragm. overmåde nær, selv om man kan se, at hånden er forskellig.

Prof. Fabricius vil — i noten s. 303 — gøre det om-disputabelt, hvorvidt håndskriftet overhovedet er skrevet i Danmark, og ikke hvor resterne er fundne, eller om det ikke kunde være skrevet af en af de franske munke, der i Valdemarstiden opholdt sig i Norden. Disse tvivl forekommer mig at være ganske ubegrundede og den til grund liggende opfattelse højst usandsynlig.

Foreløbig bliver det første og vigtigste spørgsmål dette: hvorledes er forholdet mellem hovedteksten og de tilskrevne

bemærkninger og tillæg? Spørgsmålet må belyses palæografisk og reelt (med dette mener jeg: ved en undersøgelse af indholdet)¹.

Jeg tager den palæografiske side først. Chr. Bruun kom ved sine undersøgelser til det resultat, at tilføjelserne hidrørte fra to hænder, hvoraf den ene var identisk med hovedhånden. Han gik ud fra tillæget over l. 5 på s. 2 b; dette sted var vel valgt, ti unægtelig får man her netop det umiddelbare indtryk af identiteten, da de interlineære bogstaver her har en usædvanlig størrelse og netop derved frembyder større lighed med hovedhåndens kraftige tegn. Ti ellers er de interlineære bogstaver naturligvis mindre end hovedtekstens. Man må give Bruun ret i denne sammenstilling, ti ikke et eneste tegn, ikke et eneste træk afviger fra hovedhåndens, og alle senere forskere har givet ham ret heri. I øvrigt lægger Bruun særlig vægt på tegnet for »vel« (eller) ʋ: ʒ, hvorved så godt som alle de interlineære bemærkninger indledes; dette har to former: ʒ og ʒ. For Bruun blev denne forskel grund nok til at konstatere to hænder; de med ʒ skrevne bemærkninger skulde være hovedhåndens, de andre — og langt de færreste, ialt 10, deriblandt det store tillæg — en andens. Jeg kommer tilbage til disse.

Jeg vil først fremhæve, hvad der kan siges at være karakteristisk for hovedhånden og dermed sammenligne tilsvarende tegn i tillægene. Dermed vil jeg ikke have sagt, at disse karakteristiske ting er ejendommelige netop for dette håndskrift; det er ikke det, det kommer an på her, men hvorvidt de også genfindes i tillægene eller ej.

a har altid samme form; aldrig — som det er blevet sagt — den foroven lukkede form. En anden sag er, at når bogstavet bliver meget lille, bliver afstanden mellem trækkene (til venstre) ret minimal.

¹ Dette har Hasse gjort i sin afhdl.

d findes aldrig i den latinske form, men kun i formen δ , hvor den til venstre böjede hovedstav gennemgående er noget kort, og ganske ens tegnet allevegne (i h = hovedteksten, i I = tillægene med samme hånd som denne ifg. Bruun, og i II de andre). I bemærkningen (I) over l. 15 s. 2 a har det formen δ , men samme form findes også i h 4 b 12 (i det fotolit. aftryk er det lidt for kort). Dette viser allerede, at det samme bogstav i hovedhånden kan optræde i lidt forskellige former, hvad jo iøvrigt enhver hånd afgiver eksempler nok på.

e findes tegnet i reglen således, at der ud fra böjlen til højre går en fin streg lidt på skrå. Dette gælder alle (bægge) hænder.

g tegnes i reglen ens i alle; således, at den nederste del er lukket og der fremkommer en ret stor ring, bredere end hovedet; man sammenligne f. eks. g i regis 1 a 8 (h), diligencia (II l. 10 det store tillæg), fulgore (I, bemærkn. 1 a l. 3—4).

s, der i reglen er langt, l, med en kraftig bue for oven, får ofte en forlænget form for neden, og da således at halen får en svingning til venstre (se f. eks. ducis 1 a 14, clarissimis I, 1 a 4—5, impias 1 a l. 4 i tillæget). Ejendommeligt nok findes denne form — foruden i slutningen af ord —, når et s følger efter, der da har den sædvanlige form, se f. eks. delituisse 2 b 15 (h), amissum (II, 1 a l. 12, tillæget), occurrisse (I 2 b, over l. 9). På lignende måde kan f forlænges (finitimos 1 a, i marginen l. 3, I; i samme linje findes det almindelige f, der nøje svarer til h og II; i disse findes ikke dette forlænget). S findes adskillige gange i slutningen af ord og har en meget fyldig form, idet den nederste del deraf buer stærkt til højre, se f. eks. 1 b l. 5 og 6 slutn. (og endnu stærkere) 2 b l. 2 og 13; ganske det samme vil man finde II l. 19 (domestis), i I i tillæget 1 b (decurrens); et andet s med den sidste del ligesom skødesløst afsluttet for neden findes 2 a l. 7 (slutn.);

ganske den samme form findes i I 1 b l. 12 over l. (peritos); i II haves det samme s i det overskrevne s i armis l. 1; hertil findes der tilsvarende i h i overflod.

t skrives i slutningen af ord oftest således, at tværstregen bliver ret kraftig og længere end ellers, f. eks. i 1 a l. 1 (preferebat); ganske det samme genfindes både i I og II (se f. eks. poterat mellem l. 6 og 7, tulit i II l. 6 og prestitit l. 10 osv.).

r skrives ganske ens i I og II; dette gælder især bistavens form; både den øverste og yderste del af den er særlig spids og skarp, se f. eks. r'erne i percurreret 1 a mellem l. 3 og 4, r i gracia mellem l. 8 og 9, og gennemgående i tillæget. Således også i h, men her er dog bogstaverne mere fyldige og runde, mindre skarpe i det hele.

Flere enkeltheder kunde endnu nævnes, f. eks. h-formen; i h findes det ofte skrevet således, at der dannes et lukke for neden (se f. eks. choer nederst 1 a); det samme findes i I (h i hic 2 a mellem l. 2 og 3); i tillæget findes der én gang h, men det er åbent forneden, i andre II-bemærkninger forekommer ikke h; åbent h findes til gengæld i hovedhånden 3 a l. 10 (michi); nogen modsætning er her ikke tilstede.

Andre enkeltheder: forbindelsen s—t (langt s, s—t tegnede som ét tegn) ser ganske ens ud f. eks. i postu (h 1 a l. 9) og clandestin (II tillæget l. 17).

Forskellige bogstaver (både små og store), især de lange, begynder med en klump til venstre for toppen eller med en lille bue ved eller lidt nedenfor denne; findes også f. eks. i p. Dette findes i alle (h, I og II, i tillæget er dette dog måske mindre udpræget, dog straks i anden l., patrie og prestitit l. 10); man sammenligne f. eks. b i ob 1 a l. 8, attinebat 1 b mellem l. 14 og 15; i det store tillæg findes ikke et sådant b, men vel et b med klumpen ved toppen (én gang); her er b'erne ellers lige (de få gange de findes), men sådanne findes også i h og I (se f. eks. 2 a 15: bel-

lum). — Nogle enkelte gange findes et langt bogstav forlænget (forsiret) med en fin streg opad til højre, som b (paciebatur 1 a 7, bessi 2 a mellem l. 9 og 10 (II)), l (clarissimis 1 a, i marginen mellem l. 3 og 4); i II findes ikke eksempler herpå, men dels findes ikke så mange bogstaver i de små bemærkninger af den art, dels — og dette gælder særlig tillæget — var der ikke god plads til den slags forsiringer overhovedet. I denne forbindelse kan det bemærkes en gang for alle, at i h, hvor der var så god plads og hvor man åbenbart gjorde sig umage for at skrive smukt og sirligt, der kunde man vænte at finde forskellige kruseduller, som man ikke kan vænte at finde i de mindre tilføjelser med mindre skrift. Små afvigelser på dette område er derfor uden betydning.

Gennemgående er de store bogstaver også af identisk art, men i tilføjelserne er der gennemgående få til sammenligning. Det H, som det store tillæg begynder med, minder stærkt om H 2 a 12; kun findes der første sted en skrå streg over toppen, hvor der på sidste sted findes den ovenfor omtalte bue; men H 3 b 2 minder ret kraftig om det første. — F tegnes således, at bistaven får formen ∞, f. eks. 4 a 9 og 4 b 6; hertil svarer ganske f i tillæget i fuit l. 3 (uagtet der her er et lille f). P er ens i h og II; bistaven er en ret kraftig pukkel, der rager op over hovedstaven, se f. eks. 1 a 4 og tillæget l. 13; de øvrige tilføjelser frembyder intet eksempel.

Hvad forkortelsestegnene angår, kan man ikke vænte at finde noget af betydning, da de var gennemgående konstante og ensartede; dog kan følgende bemærkes. Tegnet — er i reglen lige, eller med en lille hage nedad til højre; det kan få en bugtet form (∞); denne findes i h 2 a 7 (cuidam) og 2 a 15 (bellum), samt i I 1 b mellem l. 5 og 6 (uirtutum), 2 a mellem l. 12 og 13 (pollicitum); med hagen findes det i II (2 b summe, over l. 15). — pro forkortes i reglen på samme måde, således at p's bistav trækkes gen-

nem hovedstaven til venstre og krummer sig der til et kraftigt o- eller c-lignende tegn; dette kan også særskilt tilføjes, men formen er ens; skönt dette er det almindelige, kan man ikke undlade at blive slået af den lighed, der her allevegne findes; eksempler er overflødige. Forkortelsestegnet for »et« (og) findes desværre ikke i h; derimod findes det både i I og II, og her er ensartetheden fuldstændig; man sammenligne f. eks. tegnet i det store tillæg l. 6 osv. med tegnet sidst i notitsen 1 b til venstre udfor l. 6—7; det bør fremhæves, at netop dette tegn har mange former i de gamle håndskrifter. — Endelig skal jeg fremhæve ind- og henvisningstegnet ://, to prikker ovenover to streger, det hele lidt skråtstillet; dette findes ved det store tillæg (II) både inde i teksten og ved tillægets begyndelse i marginen; det sidste synes Bruun at have overset (Lykønskn. s. XXI); han har derimod gjort opmærksom på det »kapitel- eller paragraf-tegn«, der findes ved begyndelsen af tillæget, men dette tegn er her åbenbart anbragt blot for at skille tillæget fra hovedteksten. Over Hi (i Hic) ses i den fotolitografiske gengivelse tydelig tegnet, der svarer til det i teksten. Selvsamme tegn ses nu også 1 b over Cuius i slutn. af l. 5, og hertil svarer notitsen (på 3 linjer godt og vel) udenfor l. 6 til venstre, hvor man kan se (også i det fotolit. aftryk) resterne af tegnet; der er ingen tvivl om, at det er dette, der korresponderer med det første. Men heller ikke herfor har Bruun haft det rette blik (l. c. siger han: »i marginen er der spor af de tilsvarende prikker og streger, som om (udh. her) et stykke skulde have været indskudt, uden at dette dog er sket (udh. her); men stykket er der; kun er dette ikke et »tillæg« her, men en »variant«). — Fremdeles findes tegnet 2 b 5 og 11, netop det tillæg, som Bruun gik ud fra i identificeringen af h og I. Brugen af tegnet er i 1. og de to sidste tilfælde altså ganske identisk.

Endelig skal tegnet for »vel« (eller) omtales. Som be-

mærket mente Bruun at kunne skælne mellem to hænder ved hjælp af den forskellige måde, hvorpå tegnet er skrevet, dels som en hovedstav med en lille streg eller klump foroven til venstre og böjning fornedet til højre, med en skrå streg igennem hovedstaven, der ender med en lille klump nedad til højre, — dels som en lige stav, dog med en fin streg til venstre ud fra toppen, med den samme lette böjning for nedet, men med en lige streg gennem hovedstaven. Forskellen er altså egentlig kun den, at klumpen på tværstaven til højre mangler. Bruuns opfattelse kunde ved første øjekast synes ret antagelig. Men jeg tror dog, at den beror på en illusion. Det forekommer mig ikke for dristigt at antage, at vi kun har med en variant af tegnet at gøre, der godt kan hidrøre fra samme skriver. Så meget er uigendrivelig sikkert, at alle tilføjelser er omtrent samtidige. Det afgørende bevis herfor er, at det sidste tegn findes over linjen, 1 a 6, medens en variant (til samme sætning) findes under linjen; heraf er det klart, at denne sidste må være senere, medens man, efter Bruuns opfattelse, måtte antage, at de med det første tegn skrevne varianter måtte være yngre. Det omvendte er tilfældet med tilføjelserne 1 b 2. Overfor alle de andre fremhævede ligheder og ensartetheder, så at sige i småt og stort, kan denne tegnvariation næppe gælde som skillemærke for to hænder; den er ikke større eller anderledes end hvad man finder indenfor den notorisk samme hånd, noget hvorpå der i det foregående er fremdraget eksempler.

Af alt dette fremgår, efter min mening med vished, at alle tillæg og varianter, hvad enten de kan henføres til I eller II, hidrører fra en og samme hånd, og denne er identisk med hovedhånden. Bruun bemærker (s. XXI), at der er forskel med hensyn til blækkets farve; men dette kan ikke med rette siges at gælde kun for II, man kan nemlig også sige om forskellige af I-bemærkningerne, at

de er med lidt »lysere« (mere afbleget) farve (blæk); således har blækket i tilføjelserne over og under 1 a 6 omtrent ganske samme farve. Det samme kan endogså iagttages i hovedteksten; forskellen er dog uden tvivl rigtig for det store tillægs vedkommende. Men, som Bruun rigtig har iagttaget og bemærket, kan man af den måde, hvorpå det er skrevet, se, at det må være tilføjet, efter at de to varianter, den over l. 10 og den under l. 15, var skrevne, da bægge disse går noget ud i marginen, og tillægets skriver har skrevet uden om dem. Der må være gået nogen tid imellem dets tilføjelse og de andres nedskrivning¹. Bruun siger (l. c.): »Ligeledes vil der kunne iagttages nogen forskel i bogstavernes form«; desværre forklarer han ikke dette nærmere; ja, der er jo altid og har til alle tider hos enhver, der skriver, uundgåelig været små variationer; her er de meget små. Når der så fortsættes med: »Men der vil også kunne iagttages nogen (udh. hér) lighed i bogstavernes form«, vilde jeg mene, at dette »nogen« er altfor svagt et udtryk; jeg mener, at man er berettiget til at sige: »overvældende stor lighed«.

Prof. Fabricius udtaler (s. 303), at spørgsmålet »om skriftens ælde« ikke var »af afgørende betydning for vor undersøgelse«, ti selv om håndskriftet stammede fra »Saxos samtid eller nærmeste eftertid«, fulgte ingenlunde deraf, »at det, helt eller delvis«, stammede »fra Saxos egen pen« — dette er naturligvis i og for sig rigtigt. Men når forf. tilføjer: »Dette fremgår allerede af, at det [fragmentet] på den ene side ikke angiver sig som skrevet af selve forfatteren; dernæst af, at vi savner alle sikre prøver på Saxos skrift til at anstille en sammenligning«, så skal hertil bemærkes, at den sidste del af citatet er uomtvistelig rigtig; den første

¹ Jeg tilføjer her den bemærkning, at tilføjelsen under l. 2 på 1 b, der skal hidrøre fra II efter tegnet, er omstreget (som tilhørende den ovenfor stående linje) ganske på samme måde som I-tilføjelsen under l. 15 på 1 a.

del er derimod uden al betydning, da man overhovedet aldeles ikke kunde vente eller forudsætte på disse blade at finde nogen som helst »selv-tilkendegivelse« af forfatteren (Saxo); en sådan kunde kun ventes ved værkets begyndelse eller slutning. Prof. Fabricius afviser den mening, »at vi skulde stå overfor et første udkast — skrevet af Saxo selv eller af en skriver — med Saxos egenhændige stilistiske forbedringer«, dette »lader sig formentlig ikke gøre, når man gennemgår rettelserne og ser, hvor uvæsenlige (udh. her) de er og hvorledes de ofte substituerer en ringere (ligel.) læsemåde for en bedre« (s. 303—04)¹. Hvis den her udtalte opfattelse — især hvad det sidste angår — var rigtig, vilde det være meget betydningsfuldt. Dette spørgsmål om de tilføjede bemærkninger indhold og betydning skal derfor her undersøges i enkelthederne, da de tidligere udtalte meninger herom (især Hasses) ikke kan godkendes. Jeg skælner her imellem varianter og tillæg, og begynder med de første.

Jeg anfører varianterne i håndskriftets (c: skriverens) rækkefølge, og føjer dertil en bemærkning om, hvad den ældste udgave (betegnet ed.) har. Jeg gengiver ikke forkortelserne.

1. S. 1 l. 2:

ceteri. Herover er skrevet: vel posteri; dette er i virkeligheden mere træffende og præcist. Ed. = h.

2. L. 4—5. Precurrebat igitur scioldus uirium complementum animi maturitate; hertil findes følgende varianter (begynder over Precurr.).

a) (vel) qui cum uirium stabilimentum a. m. (c: animi maturitate) precurreret, hvorefter følger:

b) (vel) qui cum etatis sta. clarissimis indolis experimentis (c: precurreret). Herefter følger igen:

c) (vel) animi uigore — dette tænkt som variant til clariss. ind. experimentis.

d) (vel?) eciam. fulgore suo — dette tænkt som var. til c. Som eftersætning til enhver af disse varianter følger så

¹ Denne opfattelse stemmer med og er vel påvirket af Hasse's.

ordene: finitimos occupavit, hvormed det hele slutter; fortsættelsen er (i h): conflictusque gessit osv.

Ser vi nu på disse varianter, der umulig kan opfattes anderledes end som forslag af forskellig art til at udtrykke det samme, idet det spørgsmål synes at måtte underforstås: hvad er bedst af disse forslag?, så må man i virkeligheden sige: de er alle lige gode, det ene udtryk er i det mindste ikke i og for sig ringere end det andet. Varianten indeholder, i forhold til h, dog også noget nyt, nemlig; finitimos occupavit; for så vidt er den fyldigere end h. Ed. stemmer ganske med h.

3. L. 6. [conflictusque gessit] quorum eum uix spectatorem etas esse paciebatur.

Hertil findes først varianten (skreven over l. med II):

a) (vel) quorum uix spectator ob teneritudinem esse poterat; dernæst en anden tilføjet under l., i linje med spectator over l.:

b) (vel) spectator ob teneritatem esse poterat; her er der kun varianten »teneritatem« til »teneritudinem«, der bægge er lige fortræffelige.

Både h og var. er god, varianten mindst lige så god. Ed = a!

4. L. 8. [In quo annorum uirtutisque] procursu; over dette ord: (vel) pirocinio. Dette ord, der i virkeligheden findes (se Dieffenbach) men blot som ændring af pirasium = 'smerberg', passer aldeles ikke i sammenhængen. Hasse erklærer, sikkert rigtig, ordet for fejl for tirocinium = militia eller ludi militares (Dbach); dette passer bedre; skrivefejlen (p) er ditto-grafi, foranlediget ved p i procursu.

5. L. 9. [quam summe pulcritudinis] intuitu postulabat.

Til intuitu findes var. gracia, der i virkeligheden er simplere og naturligere — og til postulabat var. procabatur, hvad der måtte komme ud på ét; verb. procor findes brugt som deponens (ved siden af proco). Ed = h.

6. L. 10—11. eiusdem puelle [competitore]; hertil var. earundem nupciarum, mere retorisk, ingenlunde værre udtryk. Ed = h.

7. L. 15. [gentem ... debellatam] tributi lege choercuit. Hertil varr.:

a) (vel) tributo adegit — over linjen.

b) (vel) tributaria pensione perdomuit — under linjen.

Her er a simplest, b står på linje med h, passer udmærket til Saxos stil. — Ed. er lig med b, men har ditione for pensione, — altså en 3. variant.

S. 1 b.

8. L. 2. acerrimo nupciarum emulo liberatus; foran

acerr. er noget — af skriveren selv åbenbart — udraderet og ovenover dette skrevet varianten:

a) (vel) *acri iam nup. e. l., d. v. s. acri iam indsættes for acerrimo*; men under linjen og under *acerrimo* findes en anden variant med II.

b) (vel) *nup. competitore sublato*; meningen må være, at sætningen så skal lyde: *acri iam nupciarum competitore sublato*.

For mig står det således, at alle 3 sætninger er lige gode, dog således, at dette iam (i a, b) gör det hele ligesom lidt mere kraftigt. Ed = h.

9. L. 5 f. *Cuius mirifica indoles ita paternas uirtutes redoluit ut prorsus per earum uestigia decurrere putaretur. Corporis animique o. s. v.*

Over *Cuius* findes mærket :// og i marginen til venstre det samme mærke, halvt afskåret, (med I-hånden) og derefter følgende variant, der vistnok er skrevet her på grund af den rigelige plads; den lyder:

a) (vel) *c. m. proles gram per omnia paterne uirtutis exempla decurrens corporis animique etc.* Denne variant er nok så fyndig som h og lyder egentlig nok så godt. I h går *Cuius* på »gram filium«, medens det i a går på faderen.

b) over *paternas uirtutes* er skrevet:

(vel) *paternarum uirtutum exemplis respondit* (svarer altså til *paternas—redoluit*). Man skulde snarest antage, at denne variant var ældre end a — men hånden er den samme. Man lægge mærke til, at det er hånd I, der her bruger tegnet ://, medens det skulde være hånd II, der ellers bruger det.

Ed = h.

10. L. 10. *glorie*; herover: (vel) *laudis*. Bægge dele lige gode. Ed = h.

11. L. 12. *in uetustissimis danorum carminibus*; hertil var.: (vel) *apud danicorum carminum peritos*. Som man ser, er varianten ikke bare en omskrivning, men tillige en ændring i meningen; ændringen kunde synes ret naturlig og forståelig. Ed = h.

12. L. 15. [*Quicquid ad firmandas acuendasque uires*] *attinet acerrima* [*ingenii ecercitatione tractabat*]. Over de to ord er skrevet: (vel) *attinebat cotidiana etc.* Det er vistnok mere naturligt her at anvende *datid* end *nutid*, og *cotidiana* er endnu kraftigere end *acerrima*. Ed har: *attinuit acerrima..*

S. 2 a.

13. L. 1—2. [*A gladiatoribus uitandi inferendique ictus*] *consuetudinem studioso exercii (sic) genere contrahebat*.

Hertil følgende varianter; over *consuetudinem* er skrevet:

a) (vel) *disciplinam* (n rettet fra *ci*, ikke *o*, som Holder-Egger mener) *docili animo tracsit* — kort og fyndig ændring.

b) Under ordet er skrevet: (vel) *doctrinam*, altså blot en variant til det ene ord (*consuetudinem*), der i hvert fald ikke er dårligere.

Så er der under *exercii* skrevet: (vel) *consuetudinis* og under *contrahebat*: (vel) *perdiscebat*; disse 3 hænger alle nøje sammen, således at der skal læses: (*ictus*) *doctrinam studioso consuetudinis genere perdiscebat*, hvilket også er et meget godt udtryk.

Der er således 2 varianter til ordene *consuetudinem* — *contrahebat*. Sammenhængen her forklarer, hvorfor *consuetudinis* (mod sædvane) er skrevet under linjen, uagtet det kunde have stået over linjen; det skete, fordi de sammen med det hørende ord — nødvendigvis, på grund af pladsen — måtte skrives under linjen.

Ed = h, men har naturligvis: *exercitii*.

14. L. 3. *Educatoris sui roari filiam*. Hertil var.: (vel) *hic pedagogi sui ro. fi.* Det ene er vel lige så godt som det andet. Ed = h.

15. L. 6. [*quo maiorem incunabulis suis*] *graciam referret uxorem adciuit* [*o: roari filiam*]. Hertil var.: (vel) *mercedem exsolueret coniugem adci.* I henhold til hele sammenhængen og i betragtning af, at Gram ikke tog Roars datter til ægte på grund af elskov — han afstår hende bagefter til Bessus — må man finde, at variantens udtryk er nok så naturligt, når den taler om *merces*, der skal *betales*. Ed = h.

16. L. 9—10. *Quem cum bellicorum operum socium haberet plus glorie sua an bessi uirtute contracserit incertum reliquit.*

Over *Quem* findes:

a) (vel) *quo bellicarum uirtutum socio fr[et]us plus g. etc.*, hvilket er et nok så fyndigt og godt udtryk for det samme.

b) Over *bellicorum* osv. er dernæst skrevet:

(vel) *milicie et magnarum úz (= videlicet, Bruun) rer[um] . . . (ulæseligt) plus glorie ei sua an bessi uirtus attulerit*; her-til føjes: (vel) *Igitur incertum plus g. etc.*; meningen må være, at dette skulde kunne komme i steden for hele sætningen fra og med *Quem*, da igitur skrives med *I*. Denne variant vilde da være det korteste udtryk.

c) Endelig findes over *plus* var.: (vel) *incertum p. g. s. a. b. u. con.*

Ed. kombinerer h og a, idet den skriver: Quo bellicorum operum socio fretus osv. som h.

17. L. 13. [Hic cum forte sueonum] regis sigtrugi filiam gro gigantum cuidam desponsam cognosset tam indigne conditionis uinculum execratus bellum suethicum auspicatur. Her findes flere varianter.

a) Over regis osv. er skrevet: (vel) regem sictrugum fi. g. fruede pacis studio giganti sibi infesto pollicitum animad[uer]teret vel comperisset [dette er blot en variant til animaduerteret] tam inho[nestam] uinculi condicionem perosus . . . mam future copule detesta[cio]nem bellum sue. a. Holder-Egger udfylder: [per sum]mam osv., vistnok rigtigt.

Denne variant er noget mere end en ren og skær omskrivning; her tilføjes det motiverende fruede pacis studio; for så vidt må det siges, at den — foruden at være lige så god som h — er fyldigere end h og fuldt så træffende.

b) Over tam indigne osv. findes dernæst varianten: (vel) per summam¹ tam execrabilis copule detestacionem b. s. a.

c) Endelig findes under tam in[digne] skrevet følgende var.: (vel) tam indignam [r]egio sanguine copulam bello precurrendam putavit vel precurrere statuit. Ifølge denne var. er det vel meningen, at bellum s. auspicatur skal udgå.

Her er der altså usædvanlig mange varianter for det samme at vælge imellem, hvoraf ingen kan siges at være dårlig eller i det hele ringere end den anden. Man lægger uvilkårlig mærke til den lethed, hvormed der varieres.

Ed er først = h, men har cognosceret (altså en ny læsemåde) og derefter har den sætningen under c: tam—copulam (execratus b. s. a.), altså egl. en ny kombination af læsemåder.

Endelig bemærkes, at der i marginen mellem a og c findes et kryds, hvis betydning er ganske uklar; det er vel snarest at betragte som adskillelsesmærke.

S. 2 b.

18. L. 9. Que tam insoliti cultus horrore [muliebriter mota]. Herover følgende var.:

(vel) que sponsum occurrisse rata simulque cul. hor. etc. Her foreligger der atter noget mere end en variant; der er gjort et vigtigt tillæg, meget passende i sammenhængen og forbedrende denne.

Ed. har: Quæ sponsum adesse rata simulque tam insoliti osv., altså en kombination af h og varianten.

¹ Ordet er utydeligt; Holder-Egger læser det vistnok rigtigt således.

19. L. 10. Efter muliebriter er der et eller to bogstaver udraderede, hvorefter er skrevet mota; men over mellemrummet er der skrevet — denne ene gang uden »vel« — territa, og netop dette har ed.

20. L. 15. [nam tegmine sepe ferino] Contigit audaces delituisse uiros; hertil varianten:

(vel) summe pugnaces delitueere¹ uiri; varianten er i enhver henseende mindst lige så god som h. Ed = h.

S. 4 a.

21. L. 8. [Vertice] plexum; over plexum er der skrevet: (vel) cesum; variant og h lige gode, men cesum er mere pro-saisk. Ed = h.

S. 4 b.

22. L. 9. [soni modulis] immitatus; herover var.: (vel) emulatus, hvilket passer nok så godt og dette har ed.

Herefter følger: silenciumque ulterioris [impaciens]; her er ulterioris, hvad der er enestående, overstreget. Over silencium findes: (vel) si. . . .; efter si. findes nogle bogstaver (ét ord), hvoraf de sidste er ret tydelige, der har vist blot stået impaciens (med langt s); derefter står der diuturnioris lige ovenover ulterioris; måske er dette ord straks af skriveren blevet skrevet, idet han udstregede ulterioris; da må dette opfattes som en fejlskrivning. Ed. har: diuturnioris. Det hele er vel at opfatte således: skriveren har først overstreget ulterioris og skrevet si. impaciens, men bagefter alligevel tilføjet diuturnioris.

23. L. 10. Den sidste passus fortsættes med: talibus dictis uirginem aggreditur, men skriveren har over de første bogstaver i dictis og uirginem skrevet henholdsvis b, a; dette er de sædvanlige omflytningstegn, så at der i h skal læses: talibus uirginem dictis aggr.².

Herover: (vel) tali uir. sermone compellat. Man lægger mærke til, at ordningen i var. bliver den samme (uirginem sermone: uirginem dictis). Iøvrigt er varianten fuldt så god som h, i ingen henseende ringere.

Ed. = h, undtagen for så vidt som den har puellam for uirginem (men rækkefølgen er puellam dictis).

¹ Dette gengives ofte urigtig: delituerere; det står der ikke, men blot delitueere, idet det næstsidste e er skrevet to gange, sidste gang urigtig tilføjet.

² Chr. Bruun har fuldstændig misforstået disse tegn; han læser b som v og tyder v og a som forkortelser for uirginem aggreditur. Derimod har Hasse forstået dem rigtig.

Alle de her anførte varianter eller forslag er, som allerede bemærket, af den art, at man ikke kan give prof. Fabricius ret, når han skriver (s. 304), at varianterne (»omskrivninger af den foreliggende urtekst«) »som regel (er) langt mere udvandede og værdiløse end det udtryk, hvortil de er knyttede«. Det er de ikke, selv om man ikke altid vil give dem noget fortrin for det oprindelig skrevne. Som ovenfor udtalt, er de dog flere steder ikke blot mindst lige så gode som urtekstens, men også fyldigere og udtryksfuldere. I flere tilfælde kan der være tale om en smagssag, men om en »udvanding« er der, efter mit skøn, aldrig tale¹.

Af en særlig interesse er forholdet til ed. Apriori havde man ikke ventet at finde overensstemmelser mellem den og varianterne, men sådanne findes der jo netop, og på den mærkeligste måde. De skal samles her for bedre orienterings skyld, efter de ovf. anvendte numre.

3. h: quorum eum vix spectatorem etas esse paciebatur, — var., ed.: quorum vix spectator ob teneritudinem esse poterat.

7. h: tributo ádegit, var. og ed.: tributaria pensione (ed. dog ditione) perdomuit.

16. h: Quem cum bellicorum operum socium haberet, — var.: quo bellicarum virtutum socio fretus, — ed. (ved kombination): Quo bellicorum operum socio fretus.

17. h: . . . cognosset tam indigne condicionis uinculum execratus, — var. c: [cognosset] tam indignam regio sanguine copulam [bello precurrendam putavit], — ed.: cognosceret tam indignam regio sanguine copulam execratus.

18. h: Que tam insoliti cultus horrore, — var.: que sponsum occurrisset rata simulque cultus horrore, — ed.: quæ sponsum adesse rata simulque tam i. c. h. (— h).

19. h: mota, — var., ed.: territa.

¹ Når Holder-Egger antog, at varianterne tydede på, at hds. skulde være en skolebog, må dette på det bestemteste afvises. Så måtte man jo vente, at varianterne skulde være forklaringer til teksten; men det kan de i det hele ikke siges at være; vel kunde cesum over plexum forstås således; men hvorledes kunde f. eks. tirocinio være en forklaring af procursu?, for ikke at tale om alt andet. Også prof. Fabricius taler (s. 314) om »en lærers . . . forbedringer«.

22. h: immitatus, — var., ed.: emulatus; diuturnioris er det måske bedst at holde udenfor denne forbindelse.

Hvorledes skal disse mærkeligheder forklares? Svaret afhænger nok noget af, hvorledes man overhovedet betragter fragmentet i dets helhed. Man kunde jo sige, at varianterne er hæntede fra forskellige håndskrifter — hvad Holder-Egger med gode grunde har afvist — og at ed. grundedes på et af disse, deraf overensstemmelsen; men en anden forklaring ligger meget nær, nemlig, at ed. netop beroede på et håndskrift, der var fremgået af det, hvortil vort brudstykke hørte. At det ikke er Chr. Pedersen, der er istandbringeren af ed.s tekst, godtgøres af den tekst, som A. Krantz har af en del af dette stykke (om Skjold), som jeg senere skal komme til. Man måtte da tænke sig, at istandbringeren (Saxo selv?) havde valgt mellem den skrevne tekst og varianterne, og her er der da tale om et øjeblikks følelse og smagssag, hvad enten der er tale om Saxo selv eller en anden. En fuldstændig sammenligning af ed. og frgm. må her foretages, idet vi da ser ganske bort fra de to tillæg i det sidstnævnte og den dertil svarende tekst i ed.

Afviselserne er:

[ob aluildam] saxonum regis filiam; disse 3 ord er udeladte i ed.; man skulde tro, at disse ord, der jo synes nødvendige og oprindelige som redegørende for Alvilds herkomst, ved skødesløshed var oversprungne af en afskriver (homøotelevtisk fejl).

Puellam cuius amore conflixerat acerrimo osv.: Puellam cuius pociende gracia conflictum ediderat. Her er afvigelsen større; ed. er langt simplere i udtrykket; Bruun har set, at der i frgm. har været skrevet en variant, der nu er næsten helt bortskåren, og han antager — vistnok rigtig —, at netop ed.s ord har udgjort varianten.

paulo post ed. for frgm.s paruo post tempore; atter et simplere udtryk.

[ad summum gloriæ] statum prouexit f. frgm. cumulum perduxit. Samme ræsonnement.

collactaneam ed.: frgm. collacteam. Kunde være vilkårlig ændring.

incunabilis; herefter har frgm. suis, der vist blot ved skødesløshed kunde være udeladt i ed.

coniugem tribuit ed.: coniugem donauit frgm. Vilcårlig ændring?

cognosceret ed.: cognosset frgm. Ligeledes?

Cui [Bessus sic orsus, foran versene] ed: Tum osv. Cui kunde være vilkårlig ændring, man syntes det passede nok så godt.

[Tu quoque] qui [sis] ed.: quis.

Iterum [Bessus] ed.: Item. Herom kan siges det samme som om næstforegående.

[Nulla] Sueuorum ed.: Sueorum. Trykfejl?

Vos remeantes [ultima quæso fata morentur] ed.: vos remanentes osv. Bægge verber giver meget god mening; remanentes er dog vel den ægte læsemåde som modsætning til Gro, der forföjer sig bort; remeantes kunde godt være en 'forbedring' heraf.

monstruosæque ed.: monstroseque; bægge former er rigtige; dog er den første mere almindelig og kunde derfor bero på rettelse af hin.

puellam [dictis aggreditur] ed.: virginem osv. Altså virginem ombyttet med puellam, vilcårligt?

rabidi [gigantis] ed.: rapidi; bægge ord kunde synes lige gode; dog kan det ikke nægtes, at rapidus 'röverisk, rovgrisk' er nok så betegnende for en jætte, som rabidus 'rasende' (en almindelig betegnelse); dette er vel en vilcårlig ændring af hint.

Af alt dette fremgår det ialfald, at teksten i frgm. ikke i nogen henseende står tilbage for udgavens, og at så godt som alle dennes afvigelser let lader sig forklare som vilcårlige småændringer, også sådanne, som man kunde tiltro en udgiver i Chr. Pedersens tid. At Chr. Pedersen ikke har stået ganske passiv overfor Saxos tekst, må vist betragtes som ganske utvivlsomt. Jeg kan henvise herom til Chr. Bruuns bemærkninger s. VII ff. Han fremfører her en udtalelse af biskop Lave Urne til Chr. Pedersen, hvor det hedder: »... ut tam divinum latinæ eruditionis culmen et splendorem Saxonem nostrum Sialandicum (iam ut accepimus) a te diligenter castigatum elimatumve ut in lucem feliciter prodeat osv.«. Bruun mener, at disse ord ikke

betyder, som de indtil da var bleven tolkede, »at Saxo allerede da (c: 1512, da brevet blev skrevet) var omhyggelig forbedret eller affilet af Christiern Pedersen«, men at Urne ved sine ord har opfordret denne til at »forbedre eller affile« Saxo, hvis tekst han havde fundet trængte dertil. Det er nu naturligvis ikke ganske ligemeget, om den ene eller anden tolkning er den rigtige; den første vilde afgive et bevis for, at Chr. Pedersen virkelig selv havde foretaget ændringer (forbedringer) i Saxos tekst; det kunde da netop være de ovenfor nævnte læsemåder i ed. overfor frgm. Hvis den sidste tolkning er rigtig, vilde der ikke foreligge et bevis i den retning, men vel kunde man med god grund formode, at opfordringen fra Lave Urne var bleven efterkommet af Chr. Pedersen. Men det taler i virkeligheden for, at den opfattelse, som Bruun bestrider, er den rigtige. Chr. Pedersen må ganske sikkert have skaffet sig sit eksemplar af Saxo ikke så kort en tid, før værket udkom.

Foreløbig stanser vi her og går over til en omtale af de tillæg, der findes i frgm. De er tre, det store og to ganske små.

Det første af de to sidste findes s. 2 b over l. 5. Efter *coactus* findes tegnet :// og lige derover et andet af samme art, hvorefter følger: *orrificumque dextra g[es]tamen con[pl]exus*; denne sætning, der på en passende måde tilføjer noget nyt, genfindes ordret i ed.

Det andet findes s. 2 b l. 11; efter *frenis* findes det samme indføjelsetegn og lige derover det tilsvarende, hvorefter følgende findes (ubetinget skrevet med hånd I): *maxima cum tocius corporis trepidacione vel per summam cor. ac uocis vel cor. a . . que trepida[ci]onem p. c. s.* (c: tekstens *patrio carmine sic [cepit]*), med andre ord: én sætning er tilføjet med forslag til variation af den velkendte art. I udgaven findes den først skrevne tilføjelse: *maxima — trepidacione* ordret optaget. Dette tillæg, netop skrevet som det er, der ikke med nogen rimelighed synes at bero på et forskelligt håndskrift, forekommer mig i høj grad at kunne

bekræfte det indtryk, der overfor er antydet. Så er der det store tillæg på første side. Som bemærket findes der efter *paciebatur* (l. 7) det nævnte tegn og et tilsvarende ude i marginen, under hvilket tillæget begynder.

Det skal her gengives:

Hic non armis modo uer[um] eciam patrie carit[a]te conspicuus (fuit udprikket) ex[ti]tit. Siquidem impias l[e]ges abrogavit sal[u]tares tulit et quicquid emendande patrie statum attin[uit]¹ summ[a] diligencia prestitit. Sed vel itaque regnum patris [im]probitate amissum ui[r]tute recuperavit². Pri[mo] recindendarum manu[m]issionum legem (tulit underprikket) ed[edit] serui quem forte libertate donauerat clandestin[is] insidiis petitus. Procer[es] non solum domestic(!) sti[pen]diis colebat sed eciam s[po]lliis ex hoste quesitis aff[ir]mare solitus vel dicens pecuniam ad mi[lites] gloriam ad ducem [re]dundare debere (testatus underprikket). Omnium es alienum ex fisco suo soluebat et q[ua]si cum aliorum regum fortitudinem munificencia ac liberalitate certabat. Eg[ros] uel egentes fomentis prosequi remediaque grauit affectis prouid.

I dette stykke møder vi to varianter: Sed vel itaque, affirmare solitus vel dicens³, der er af lignende eller selv-samme art som ellers. Man lægger også mærke til, at der her 3 gange er skrevet ord, der er underprikkede: fuit (extitit er bedre); tulit (edidit er bedre); her er der også tale om et slags varianter; testatus, dette var (sproglig) overflødigt, ja urigtigt, men jeg tror, at der bør tillægges dette en særlig betydning.

¹ Jeg skriver ubetinget således, ikke attinet som Bruun; i den yderste kant ses resten af et lige bogstav, der netop kan være den første streg i et u, men absolut ikke i et e. Ed. har attinuit.

² Prof. Fabricius har efter mit skøn misforstået denne sætning (s. 311 f.). Han kalder den »meningsløs«. »Dernæst siges det, at Skjold ved sin manddom genvandt sin faders rige. Men riget var aldrig gået tabt, Skjold havde uden modsigelse besteget tronen ved Löders død«. Löder var jo i virkeligheden bleven dræbt af sine egne undersåtter, var bleven berøvet kongedømmet (og livet). Når hans søn alligevel bliver konge efter ham, har han netop sine egenskaber (og bedrifter) at takke derfor; med dem »rekuperer« han i virkeligheden kongedømmet (riget) for sig (og sine efterkommere). Sætningen passer godt, hvor den står; men »Itaque« passer bedre end »sed«.

³ Derimod opfatter jeg ikke »uel egentes« som variant.

Dette stykke har Holder-Egger erklæret for at være indsat på et galt sted, »da det her er stukket ind mellem to sætninger, der efter deres forbindelse ikke kan adskilles« (Fabricius' afhdl. s. 305). Prof. Fabricius går uden videre ind på dette og søger meget skarpsindig at påvise hele sammenhængen (l. c. ff.). Men er det så sikkert, at stykket ikke passer, hvor det er anbragt?

Skjolds historie begynder (ed. s. 23) med en almindelig beskrivelse af hans ungdom og karakter (han slægtede mere sin bedstefader end fader på); et par ungdomsbedrifter nævnes, 15 år gammel var han så stor og stærk, og af hans navn blev efterkommerne kaldt Skioldunger, fordi hans indolis experimenta var så store. Herefter hedder det: *Precurrebat igitur S. uirium complementum animi maturitate*, og han havde flere kampe, ganske usædvanlige for hans alder. Jeg kan ikke se rettere end at sammenhængen her er udmærket og fuldkommen logisk; dette »igitur«, altså, er korrekt, netop fordi der lige foran er talt om Skjolds indoles.

Og nu følger ligeså uanfægtelig logisk (»ikke blot med våben«) tillægets indhold: en almindelig beskrivelse af hans færd som styrer. Først derefter kommer så i hovedteksten, også udmærket fortsættende (*In quo annorum procursu osv.*), historien om Alvild og hans elskov til hende og kamp om hende; ved nævnelsen af deres søn (Gram) glider fortællingen naturligt over til hans vita. Her er i frgm. + tillæg en i det hele fortrinlig tekst og sammenhæng, der er intet, der vækker tvivl eller behøver at flyttes, tværtimod.

I udgaven er imidlertid — som af alle anerkendt — dette stykke kommet ind på et afgjort galt sted, nemlig efter *perdomuit* nederst på fragmentsiden. Dette er af en ejendommelig betydning. Holder-Egger har udtalt den mening, at det netop er fragmentets skyld¹, »idet — jeg be-

¹ Se hans afhdl. s. 144 ff. om hele dette spørgsmål. Om dette punkt særlig s. 150.

nytter Fabricius' referat s. 305 — en afskriver har misforstået den lange streg, som adskiller indskuddet fra teksten, og derfor har tilføjet det ved sidens slutning«. Denne erkendelse er nu ikke videre udbyttet af prof. Fabricius, men er den rigtig, ja, så har det rigtignok meget vigtige følger.

Sammenligner vi nu tillæggets tekst med ed., findes der ved første øjekast ikke så ringe afvigelser¹. Af underordnet art er ed. Sed et (hvor h havde Sed vel itaque); at ringe betydning er også udeladelsen af forte efter Servi quem. Efter petitus følger der derimod en større afvigelse (tilføjelse); her lyder teksten: *acrem poenam exegit, tanquam in omnium libertorum poenam unius crimen redundare par esset*; så kommer stykket: *Omnium es—graviter affectis*, hvortil der føjes: *benignius exhibere solebat, se non sui sed patriæ curam suscepisse testatus*; dette kan have og har vel stået nederst på siden i en nu bortskåren linje.

Nu følger i ed. stykket: *Proceres—debere*.

Hvorledes er nu alt dette at forstå? Jeg er ikke i tvivl om svaret; og dette lyder — det kan jo foreløbig betragtes bare som en mulighed eller et tankeeksperiment, således:

Efter edidit (foran serui) har der rimeligvis i frgm. stået punktum. Opfattes så servi som begyndelsen til en ny sætning, er denne jo i h mangelfuld, der mangler en fortsættelse; den, der følte dette, måtte, for at få en rigtig tekst, tilføje noget, og der tilføjedes da (ex sensu) *acrem poenam* osv. — *redundare par esset*²; her kan man ikke undgå at

¹ Jfr. Holder-Egger s. 148 f.

² Prof. F. siger, at man længe har været klar over, at den sidste af disse sætninger var et senere, uægte indskud, og henviser til J. Olriks oversættelse (s. 308). Men der kunde måske snarere være henvist til Holder-Eggers afhdl. s. 149, der har givet nøjagtig den samme forklaring som den, der her er fremsat. Jeg var kommen til dette resultat, inden jeg læste H.-E.s afhdl.

lægge mærke til dette udtryks identitet med »redundare debere«, hvormed den i frgm. følgende sætning slutter; det er en gentagelse heraf. Den øvrige afvigelse består simpelt hen i en omstilling af de to passus: *Proceres—debere* og *Omnium æs—affectis* plus den bortskårne linje (*benignius—testatus*). Denne omstilling er foretaget, fordi man (den, der foretog den) åbenbart fandt den oprindelige sammenhæng mindre logisk; og det er den unægtelig; stykket *Proceres—debere* passer bedre, hvor det står i ed.

Her foreligger der altså: 1) en tilføjelse, foretagen på grund af misforståelse (følelsen af, at der manglede noget), — 2) en omstilling, hvis logiske berettigelse ikke kan bestrides. Holder-Egger har udtalt, at »alt tyder på, at tillægets skriver også er dets forfatter, at altså teksten i ed. og hos Krantz (hvor den også findes) hidrører fra det håndskrift, Angers-frgm. tilhørte«.

Men ed. frembyder endnu en mærkelighed, nemlig at der mellem »*nuncuparentur*« og »*Præcurrebat*« findes en sålydende sætning: *Idem perditam et eneruam vitam agentes continentiamque luxu labefacere solitos ad capessendam uirtutem rerum agitatione sedulus excitabat*. Af denne sætning er der ikke spor i frgm. Prof. Fabricius mener (s. 309), at den står her »som et rudiment«, og at den har fra først af hørt sammen med tillæget, og stået i slutningen »som antitese til sætningen om, hvorledes Skjold behandler ædlerne (*Proceres non solum . . .*)«. Jeg tror ikke på denne forklaring. Hvem handler sætningen om? Den siger, at Skjold flittig æggede dem, der førte et dådløst og et luksusødelagt liv, til at vise kraft og mandighed. Dette indhold passer netop, hvor det står, i forbindelse med omtalen af Skjolds egen lysende tapperhed og kraft. Det hører ligesom til en anden sfære end hvad tillæget indeholder (fra og med *Omnium æs* osv.). Jeg kan heller ikke indse, hvad antitese til *Proceres* osv., der her egentlig kan være tale om. Her hedder det, at Skjold fremmede de dygtige, frem-

ragende (»ædlinge« er vist ikke her det rigtige udtryk) ved sold og bytte; det er »milites« = krigerne i almindelighed, der menes.

Min overbevisning er den, at den omtalte sætning er en ren og skær interpolation fra senere tider. Den begynder med det lidet tillidvækkende »Idem«, der næppe er saxonisk sprogbrug. I de to første bøger har jeg kun fundet dette Idem to gange, og i det mindste på det ene sted er det bedre forståeligt end her. Derimod vrimler det med Qui, Hic, Ille. Der synes mig at være andre ting i denne sætning af tvivlsom art i sproglig henseende¹.

Prof. Fabricius dadler tillæg-skriveren for skødesløshed og »slemme fejl« og henviser til skrivemåden »recindendarum« og »domestis« (f. domesticis). Det sidste er nu en af de almindeligste skrivefejl (springe fra det ene bogstav til det andet, så at en stavelse udfalder); det første kan overhovedet ikke kaldes nogen fejl (jfr. en skrivemåde som *adcivit* (2 a 6)). »Det overflødige testatus« hænger det vist sammen med på en ejendommelig måde; herom senere.

Hvis det nu forholder sig så, at tillæget er skrevet med samme hånd som frgm. — og herom er der efter min mening ingen tvivl mere —, og da det også efter det anførte er indföjet på sin rette plads, hvorledes er det hele så at opfatte?

Et så langt tillæg som dette, der til en forholdsvis kort saga om Skjold tilföjer noget helt nyt — og det ikke så lidt —, hvem kunde egentlig tænkes at have tilföjet det uden — forfatteren selv? Og det samme gælder egentlig alle de andre varianter og forslag. Hvem anden end forfatteren selv kunde vise den levende interesse og indre trang til at få arbejdet så fuldstændigt, så affilet i sproglig henseende

¹ Også Holder-Egger har udtalt sig herom (s. 147) og opfattet sætningen som et »fremdartiges, den gleichmässigen fluss der rede störendes einschiebsel«. Hvad der er vigtigst, er at det mangler hos Krantz, der her temmelig nøjagtig udskriver Saxo.

som muligt, — ti det er herom alle varianter og tillæg vidner. Evnen til at variere de sproglige kundskaber, som varianterne vidner om, er den selvsamme, som hver side af Saxo viser os. Når hertil kommer skriftens art (fra 1200—25 med runde tal) og, hvad der ikke vejer mindre, eftervisningen af, at tillæget (det store) netop indeholder et »lån fra hans (Saxos) yndlingsforfatter Valerius Maximus, der findes i den sidste sætning« (Fabricius s. 312), synes den sidste tvivl at måtte forsvinde. Prof. Fabricius, der også fremhæver tillægets »saxoniske stil« (l. c.), er også mest tilbøjelig til at tro, at det hidrører fra Saxo — »på denne måde kan man vel redde Saxos forfatterskab til dette tvivlsomme sted, men kun på betingelse af hypotesen om en dobbel redaktion, og det må endda betones, at nogen sikkerhed derfor ikke kan tilvejebringes«.

För jeg udtaler min endelige opfattelse af sagen. skal jeg gøre et par bemærkninger om fragmentet og dets skriver.

Som det allerede er antydnet, findes der skrivefejl i frgm. og også i tillægene og varianterne)¹.

S. 1 a 1 er der først skrevet *mdolis f. indolis* (rettet ved at udradere forbindelsen mellem *m'ets* 1. og 2. streg). S. 1 b 2 har der været skrevet noget, men det kan nu — på grund af udraderingen — ikke ses, hvad dette har været. L. 3 er først skrevet *ingugne*, der er rettet til *inpugne*. S. 1 b—2 a er der skrevet *exerci tacione* (i to ord); men et bogstav er udraderet; prikken under i er næppe udslettelsestegn. [I *disciplinam* mellem l. 1 og 2 er der først skrevet *disciplici* — men *ci*, der blot er en dittografi, er rettet til *n*]. L. 13 er der først skrevet *sic-truc*, men det første *c* er rettet til *g* (i det ovenover skrevne står der *sic-*), det sidste *c* er udraderet, vist allerede för gi blev tilføjet. S. 2 b 3 er *n* i *deturbandorum* tilføjet over linjen

¹ Af samme art i bægge; man sammenligne fejlen i *Scioldungi* l. 3 og det lige neden under skrevne *stabilimentum*; rettelsen er ganske ens i bægge. Det er dog ikke den slags fejl, der her interesserer. Det skal bemærkes, at rettelsen|,alle- fra *alli-* (l. 10) er langt yngre end de andre, vistnok fra moderne tid, og er med samme blæk som strengen i *pulcritudinis* lige ovenover.

over et smalt udraderet bogstav. I l. 5 er der skrevet *circoactus*, et bogstav udskrabet mellem *r* og *c*; ed. har her *circumactus*. I l. 12 er først skrevet *rogi*, men dette er rettet til *regi*. [S. 3 a, sp. 2, l. 12 er først skrevet *am-*, men det er rettet til *ag(men)*].

De fleste af disse rettelser og fejlskrivninger er af en sådan art, at jeg ikke kan tænke mig, at en forfatter selv har begået dem (særlig gælder dette *mdolis* og *rogi*). En forfatter kan selvfølgelig begå skrivefejl, f. eks. skrive *scoldungi* og så tilføje det manglende i ovenover; men man kan ikke tiltro ham at skrive *mdol* for *indol*; navnlig denne fejl er oplysende; det må være en afskriver, der har læst in i originalen som *m* uden straks at være klar over, hvad det var for et ord, han skulde skrive. I det hele kan man ikke undgå indtrykket af, at skriveren ikke var helt stiv i latinen, men som bogstav-tegner er han udmærket. Det er, forekommer det mig, udelukket, at skriveren er identisk med forfatteren.

Jeg skal nu kortelig angive, hvorledes jeg, efter det foran udviklede, tænker mig sagen og den simpleste løsning.

Fragmentet — eller det håndskrift, hvortil det hørte — er egentlig en renskrift af Saxos værk, således som det til et givet tidspunkt forelå, foretagen af en skriver. Den store afstand mellem linjerne forudsætter, at man vilde foretage rettelser og tilføjelser deri¹. Dette er også sket. Det er Saxo selv, der har ladet disse foretage, som vi ser det af fragmentet. Han har selv dikteret skriveren rettelserne og tilføjelserne, vistnok til lidt forskellige tider. På denne måde forstås det hele lettest og naturligst. Meningen må vel have været, at der så senere skulde foretages en ny afskrift (renskrift), hvortil man valgte en af de nedskrevne varianter på hvert sted, og dette er sikkert også sket. Fra en sådan afskrift stammer så de håndskrifter, hvortil vi har kendskab.

¹ Ikke som Holder-Egger vilde, fordi værket skulde være en skolebog (!).

På denne måde forstår vi det store tillægs ejendommelighed bedst — og navnlig netop det urigtige testatus (efter redundare debere); en, der dikterer, glemmer ofte, hvad han har ladet skrive (sætningens form); jeg tænker, at Saxo har dikteret dette testatus, idet han glemte, at han allerede havde dikteret »affirmare solitus vel dicens«; da han så hørte stykket læst op igen, opdagede han naturligvis fejlen og lod slette dette overflødige og urigtige testatus. På lignende måde forholder det sig med de underprikkede fuit og tulit (i samme stykke). Efter at Saxo havde udtalt dem og skriveren skrevet dem, kom han i tanker om et bedre udtryk og lod ordene straks rette¹.

Forudsat at dette er rigtigt, vinder disse blade i betydning; vi betragter dem med endnu større ærbødighed — vi rykker Saxo selv ganske nær, og selv om vi ikke derved kommer til at »kigge Saxo over skulderen« under hans eget skrivearbejde, kan vi dog ligesom kigge ind i hans arbejdsstue og lytte til hans stemme, idet han dikterer sin lige ved siddende skriver, hvad denne skal anbringe på pergamentet, ganske som tilfældet var med Snorre, der selv siger, at »han lod skrive« sit værk.

Det foranstående bekræftes ved en vigtig, allerede antydet omstændighed. Historieskriveren A. Krantz (d. 1517) har bevislig benyttet et håndskrift af Saxo og udskrevet nogle stykker af hans værk. Blandt disse findes også en del af afsnittet om Skjold² (i hans *Chronica regnorum aquilonarium*). Chr. Pedersens udgave kan han ikke have benyttet; han har haft et håndskrift af Saxo, der viser sig at være nærbeslægtet med udgaven.

Hos Krantz genfindes da for det første sætningen: »quorum uix spectator ob teneritudinem ætatis esse poterat (ovf.

¹ Det her sagte har Holder-Egger klart udtalt (s. 145), men han afviser tankegangen, fordi frgm. ikke kunde være så gammelt.

² Sml. hermed Holder-Egger s. 146 ff., der udførlig har behandlet sagen.

s. 72, 3 b); dette »ætatis« findes hverken i ed. eller varianterne (h), men her (i h) findes i grundteksten ordet; Holder-Egger gør opmærksom på, at »ætas« er et af Krantz' yndlingsord; det er da vel snarest tillagt af ham selv.

Hos Krantz mangler ordene: Saxonum regis filiam, ligesom i ed.; disse ord må altså være oversprungne — vist ved fejltagelse — og i det hds., hvorfra de to — Chr. Pedersens og Krantz' — stammede; fejlen kan gå langt tilbage; Krantz har istedenfor disse ord »puellam«, der hidrører fra ham selv (bag efter i Saxos tekst kaldes hun netop således).

Krantz har ordet »ditione« (i 7 b s. 72) ligesom ed.; hvem ved, om ikke dette ord er en ny, fra Saxo selv hidrørende variant, fremkommet under den endelige redaktion? Når Krantz ved sit: parvo post tempore stemmer med h, hvor ed. har paulo post (s. 78), kunde man tænke sig, at denne ubetydelige afvigelse skrev sig fra Chr. Pedersen.

Hos Krantz mangler, hvad der er vigtigt, sætningen i ed. efter nuncuparentur (»Idem perditam — sedulus excitabat«); dette gør det højst sandsynligt, at vi her har med en interpolation at gøre (af Chr. Pedersen?), og at sagen ikke skal forklares som prof. Fabricius vil (jfr. ovf. s. 84—85); hvad skulde der have bevæget Krantz til at udelade denne sætning, når han ellers afskriver stedet — både foran og efter — ordret, hvis den havde stået i hans håndskrift?¹.

¹ Andre afvigelser hos Krantz er følgende: indolis (1 a 1) er udeladt; ved fejl? — conjugem tilføjes foran postulabat (1 a 9); — omnem udelades (1 a 9). I tillæget skrives ex f. eciam, patrie, — sed et ditionem patris (amissam), — sua tilføjes foran uirtute, — pertinere f. redundare. Sætningen: omnium es osv. udelades. — S. 1 b 1 skriver Krantz: cujus amore conflixerat (= ed.), l. 8 videretur f. putaretur, — l. 10 statum prouexit f. cumulum perduxit (= ed.), — l. 14 ombyttes acuendas og firmandas, — s. 2 a 4 skrives collactaneam (= ed.), — l. 7 postea f. postmodum, — l. 8 sepe f. sepe numero, — l. 9 tribuit f. do-

Hvis det her fremsatte er rigtigt, får vi et lille indblik i Chr. Pedersens virksomhed; han kan have foretaget enkelte små rettelser af enkelte ord, men han kan også have tilføjet sætninger hist og her. Dog er det naturligvis ikke sikkert, at det er ham, sådanne afvigelser og tilføjelser skyldes; de kan hidrøre fra en (ældre) afskriver. Hvorvidt man med Holder-Egger har grund til at se så pessimistisk på teksten i det hele af denne grund, ved jeg ikke, men det er en given sag, at man må være kritisk overfor overleveringen af Saxos tekst i udgaven af 1514.

nauit (= ed); hermed sluttet uddraget her. — Bortset fra de 3 steder, der stemmer med ed., hidrører alle de øvrige afvigelser efter al sandsynlighed fra Krantz selv. De er i det hele fuldkommen ligegyldige. Naturligvis kan det også tænkes, at de skyldes vilkårlige ændringer i den afskrift, Krantz benyttede.

I Gheysmers Compendium findes intet særligt af interesse, undtagen at man kan se, at også han har haft tillæget på selvsamme sted, hvor det findes i frgm.; han giver et kort uddrag deraf. Enkelte ordoverensstemmelser findes der.

AARBØGER

FOR

NORDISK OLDKYNDIGHED OG HISTORIE,

UDGIVNE AF

DET KONGELIGE

NORDISKE OLDSKRIFT-SELSKAB.

1918.

III. RÆKKE.

8. BIND. 2. HÆFTE.

KJØBENHAVN.

I KOMMISSION I DEN GYLDENDALSKE BOGHANDEL, NORDISK FORLAG.

H. H. THIELES BOGTRYKKERI.

Af Oldskrift-Selskabets eller med dets Understøttelse udgivne Skrifter ere følgende i Commission hos den Gyldendalske Boghandel, medens Medlemmer af Selskabet kunne faa dem for $\frac{2}{3}$ af Bogladeprisen, naar de derom henvende sig til Selskabet, Prindsens Palais, Kbhvn. B, (hvor Formatet ikke angives, er dette 8vo):

Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie. 1866—1917.

Hvert Bind 4 Kr. (Fortsættes med et Bind aarlig.)

Annaler for nordisk Oldkyndighed og Historie. 1836—60, 20 Bind.

1861—63, 3 Bind; hvert Bind 4 Kr. 1864—65, Register til Aarg.

1836—63, 1 Bind, 2 Kr.

Antiquarisk Tidsskrift. 1—7. B. 1843—63. Hvert Bind 4 Kr.

Antiquités Americaines, publiées par C. C. Rafn. 1845. 4. 8 Kr.

Antiquités de l'Orient, par C. C. Rafn. 1ere livraison. 1856. 4 Kr.

Antiquités Russes (selon la rédaction de C. C. Rafn). T. 1—II.

1850—52. 4. 30 Kr.

Atlas for nordisk Oldkyndighed (med 22 Plader). 1857. Fol. 20 Kr.

Egilsson, S., Lexicon poëticum antiquae linguae septentrionalis.

[1860. Udsolgt]. Ny Udg. ved Finnur Jónsson, 1. 1913. 4 Kr.; 2. 1914.

6 Kr.; 3. 1916. 10 Kr.

Gröndal, B., Clavis poëtica ant. linguae septentr. 1864. 4 Kr.

Hauksbók udgiven efter de Arnamagnæanske håndskrifter no. 371, 544

og 675, 4to, samt forskellige papirhåndskrifter. 1—3. hæfte. 1892—

96 12 Kr. (Hæfterne henholdsvis 5 Kr., 4 Kr. og 3 Kr.)

Jonsson, E., Oldnordisk Ordbog. 1863. 8 Kr.

Islendinga sögur. 3. B. Njála, 1ste Bind. 1875. 8 Kr.

— — 4. B. Njála, 2det Bind. 1889. 6 Kr.

Landnámabók I—III (Hauksbók, Sturlubók, Melabók). 1900. 6 Kr.

Leitfaden zur nordischen Alterthumsdkune. 1837. 1 Kr.

Mémoires de la Société royale des Antiquaires du Nord. 1836—39,

1840—44, 1845—49, 1850—60, 4 Bind à 4 Kr. 1866—1913, hver

Aargang 1 Kr. Aarlig udkommer et Hefte; 6 Hefter udgjøre et Bind.

Njála. Textudgave. 1875. 3 Kr.

Nordiske Fortidsminder. 1. Bind. 1890—1903. 30 Kr. (6 Hefter à 6 Kr.).

2. Binds 1. Hefte, 1911. 2. Hefte, 1918. 6 Kr.

Nordisk Tidsskrift for Oldkyndighed. 1—3. B. 1832—36. 12 Kr.

DEN GALLISKE SYGE I DANMARK FØR 1550 OG LITTERATUREN OM DEN.

AF

J. W. S. JOHNSON.

Tør man tro *Bibliotheca danica*, er det ældste danske Skrift om Syfilis *Theses de insitione miasmatis venerei*, skrevet af Nic. Kramer og udgivet 1775 i København. Af dette kan man dog ikke slutte, at Sygdommen ikke har været kendt tidligere her i Landet; den faar da ogsaa en lille Omtale i Forbigaaende hos mange Forfattere, men Skrifter, kun omhandlende Syfilis, ældre end det nævnte, synes ikke at være naaede ned til vor Tid i trykt Form. Dette er i Virkeligheden ret besynderligt, ti man tør jo ikke antage, at man her i Danmark, hvor Sygdommen har været kendt lige siden det 15. Aarhundredes Slutning, i mindre Grad end andet Steds har haft Øjet aabent for den sociale Fare, som Sygdommen medførte og som man overalt i Udlandet tidligt havde taget Hensyn til. Det vilde jo ogsaa forbavse, om en Sygdom, der overalt i den sene Middelalder regnedes for »ny« i de Lande, hvor den viste sig og som i hele Evropa satte Fantasien i den heftigste Bevægelse, slet ikke havde sat sig noget som helst Spor i den samtidige danske medicinske Litteratur, naar Krønikeskriverne — som vi senere skal se — kender Data for dens første Optræden her i Landet.

Det ligger imidlertid udenfor Rammen for dette lille Arbejde, der kun vil beskæftige sig med den litteraturhistoriske

Side af Sagen, at skildre det Standpunkt, paa hvilket Nutiden staar med Hensyn til Spørgsmaalet om Syfilis, navnlig da der foreligger en Skildring af denne Art paa let tilgængeligt Sted¹. Her skal kun peges paa, at der kort efter 1492, men til noget forskellig Tid i de forskellige Lande, pludseligt og overraskende opstaar en betydelig og i flere Henseender mærkelig Litteratur om den »nye« Sygdom.

Tidspunktet har naturligvis foranlediget, at Sygdommens Oprindelse sattes i Forbindelse med den nye Verdens Opdagelse og selv i vore Dage diskuteres denne Mulighed med stor Iver (vakt til nyt Liv af *K. Sudhoff*, der har fulgt den af *C. H. Fuchs*² anviste Vej yderligere frem), skønt det for længe siden er vist, at Sygdommen finder Omtale i Haandskrifterne længe før 1492, at den var kendt Mand og Mand imellem Aartier før Columbus, og skønt de ældste herhenhørende spanske Forfattere tager Sygdommen som gammelkendt og ganske afviser dens amerikanske Oprindelse, da *Oviedo* først af alle fremsætter Teorien om en saadan.

Der maa altsaa omkring 1492 have været visse Aarsager, der har foranlediget, at Sygdommen pludseligt er traadt frem i Dagens Lys og blandt disse har nogle af de væsentligste været, at man har lært at udskille Syfilis fra andre Lidelser, med andre Ord at stille Diagnosen og at man har givet Sygdommen et Navn, der hurtigt er kommet paa alles Læber.

Som bekendt bringer Haandskriftet Thott 250. 8° (vgl. Bibl.) Betegnelsen *Mal Franzoso* tilbage til 1465, ja maaske endda nogle Aartier længere tilbage³. Det var da ogsaa under dette Navn at Sygdommen blev kendt i alle Lande.

¹ *Faye, A. L.: Om Syfilis epidemiske Optræden i Europa i Slutningen af 15. Aarh. Norsk vid. Selsk. Skr. I. mat.-naturv. Kl. 1909. Nr. 4. Christiania 1909.*

² *Fuchs, C. H.: Die ältesten Schriftsteller über die Lustseuche in Deutschland von 1495 bis 1510. Göttingen 1843.*

³ *Sudhoff, K.: Mal Franzoso in Italien in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts. Zur historischen Biologie der Krankheitserreger. Heft 5. Giessen 1912.*

Længe havde det været benyttet Mand og Mand imellem i Norditalien og man finder mange Steder Hentydninger til Navnets folkelige Oprindelse. *Natale Montesauro*¹, der var Læge i Verona, kalder saaledes sin 1497—98 udkomne Bog *Dispositiones quas vulgares mal franzoso appellant*, og det samme anføres fra Tyskland. Sudhoff citerer saaledes et Brev fra *Sebaldus Clamosus* til *Konrad Celtes*, dateret 4. September 1496, i hvilket der om Syfilis siges: Sygdommens Navn er ganske ukendt for Lægerne, men derfor benytter de sig af Menigmands Udtryk mala franzoso. *Wendelin Hock von Brackenau* omtaler ogsaa Navnets folkelige Oprindelse i sin Bog *Mentagra* 1502, der som Undertitlen siger er en Afhandling om Aarsagerne til, Beskyttelsen imod, Anordningerne og Kuren for den galliske Syge, almindelig kaldet Mala francosse og i Fortalen skriver han om »den Pest, som selve Menigmand kalder Malafrancoss eller den galliske Syge«. Ganske lignende Udtalelser findes hos *Philippus Beroldus* (1450—1505), *Johannes Widmann* (1440—1524) og flere andre.

Om der nu i den folkelige Benævnelse ligger nogen Hentydning til hvad man den Gang ansaa for at være det oprindelige Hjemsted for Sygdommen, er vist meget usikkert. Frankrig skulde da have været det Land, fra hvilket andre Lande var blevne inficerede, men i Virkeligheden vilde ingen vedkende sig at være Arnestedet for en Sygdom, hvis Forløb fyldte alle med Gru og for hvilken Lægerne intet Navn havde. Mange Forfattere hævder ogsaa kun i al Almindelighed at Sygdommen »stammede« fra Frankrig, men andre holder med stor Bestemthed paa Spanien, deriblandt *Johannes Trithemius*, der siger, at Sygdommen vel kom [til Italien] fra Frankrig, men at Begyndelsen til dens pestagtige Smitte fandt Sted i Spanien, derfra bredte den sig til Fransk-

¹ En stor Del af de efterfølgende Citater er tagne fra *A. Luisinus: De Morbo Gallico omnia quæ extant apud omnes medicos cuiuscunque nationis. Venetiis 1566* og fra *Gruner, C. G.: Aphrodisiacus 1793*.

mændene og da disse drog mod Kong Alphons af Neapel, blev Italienerne smittede og disse bragte Sygdommen videre til Germanerne. Derfor kaldes Sygdommen af Franskmændene »den spanske Syge«, af Italienerne »den neapolitanske« og af Germanerne »den galliske Syge« eller mal franzos. Nogle Forfattere (*Fulgosus* o. a.) mener dog, at Italien smittedes direkte fra Spanien. Hertil slutter *Torella*¹ sig ogsaa, idet han skriver: Denne ondartede Sygdom begyndte Aar 1493 i Auvergne og smittede videre til Spanien, dernæst Italien og gennemtrængte saa, idet den sneg sig frem, det hele Evropa, ja, om man vil, hele Verden. Auvergne nævnes forøvrigt ogsaa af andre Kilder som den første Lokalitet. I et andet mere populært Skrift² gengiver *Torella* imidlertid den almindeligste Anskuelse, at mal franzoso hentyder til Franskmændenes Togt til Neapel.

Det tør vel efter dette fastslaas, hvad der ogsaa hævdes af *Finckenstein* og andre, at Mal franzoso har været en folkelig Betegnelse for Syfilis, men Udtrykket har langt fra været det eneste af denne Art. Der synes tværtimod at have været en Mængde Vulgærnavne og Dialektudtryk i Brug, ganske som nu til Dags. *Johannes de Vigo*³ har optegnet nogle af dem, og nævner — foruden de omtalte — at Genuenserne taler om *loueale de la tauelle*, Etrurerne om *male delle bulle*, Lombarderne om *male de le brosure*. Spanierne kalder Sygdommen *la boues* og han siger, at Navnene tillagdes Sygdommen efter enhvers Forgodtbefindende.

Hvor forskellige og brogede de folkelige Betegnelser var, faar man et Indtryk af hos *Jean le Maire* (f. 1473)⁴:

¹ *Torella, G.: Tractatus cum consiliis contra pudendagram seu morbum gallicum* 1497 (optrykt 1521 og 1599). Se ogsaa *Finckenstein: Zur Geschichte der Syphilis*. Breslau 1870.

² *Torella, G.: Dialogus de dolore cum tractatu de ulceribus in pudenda euenire solitis* 1499 (*Finckenstein* l. c. p. 13).

³ *Jo. de Vigo: Practica*. Venetiis 22. Jan. 1520. L. V. f. 73 a. col. 1.

⁴ *Les trois comptes intitulez, de Cupido et d'Atropos, dont le premier fut inventé par Seraphin, Poète Italien, le second et tiers de l'invention de Maistre Jean le Maire* 1525 (*Gruner* l. c. p. 132).

. . . Ne sceut onc lui bailler propre nom
 Nul medicin, tant eut il de renom.
 L'ung la voulut *Sahafati* nommer
 En Arabic, l'autre a peu estimer
 Que l'on doit dire en Latin *Mentagra*
 Mais les communs quand il la rencontra
 La nommait *Gorre* on la *verolle grosse*
 Qui n'espargnoit ne Couronne ne Crosse
 Donques l'ont dit les Flamens et Piquarts
Le mal Francois la nomment les Lombars.
 Si a encores d'autres noms plus de quatre
 Les Allemans l'appellent *groatte blatre*
 Les Espagnols *les Bouëls* l'ont nommée.
 Et dit on plus que la puissante Arenée
 Des fors Francois a grant peine et souffrance
 En Naples l'ont conquise et mise en France
 Don aucuns d'eulx *le Souvenir* la nomment
 Et plusieurs faits sur ce comptent et somment
 Les Savoyiens *la Clavela* la disent
 De la comment plusieurs gens en devisent

Ogsaa fra Tyskland kendes folkelige Benævnelser paa Sygdommen; der toges det fra gammel Tid benyttede Ord *plater*, *blatter* i Brug. Det havde oprindelig været dels en anatomisk Betegnelse, dels en Benævnelse for Hudsygdomme, ledsagede af et blæret Udslet, men fra ca. 1500 gaar det over til at betegne Syfilis¹. »Blatter« har dog ikke været den lærde Verdens Udtryk, i det mindste ikke, hvis man tør tro *Hieronymus Brunswig*, der netop stiller Ordet i Modsætning til de mere medicinske Betegnelser. Han skriver nemlig² »und sunderlichen als yetz wol sehen bist, daz vil der menschen by VI oder VII iaren mit der kranckheyte der blattern

¹ *Höfler, M.*: Deutsche Krankheitsnamenbuch München 1899.

² *Brunswig, H.*: *Liber pestilentialis de venenis epidimie*. 1500. f. III^r col. 2.

beladen sint von dem yetzigen doctors genant male francese oder malum mortum«. Ved Siden af blatter findes dog ogsaa mange andre Udtryk i Brug¹.

Det er rimeligt nok, at man ogsaa her i Landet har haft forskellige Vulgærbetegnelser, men disse synes ikke bevarede til vor Tid. De Navne, der benyttedes, var hyppigst Varianter af de mod Syd brugte Benævnelser: den galliske Syge, Morbus gallicus, fransk Syge, Frantzoser eller lignende; altsaa de helt internationale.

Ogsaa Ordet »Pocker« er almindeligt benyttet paa dansk og synes en Tid at have været den almindeligste Betegnelse. Laant fra tysk som den er, betød den i det 13. Aarhundrede Vorter eller enhver Udvækst af kødet Natur; op mod 1475 træffes Pocker = morbilli, Udslet, ledsaget af Papeldannelse (altsaa ikke alene Mæslinger i vor Forstand) og noget før 1500 gaar Ordet over til at betyde Syfilis, en Benævnelse, der dog holder sig sideordnet med Pocker = Kopper (variola).

Det eneste danske Vulgærudtryk, der endnu benyttes den Dag i Dag »den onde (slemme) Syge« betød i gamle Dage ikke udelukkende Syfilis, omend det naturligvis kan have været anvendt for denne Sygdom. Endnu i sene Manuskripter finder man nemlig Tekster som efterfølgende, der stammer fra et Haandskrift (XVII Aarh.) i min Besiddelse².

Imod den onde Syge.

Tyvepande og Pæonfrø af hvert en halv Unce, Tormentilrod og tilføj Mispel³, af hvert 2 Drakmer; stød til Pulver, giv heraf 1 Kvintin udi Pæon Vand.

Eller:

Tag Tyvepande 1 Drakme, Pæonfrø 6 Stykker, stød det og giv det udi Vin eller hvorudi Du vil.

¹ Höfler, M.: l. c. Artikel Syphilis, Afsnit Deutschland.

² Teksten gengives i moderniseret Form.

³ Teksten har oc *age* Mispell, hvad der formentligt er en Skrivefejl for adde = tilføj.

Eller vilde Gaasemøg brændes til Pulver; giv heraf 1 Kvintin udi Vin; er ogsaa godt for Febris.

At Børn ikke skal bekomme den onde Syge.

Bævergel og Pæonfrø, af hvert to Drakmer; kog det udi to Kander Vin og naar som helst Børnene er fødte, saa bad dem derudi, saa er de fri deres Livs Tid.

Mod den onde Syge og andre større Hovedsygdomme.

Brug til en Arm 1 Drakme af Bryonia Rødderne; en synderlig god Ting for Kvindfolk.

Her betegnes altsaa den onde Syge som en Lidelse i Hovedet, forekommende hos Børn og Kvinder. De anvendte Midler (Pandescal af en Tyv, Pæonfrø, Tormetil og Bryonia) er Folkemedicinens krampestillende Droger, af hvilke flere endog har holdt sig til vor Tid. Pæonkærner benyttes endnu i vore Dage til Amulethalsbaand til Børn, der lider af Kramper i Tandperioden.

En Betegnelse, som ikke er særlig hyppig, men som man dog en og anden Gang træffer paa, er *Klapholt* eller *Klaphorn*. Sognepræsten *Niels Jacobsen* i Kerteminde beskyldtes saaledes 1599 for at lide af Klaphorn. *Kalkar* mener, at Ordet betyder ingvinalia eller venerisk Sygdom, men han anfører ikke sin Kilde. *Moth* angiver, at Klaphorn er »en Byld i Laarkrigen, som foraarsages af Letfærdighed, hvorved Legemet bliver befængt med Pokker. Bylden skal modnes og siden aabnes og siden bruges de Lægedomme, som findes beskrevne hos Pokker. *Bubo venereus*«. Trods den udførlige Definition faar man ingen Klarhed, da Tekstens ene Halvdel tyder paa Syfilis, den anden paa *Bubo inguinalis* efter venerisk Saar eller paa en Lyskebyld af anden Art. Forholdet er antagelig det, at Udtrykket har skiftet Betydning fra Aarhundrede til andet. Inguinalia er vel sagtens en Forvanskning af det i udenlandsk Litteratur hyppigt forekommende *inguinagra*, der i Tiden omkring 1500 i ethvert Tilfælde i

Frankrig var synonymt med Syfilis. Den 27. Februar 1500 bestemte saaledes Pariserfakultetet, at hver Bakkalaureus ganske vist som sædvanlig skulde betale 2 Daler, men at Universitetslærerne, der en Gang aarligt badede paa Studenternes Bekostning, ikke maatte tage deres Bad paa Grund af den Epidemi af *inguinagra*, der herskede. Dekanen *Bernard de la Venquière* skriver ogsaa 1499 og 1500, at *inguinagra* er en Kønssygdom, der angriber Lyskekirtlerne¹. Ordet har vel i det hele været en Samlebetegnelse for Sygdomme, der angreb disse Kirtler, i det mindste har *du Cange* fundet det hos *Grégoire de Tours* i Betydningen Bubonpest.

Af de danske Udtryk Klaphorn og Klapholt er den sidste Form sikkert den ældste, idet den skal hentyde til den Skralde, de spedalske var forsynede med. Dette mener i det mindste Höfler og, som det synes med god Grund. I et Brev af 1546 fra Kristian den III tales der saaledes om »Pocker, Frantzoser eller anden saadanne urene spittelske syugdomme«. Med andre Ord Spedalskheden var en Fællesbetegnelse for de epidemiske Sygdomme, dem, man tog offentlige Forholdsregler imod. Sygdommen havde — hverken her eller andet Steds — faaet noget videnskabeligt Navn; hvorledes den fik et, vil fremgaa af det følgende.

Der kunde nu være Grund til at spørge, om Sygdommen da i det hele var kendt i Danmark i Slutningen af det 15. Aarhundrede. Hertil maa svares et ubetinget ja. 1496 udsteder Kong Hans den bekendte Forordning om »at de almindelige Kvinder og Skøger skulle bære paa deres Hoved en Hue, halv rød oc halv sort, intet Klæde bedre end Deventersk og intet Lærred bedre end Alen paa en Skilling«. Det er den infamerende Dragt, der indføres, øjensynligt efter spansk Mønster. Der skulde de offentlige Fruentimmer bære

¹ *Wickersheimer, E.: Les maladies épidémiques ou contagieuses (Peste, Lèpre, Syphilis) et la Faculté de Médecine de Paris de 1399 à 1511. Bull. de la soc. fr. d'hist. de la Méd. 1914 p. 29.*

et Tegn, der gjorde dem kendelige for alle¹. Noget senere, 1505, antyder Ridder Åke Hansson Thott i et Brev »at den gamle Konge (Hans) skal være syg af Pokker, men hvad der er derom ved han ikke.« Dette Spørgsmaal kan dog neppe besvares. *Mansa* har ment, at Kongen havde Syfilis og *Allen* mener, at Kongen var bleven smittet i 1509, hvad der jo efter ovenstaaende maa være forkert. *Lübbers*², der har samlet, hvad man ved om hans Sygdomme, finder ingen Støtte for denne Antagelse, men ved dog, at Kong Hans ikke gik af Vejen for det smukke Køn og var sindssyg med periodiske Depressioner og Eksaltationer. Om der har været Tale om en generel Parese kan man ikke sige. Kongens Skelet viste intet Tegn paa tidligere Syfilis og de ofte omtalte Huller i hans Kranium antages af Sagkyndige mulig at kunne stamme fra Trepanation, ikke fra Syfilis.

At Syfilis var blevet en Sygdom, man maatte regne med, fremgaar af, at der i Christian III's Artikler for Skibs- og Krigsfolk indeholdes følgende Paragraf:

§ 28 Zum achtevtzwantzigesten zoll niemants zum hemlig gemach gehen, der da franszosen vnd andern böse krancheit, hat darumme die andern nichth dar durch vorgifften; welcher darüber befunden, dem sol der meistermandt straffen nach dem rechte.

Og 1546 skriver samme Konge:

Vor synnerlige gunst tiillfforn. Wiider, att wii ere kommen wtj forffaringe aff wor almyndelige hospitalens forstandere her wti riigett, huorledes att ther tiitt oc offtte föres wandföre quinder tiill same hospitaler, som tiillfforn wti theres ongedom oc wellmagtt haffue leffuit wdj obenbarlige skiörleffnedtt oc förd ett wtilbyrligtt leffnedtt oc ther offuer bleffuen forderffuit aff pocker, franszoszer oc anden siugdom oc plage, thii bede wij etther oc begiere, attj wnderuiszer oc

¹ *Finckenstein* l. c. p. 28.

² *Lübbers: De oldenborgske Kongers Sygdomme og Død*. København 1906 p. 8-13.

wij beffaling giiffue alle sogneprester bode wti kiöbstederne oc paa landett offuer altt stigtett, att thee ideligen oc alle tiidtt aff predickestolen forkynder for then menige almue, att nu szaa besluttit er att huor szaadanne lösze oc forderrede quinner, som aff saadan theres onde oc lossafftige leffnedt er bleffuen forderffuitt enthen aff pocker, frantzoser eller anden saadane wrene oc spittelske syugdom, the schulle her epther thene dag icke bliffue stedtt eller annamett ind wtj nogen hospitall og fonge theres wpholdinge, att huer ther fore wed att tage seg ware og giffue seg fran saa danne slymme oc loszafftige leffned. Datum Aarhusz, leffuer dag post reminiscere Aar etc MDXLVI.

Det skal ret straks fremsættes hvad den danske medicinske Litteratur før 1550 ved om Syfilis, men forinden skal anføres hvad andre Forfattere ved. De repræsenterer det ikke medicinske Syn paa Forholdene. En ganske særlig Stilling indtager her *Peter Plade* (f. 1503). Han kender to forskellige Smitsoter som indførte fra Udlandet (for vor Tid staar de vel som den samme) naar han i *Een formaning oc atuarsel om den leppede oc forkludedede Hosediefful* (Bl. Er) siger, at den hispaniske Skab kom herind i Riget, da de hispaniske Sæder og Klædebaand indførtes. Og med den fulgte Løsagtigheden, Sygdommens Aarsag. Han omtaler endvidere, at da de franske Moder kom hertil, indførtes ogsaa »Pockerne« og de »henge endnu fuld hart ved«, hvad der er forstaaeligt, da de kom hertil i Plades Barndom og naaede en saadan Udbredelse, at Badstuerne maatte lukkes i hans Fødeby Ribe. Engelsk Sved og Spedalskhed anfører han ogsaa som Følger af Ødselheden i Klædedragten.

Som Barn af sin Tid og uden Kendskab til de lærdes astrologiske Spekulationer anser Plade Pockerne som Himlens Straf. I *Visitatsbogen* siger han, at Gud har vel et Ris at slaa med, han har Pocker, Pestilentze, Koldesyge og Hedesyge, og et andet Sted anfører han Pocker som Straffen for dem, der tilbageholder Lønnen for Tjenerne, navnlig de gejstlige

Tjenere. At Sygdommen virkelig har haft nogen Udbredelse, ser man af, at Plade beklager sig over, at selv om »der er Pocker hjemme til dit« maa Sognepræsten dog derind.

Plades Meddelelser er i det hele af meget stor Interesse, og han viser os i Visitatsbogen under Omtalen af Almisseuddelingen, at man paa hans Tid var naaet til en Hospitalisering af de syfilitiske, noget man først langt senere fik organiseret andet Steds. Han opfordrer nemlig til at besøge Københavns Helligaandshus for at tage de mange »arme Almissehoffder« i Øjesyn, liggende i Sengene, og stammende fra hele Sjælland. De er nemlig i en sørgelig Forfatning, »Næse, Øjne og Mund er bortædt af Pocker og Værk og Kræft; Arme og Ben er raadnede bort og de ligger endnu og raadner af Orme og Madikker og de staar ikke til at læge i deres Livs Tid«. Malende beskriver han Aarsagen til den megen Elendighed: »Nu sidder vel end mangel skarns sköge baade udi köbstad oc paa landsby, der du maat vel vocte oc vare dig for hun haffuer ont öll i hendis kande, dricker du det aff met hende, du faar baade skam oc skade oc bermen bliffuer til pocker oc andet ont, som ieg vil icke neffne for skams skyld; saa at de vnge karle, som löbe til hende, som en hob hunde (met orloff at sige) löber til en tæffue, de skulle paa det siste nedsmöris oc bliffue forderffuede. Huor mange bliffue saa forderffuede aff onde quinder!«

Da de fattiges oc syges Forplejning paa Reformations-tiden svingede over til at være Kommunernes Sag, fra at have været et kirkeligt Arbejde, grundet paa Velgørenhed, kom det paa Tale at rejse et nyt Hospital i København og Borgmester *Niels Stemp* raadførte sig da med *Povel Helgesen* derom. Denne fremsatte sine Anskuelser i et Brev 1527, der ligger til Grund for *Huore krancke, mijslige, saare, arme oc fattige menniskir schule tracteris oc besörgis*, der blev trykt 1528. I dette i mange Henseender overmaade mærkelige Skrift tales der gentagne Gange om Syfilis (Pockir), dels som Himlens Straf, dels som en ny Sygdom, der sammen med

St. Johannis Plage, den faldende Sot og andre Lidelser er en Paamindelse fra Gud, og han peger paa Nødvendigheden af at disse Patienter indlægges paa et Hospital, samtidig med at han ivrer mod Badstuerne, i hvilke raske og syge badede i Flæng og hvor der derfor var rig Lejlighed til Smitte, Anskuelser i hvilke Efterverdenen har givet ham fuld Ret.

Alle de hidtil nævnte Forfattere tager Sygdommen som noget velkendt, noget der nu en Gang fandtes, men ingen af dem har givet nogen positiv Oplysning om hvornaar Lidelsen har vist sig første Gang. Gaar man ud fra, at en Sygdom viser sig første Gang, naar Lægerne har lært at stille Diagnosen, har Tidspunktets Fastslaaen kun yderst ringe Interesse, men da der ogsaa findes Angivelser af denne Slags i den danske Litteratur, skal de medtages her. Kun en eneste Udtalelse findes i den samtidige fremmede Litteratur¹, idet *Johannes Sciphover de Meppis* kort og godt skriver: Syphilis in Dania 1495. Resten stammer fra danske Kilder. Materialet er samlet af Mansa², som siger efter *Huitfeldt* og ligeledes efter *P. Parvi Rosaefontani Chronicon Johannis Regis Daniæ* at 1495 var Aarstallet for Sygdommens første Optræden i Danmark. I Virkeligheden siger *Huitfeldt* noget ganske andet, nemlig at Sygdommen nævnte Aar begyndte i Kejser Carls Lejre ved Neapel og *Rosaefontanus* Ord refererer sig ogsaa til hvad der skete ude i Evropa. Han omtaler først den strænge Vinter 1495 (som *Huitfeldt* ogsaa beskriver) og siger derefter, at der om Sommeren opstod en vældig Smitsot, som i Almindelighed kaldtes den galliske Fnat og som før den Tid ikke blot var ukendt, men næsten uhørt for Tyskere og Danske; den dræbte mange Tusind Mennesker. Paa Grund af vore Synder bredte den sig senere lidt efter lidt til alle Nationer, saa at der den Dag i Dag ikke findes nogen almindeligere Sygdom noget Steds.

¹ *Gruner* l. c. p. 71.

² *Mansa F. V.: Folkesygdommene i Danmark* 1873.

En anonym Krønike¹ fra 1577—1632 beretter ogsaa om Syfilis første Optræden her i Landet, idet den siger: »1493 kom den horiske Sygdom Franzoser først til Tyskland og Danmark«, og som en sidste dansk Note kan anføres, at *Roskilde Aarbogen* siger »1483 kom denne svare franzoske Syge og Krankhed, som kaldes Pocker iblandt Kristenfolk«, men om denne Udtalelse skal gælde alle kristne Lande eller kun Danmark er uvist. Mansa betragter Aarstallet som urigtigt, uden dog at anføre nogen Grund derfor. Nogen Afgørelse kan ikke træffes, men det bør dog fremhæves, at nævnte Krønike har samme Form, som andre gamle danske Krøniker og har været brugt til at supplere disses Udsagn, uden at dens Paalidelighed er blevet draget i Tvivl. Den omtaler forøvrigt kun i ringe Grad Begivenheder, der ikke vedrører Danmark.

Af det anførte kan vel fastslaas, at Syfilis er kommet paa Tale herhjemme i Perioden 1480—1500, altsaa samtidig med at man i Udlandet fik Øjnene op for den »ny« Sygdom; men noget bestemt Aar, i hvilket Lidelsen er blevet indført i Danmark, kan ikke angives.

Vender vi os nu til den medicinske Litteratur før 1550, viser det sig, at det Materiale, der foreligger til Bedømmelse af Forholdene vedrørende den galliske Syge ikke er særlig rigeligt; men til Gengæld er det af to Slags, dels Traktater om Sygdommen, dels Bemærkninger, der mere staar for Forfatterens egen Regning. Traktaterne vil senere blive undersøgte, efter at der først er meddelt de Oplysninger, de medicinske Forfattere giver om Forholdene paa deres Tid.

Sygdommen har været vel kendt paa *Christiern Pedersens* Tid, for ikke at sige almindelig. I Fortalen til »En nøttelig Legebog« (1533) siger han, at Menneskene foragtede Guds Bud og Vilje, levede ikke efter hans hellige Ord, men frem-

¹ *Suhms Samlinger* 1 Bd. 2 H. p. 164.

turede i store og slemme Synder. Derfor slog han dem med Sygdom, med Pokker og mange andre Plager, som de gamle Forfædre plat intet vidste om i gamle Dage, og nu er mange blevne halte, blinde, døve, værkbrudne og lemlæstede, saa at der allevegne er stor Jammer og Ynk.

Henrik Smid kender ogsaa Syfilis. Han siger, at denne Syge nu er saare almindelig i adskillige Lande og Riger og særlig her i vort Land, men om denne Udtalelse er begrundet paa de virkelige Forhold, er naturligvis usikkert. Det maa først paavises, om den skyldes *Henrik Smids* egen Pen, eller om den er et Laan fra en anden Forfatter. *Smid* lægger jo ingenlunde Skjul paa, at hans Forfatterskab ikke er originalt — Bogen om Menneskenes Vand, 1557 er saaledes en Tekst af *Laurentius Phries* — flere andre Kilder er ogsaa paaviste, bl. a. af *Ingerslev*¹. Begge Forfattere — *Christiern Pedersen* og *Henrik Smid* har desuden udgivet Syfilis-Traktater, som vi ret straks skulle undersøge.

Hermed synes den tidlige Omtale af Syfilis i dansk medicinsk Litteratur at være udtømt. *Hans Christensen Bartskeer*² nævner ikke Sygdommen, skønt han har et helt Afsnit om »Wkyskheds Leg«. Det indeholder dog kun et Forsøg paa en seksuel Hygiejne, og intet om Sygdomme, der kan erhverves ved Samleje. *Niels Mikkelsen Aalborg*³, hvis Bog dog lige som den forrige udkom betydelig senere end den her omhandlede Tidsperiode (1633), omtaler vel Sygdomme i Kønsorganerne, men kun lokale og hverken Pokker eller Frantzoser.

Christiern Pedersens og *Henrik Smids* to Traktater om Syfilis ligger nær ved hinanden i Henseende til Tid (1533 og 1546) og det kunde maaske heraf sluttes, at man forholdsvis sent er naaet til at tage Sygdommen under Behandling her i Landet. Rimeligere er det at antage, at Sygdommen er

¹ *Ingerslev, E.: Fragmenter af Fødselshjælpens Historie* 1906. I. p. 160.

² *En liden Bog om alle hande Siugdom* 1596.

³ *Medicin eller Lægebog* 1633.

kommet under Kur her som andet Steds, men at intet Skrift derom er blevet bevaret til vor Tid i trykt Form. Det vilde jo ogsaa være mærkeligt, om en Sygdom, der havde været paa Tale siden Kong Hans' Tid og mod hvilken man, som ovenfor nævnt, havde truffet i ethvert Tilfælde nogle offentlige Foranstaltninger, ganske var gaaet Ram forbi og slet ikke havde været Genstand for nogen Kur, hvad enten en saadan kunde tænkes bragt i Anvendelse af Lægerne (der kun var meget faa i Antal) eller af Lægmand (Badere, Bartskærer o. a.). Dette vilde i Virkeligheden være ganske utænkeligt, naar Sygdommen var saa kendt blandt Lægfolk, at den fandt Omtale i Breve og i Lovbestemmelser.

Som det vil fremgaa af det efterfølgende har der eksisteret en dansk Syfilislitteratur i Tiden omkring 1500. Noget Materiale til Belysning af den skal offentliggøres her, samlet ud af det kongelige Biblioteks medicinske Haandskrifter; det er begrænset saaledes, at der her — med en enkelt Undtagelse — kun er optaget danske Tekster fra Tiden før 1550. Endvidere er kun saadanne medtagne, der ved deres Indhold eller ved Overskriften gør det utvivlsomt, at Talen er om Syfilis. Forbigaaede er altsaa Anvisninger vedrørende Værk, aabne Saar, gammel Skade eller andre syfilitiske Eftersygdomme, selv om de anførte Kure nok saa meget tyder paa den specifikke Oprindelse. I disse Tilfælde vil der altid kunne rejses Tvivl om Indholdets Art og derfor har de rettelig maattet udelades. Endvidere er der ikke medtaget danske Anvisninger under tyske eller andre fremmede Overskrifter (Zipperlein etc. etc.) eller disses Omskrivninger.

At Materialet ved disse Indskrænkninger er blevet en Del mindre end det ellers vilde have været, er selvfølgelig; paa den anden Side har det vel vundet i Paalidelighed, og Opgaven bliver nu at fastslaa paa hvilket Tidspunkt de anførte Tekster maa antages at være blevet til, og hvorledes deres Forhold til lignende, udenlandske Skrifter er. Men inden Haandskriftmaterialet skal undersøges, vil *de to*

trykte Syphilis-Traktater — Christiern Pedersens og Henrik Smids — blive omtalte.

Er det end med Urette, at Christiern Pedersen bærer Hædersnavnet »den danske Litteraturs Fader«, saa har dog Tilfældet villet, at Betegnelsen kan anvendes paa ham for Medicinens Vedkommende, idet hans *En nöttelig Legebog ffaar ffattige och rige*, der udkom 1533 i Malmø, er det ældste medicinske Skrift paa Dansk, der er bevaret til vor Tid. Bogen synes dog at have haft en Forgænger i et Skrift om en anden Infektionssygdom, nemlig *Eeth Regimente for alle them som aff Gudtz heffn falde i then ny forferlig Plage, som kaldis Swede siuge. Alde rethroe Christne och besynderlig the arm til tröst*. Den er signeret MDXXIX. Wiberg. M. J. J. (Mester Jørgen Jensen), men Bogen er ikke bevaret til vore Dage.

Vor Tid regner nu ikke meget med Christiern Pedersens medicinske Forfatterskab, det finder neppe Omtale selv i de nyeste Litteraturhistorier og fra medicinsk Side har man vel oftest kun et lille Smil til overs for hans Kure. Men Lægebogen er dog sikkert ikke noget ringe Værk for sin Tid. Den indeholder bl. a. det første danske Skrift om Syphilis Behandling, bestaaende af to adskilte Traktater, og viser derved en tydelig Bestræbelse for at drage det ind, som har været oppe i Tiden.

At hans Forfatterskab skulde være selvstændigt, er ikke rimeligt. Chr. Pedersen var jo ikke Læge, men Kannik, og der er da Sandsynlighed for, at Lægebogen enten er en Oversættelse eller en Bearbejdelse af fremmed Arbejde. Kilderne er dog ikke udredede endnu, skønt flere har rørt ved Spørgsmaalet. *J. Lind*¹ og *P. Hauberg*² anfører saaledes kun de Autorer, Chr. Pedersen selv nævner, men ikke de direkte Kilder. Begge disse Forfattere har dog kun undersøgt Teksten

¹ *Lind, J.: Vore gamle Urtebøger*. Farm. Tidende 1916. Særtryk p. 16.

² *Hauberg, P.: Bemærkninger til »Vore gamle Urtebøger«*. Farm. Tidende 1916. Nr. 34 p. 553.

med Henblik paa de i den forekommende Urter, og de har ikke søgt at oplyse, hvorfra Teksten stammer.

Trods megen Søgen er det ikke lykkedes at finde Kilden til den første Syfilistraktat, men den andens Forbillede har *P. Hauberg*¹ paavist i en lille tysk Bog: *Artzney Büchlein der Kreutter gesamlet durch Johannem Tallat von Vochenberg, bey dem aller erfarnesten der Artsney Doctor Schricken zu Wyen. Erffurdt durch Melcher Sachssen ynn der Archen Noe MDXXXII*. Inden der dog skal gives en Sammenstilling af den danske og den tyske Tekst, vil det være nødvendigt at fremsætte de faa Oplysninger, man har om Johannes Tallat og hans Bog.

Paa Forhaand kunde det undre, at Chr. Pedersen er søgt til denne lille, nu ganske glemte Bog, der forsvinder i Mængden af »Kräuterbücher«, skrevne af den tyske Lægestands bedste Navne. Saaledes har det dog ikke altid været. Paa Chr. Pedersens Tid var Tallats Bog i saare mange Hænder, men for Nutiden er den en Gaade. Ikke en Gang Forfatterens Navn er sikkert, paa nogle Udgaver kaldes han Tollat, paa andre Tallat. Efter Bogens Titel synes Forfatteren at have været i Lære hos Dr. Schrick i Wien. Dennes Navn var imidlertid *Michael Puff* fra Schrick, og han døde 1473, ikke mindre end 24 Aar før Bogen udkom². Tollat staar heller ikke opført i Wieneruniversitetets Matrikel, og han har vel neppe været Læge, omend det angives, at han var Lærer ved »die Hochschule«, vel sagtens Universitetet³. Iøvrigt mangler enhver biografisk Oplysning om ham.

Underligt er det ogsaa, at Bogen skifter Titel næsten for hver Udgave. Den første, der tryktes hos Albrecht Kunne i Memmingen 1497 kaldtes *Ain meisterlichs buchlein der artzney* og havde Forfatternavnet ved Tekstens Slutning, medens

¹ Jeg takker herved cand. pharm. *Hauberg*, fordi han har overladt mig at bearbejde dette Fund.

² *Sudhoff, K.: Deutsche med. Inkunabeln*. Leipzig 1908. p. 34.

³ *Fuchs, C. H.: l. c.* p. 309.

anden Udgave (trykt sammesteds 1498) hed *Ain maister-lichs buchlin der krütter, gesamlet durch Johannem Tallat*. Tredje Udgave, der tryktes 1500 hos Johann Knoblauch i Strassbourg, kaldtes *Ein meisterlichs ausserlesendes buchlein der artzney . . . genant zu latein Margarita Medicine*. Fjerde Udgave har *Margarita medicine* som Hovedtitel og er forsynet med et Præsentationsbillede, forestillende en Læge, der rækker en sengeliggende Patient en Drik. Indtil 1532 kendes 17 Udgaver trykte i forskellige Byer og delvis med forskelligt Præsentationsbillede.

Sudhoff antyder, at Forfatteren mulig er apokryf, at Urtebogen støtter sig til Tekster fra gamle haandskrevne Lægebøger¹, og at en driftig Boghandler mulig har sendt Bogen ud under falsk Flag. *Schricks* Navn findes ganske vist inde i Teksten, men selv dette kan være et Fif, da hans Navn længe holdt sig blandt Publikum, knyttet til nogle destillerede Vande.

Det Syfilisregulativ, der er føjet til Tollats Bog, og som ikke er medtaget i alle Udgaverne, hører ikke med til Bogens egentlige Tekst. I de paa det kgl. Bibliotek tilstedeværende Udgaver er det optaget efter Registeret, og Siderne er ikke pagineret, hvad Bøgerne er. Titlen lyder *Hiernach volget ein bewert Recept von einem Holtz genannt Guaicanum, wechst ynn einer Insel geheissen Laiso Laspagola², fast heilsamen für all alt scheden und die kranckheit der Frantzosen welliches holtz gar hitzig vnnd gut ist zu Medicieren hert vnd schwer, hat ynnwendig ein schwartzen praunen kern oder mark, seine frucht ynn den selben landt sindt nütz gut zu essen, purgiern oben vnd vnden*. Forfatterens Navn nævnes intet Steds.

Hvorvidt Chr. Pedersen har arbejdet med et af Vuggetrykkene i Haanden, eller om han har benyttet en af de

¹ *Sudhoff, K.: Deutsche Verse auf Kosmas und Damianos aus dem 14. Jahrh. Arch. f. Gesch. der Med. I. 1908 p. 386, 387.*

² Titlen er citeret efter Erfurter Udgaven MDXXXII. Augsburger-udgaven MDXXX, der er skrevet i sydtysk Dialekt, har *la iso la spigola* i Stedet for *la isola S*.

mange Udgaver, lader sig vel ikke afgøre, men den Ros tilkommer der ham, at han har benyttet en saare kendt Tekst — et Flyveblad? — til sin Oversættelse.

Chr. Pedersen.

En anden fast legedom faar Paacker huilken som all eniste göris skal met en drick aff ith træ som kallis paa Apoteken lignum Guai-canum. Oc denne er den beste oc ypperste legedom som nogen tid funden er faar pocker. Dette træ skal man skere eller skaffue det alder fineste man kan, oc lade II pund der aff i en leer potte som er glaseret, oc lade VI potter kilde vand der paa, oc røre det tilsammen oc tecke det vel / oc lade det staa i XXIIII time stille. Siden skal man sette Gryden paa en maadelig ild oc lade hende siude sactelige at hun icke löber offuer oc hwn skal vere tilluctstedsse. Naartredye delen af vandet er bort södet, da skal man skwme det, oc beuare den skwm i ith glass, oc smörge saarne der met baade afften oc morgen, saa helis de * Siden skal man siwde det igen till halffdelen aff vandet er bortsaadit, saa ath der bliffuer ved III potter igen aff de VI; dette varer ved VI eller VIII timer, oc der skall stedsse en vere hoss ath gryden löber icke offuer. Siden skal man tage gryden sactelige fra ilden, oc lade hende staa stille XXIIII time. Siden skal man si vandet i ith glass gennem ith klede oc bruge det som her effter fölger.

Den tyske Tekst.

.... sol man ... das gemelt holtz ... zu kleinen spenen schneiden ... derselben spenlen bey zweyen pfunden schwer ynn einem newen glasierten haf en von erden thun, darüber giessen sechs mass frisch prunnen wasser, durch ein ander ruren, darnach wohl bedeckt lassen stan vier und zweintzig stund lang, nachmals sol man den haf en zum fewr thun, vnnd seuberlich sieden lassen mit einem mittelmessigen feur vnd nit vberlauf, auch dass der haf en stedts verdeckt sey, vnd wann vngefährlich der drit teil des wassers eingesotten ist, sol man die matery schawmen, vnnd den schawn ynn einem glasz bewaren, die flecken vnnd masen abends vnnd morgens damit bestreichen, so vergeendt sie. Darnach sol mans noch lenger sieden lassen bis auff den halben theil, also das die sechs mass wassers auff drey mass eingesotten werden, das verzeucht sich etwan sechs ynn acht stund lang, sol alzeit ein person darbey sein, verhuten vnnd zu sehen, das es nicht vberlauff, darnach sol man den haf en gemach ... vom fewr thun vnd

Naar det vand er vdrucket da siwd andet vand ligesom du giorde det første aff nyt træ, oc fly det saa ath dw haffuer altid ferskt vand, oc er det het vær da siud ith pund til lige met III potter vand ath det kan haffue sin krafft. *Det træ* som en tid saadit er, det maat du siude anden gong igen met VI potter vand som forskreffuit staar, och det kallis det ringe vand, oc det skall man bruge som her effter følger.

Nar han vil bruge dette vand, da skal han bliffue stedsse i en varm stue oc vocte sig velfaare vær oc lucten, oc betecke sig maadelige met kleder. Icke for varmt eller for kalt; han skall ingelunde gaa vd, eller lade vinduerne op. Thi och komme lucten paa hannem, da komme han i dødz fare. Naar han vil begynde denne legedom / da skal han purgere sig i III dage tilforn met vrter oc drick som göre lösen. *I disse III dage* skall han æde en föye ting, saa ath han kan faa hunger, oc naar haffuer saa purgeret sig i III dage, da skall han begynde ath dricke aff dette vand den fierde dag om morgenen, *naar V slar i sengen*, ved fierde parten aff en potte eller siette parten effter som han er sterck til. De samme vand skal vere luncket icke for hit eller kalt. Der effter skal han ligge stille oc soffue om han kan til V eller VI slar. Da maa han staa op oc æde mellem VI oc VII en vng kylling eller ith halfft

lassen steen vier vnd zwantzig stund lang, nachmals das wasser durch ein . . . leinen tuch ynn ein glas ab oder durch seyhen, vnd dann . . . brauchen wie hernach folgt.

Vnd wann das wasser aus ist, . . . sol man . . . ein ander holtz . . . sieden ynn aller massen vorgemelt . . . vnd so warm weter ist, sol man . . . ein pfund holtz ynn dreyen massen wasser sieden damit es . . . ynn seinen krefftten bleib . . . *Das holtz* so ein mal gesoten ist, sol man nachmals wieder sieden wie vor VI mas wasser, sollichs nent mann dann das klein wasser, mag man brauchen wie hernach volgt . . . Die kranck person sol sich . . . enthalten ynn einer . . . warmen kammer . . . vnd sich genau hüten vor wind und lufft mit kleidern vnd decken vber . . . nicht zu kalt noch zu warm . . . sol nicht aus der kammer kommen, auch kein fenster auffthun, wann wo der lufft den menschen berürte, wie er ynn perickel des tods. Vnd so sich die person anfacht zu halten, mus sie sich drey tag nach einander pugiern mit getranck *Sol auch* die selben dreytag wenig essen vnd anfahen sich zu hungern. Vnd so sich die person also purgiert hat, sol sie am vierden tag des morgens anfahen des wassers zu trincken *zu fünff* vrn ym bedt . . . vol . . . ein viertel odder ein sechsteil einer masz, darnach die person . . . starck oder subtil ist, vnd sol das wasser alzeit law, nicht zu kalt noch zu warm sein, darauff sol der kranck still ligen vnnd schlaffen . . . darnach auff ston . . . vnd sol essen . . . ein

hønss, som er all eniste saadit i rent vand for vden smør, salt oc andet. Men sucker maa man siwde derpaa. *Han maa* siwde Borass ene for sig selff i rent vand oc æde hannem met hønset, thi han renser blodit. Han maa æde ith lidet *huede brød* huer gong. *Diss minde* han æder dis mere mact haffuer vandet til ath læge hannem.

* *Tøster* han mellem maaltid, da maa han dricke aff det vand, som er södet af træet anden gong igen. Men haffuer han træ nock da maa han dricke aff det förste vand saa megit som han begerer. Han skal inted andet æde eller dricke den dag, men legge sig til seng igen naar VII slar om afftenen, oc naar VIII slar, da maa han dricke af det förste vand som forscreffuit staar. Saa skal han holde sig met mad oc dricke i de förste V dage.

* *Han* skal icke heller tho hender ansict eller föder met andit vand i samme dage. *Siden* skal han æde halffdelen af en killing, naar klokken er mellem V oc VI, oc halffdelen mellem III oc IIII oc ith halt *huede brød* huer gong, oc dricke om morgenen naar IIII slar, oc legge sig ned til sengis om afftenen naar VIII slar, oc dricke naar IX slar aff samme vand. *Saa skal* han holde sig til den XV dag oc tage da en purgatz, oc ligeruiss holde sig saa framdelis til den XXX dag.

Naar han haffuersaa drucket i XX dage oc han fornemmer bedre, da

kleins iungs hünlin oder . . . nur ein halbs, das sol ynn lauter wasser gesoten sein on alles schmaltz saltz vnd ander ding, aber zucker mag man wol zum hünlinn legen. . . . *Man mag* auch besonder ynn einem wasser sieden . . . Boragen, dasselb zum hünlin legen vnd damit essen, reiniget das geblüt . . . essen ein klein weisz brötlin . . . *Ye minder* die person yszt . . . ye besser . . . ye mer wirckt das getranck zu forderlicher gesuntheit.

Ob auch die person durst her mag sie trincken von dem kleinen wasser so nach dem ersten von holtz gesotten ist, *doch* wo man holtz genug haben mag, ist besser und heilsamer von den erst gesoten wasser . . . zu trincken, so . . . vil sie wil . . . sol aber sonst keinerley speisz noch getränck niessen zu *sieben* vrn sich widderum nidderlegen, vnd zu acht trineken von dem bestem oder ersten wasser.

Sol sich aueh mit keinen andern wassern netzen an henden noch füssen . . . *darnach* essen die halb portion . . . nur ein halbs hünlin vnd zwo vntz brod . . . zwischen drey vnd vier vrn wider essen ein halb hünlin vnd zwo vntz brod zu *acht* vrn sich wider niderlegen vnd zu neun vrn trincken wie ander mal . . .

. . . *Ein solche Regel* soll die kranck person halten bisz an den funfftzehnden tag, *darnach* . . . sich . . . purgieren lassen . . . für dann die Regel weytter halten biss an den dreyssigsten tag

doch wann die person vber die zwentzig tag getrunken vnd sich . . .

hungrer han, thi maa han æde mere om middagen ith helt hönss oc en hel huedelöff oc om afftenen halff saa megit, men han skal inted dricke vden samme vand. *Naar* de XXX dage ere framgong[n]e, da tag sig purgatz igen som gör lösen.

* *Han* maa dricke II dage der effter halff saa megit vand som han giorde för, siden icke mere, vden han haffuer löst til oc bliffue VI eller VII dage i hwset til han kan fordrage lwcten; og gaa siden lidet vd til lige om dagen oc *foruare* sig vel met kleder til saa lenge han bliffuer van ved lucten. Vil han saa holde sig, da fonger han bod uden tvil.

* Den stund den siwge bruger denne legedom da skal han *giöre* sig glad, oc tale met andre, oc höre paa sang oc læg, thi ath andre mwe vel gaa til hannem for vden all fare. *Bliffuer* han vansmegtig da skal han dricke aff vandet igen, thi han haffuer da ingen nöd, fordi ath vandet holder naturen. Man forstoppis gerne i samme tid. Gaar han da offuer den tredje dag, da skal han tage purgatz.

Her effter fölger huorledis han skal holde sig effter samme legedom at han maa beholde sin helbrede.

Först skal han holde sig aff wkyskhed II eller III maanede oc æde oc dricke maadelige fersk mad, som er hönss, capuner, kid, lam oc kalffueköd, roer kaal, ferske ægh; men icke salat, kabusekaall eller anden raa fruct. Han skal icke æde

etwas wol befindt, so wirt der hunger vberhand nemen, alsz dann mag sie mer essen... ein gantz hünlin, drey oder vier vntz brot und abendts halb so viel, ye doch... nichts anders trincken dann von dem gesotten wasser... Vnd so die dreyssig tag aus... sol... die person wider... purgieren, nemlich zwen tag musz sie trincken... Sol sie darnach zwen tag des morgens ein trunck wassers von holtz thun, halb so viel als sie vormals getruncken hat... aber sich sechs ynn acht tag ynn der häuser halten... *sich mit kleidern temperierter werme halten bisz sie des luffts gewont*... Vnd wo sich die person also helt, ist kein zweiffel sie wird genesen.

... *alle freud suchen, wenn es vermüglich ist mit singen, seiten spiel*...

... *Und ob die person... schwach wird... sie mag ein trunck von wasser thun*...

... vnderhelt die natur des menschen. Sie wirt auch ynn der zeit wenig stulgang haben, als etwa ynn drey tagen... sol man ein suppositorium... von vnden auffstossen.

Hernach volgt wie sich die genesen person nach solcher regel weyter halten sol, damit sie bey gesundheit beleiben müg.

Zum ersten... sol sich hüten vor vnkeuschheit... ynn zweyen monat... hüten vor vberflus essens vnd trinckens...

salt mad, suineflesk, lög, peber, saltet fisk eller anden hed eller groff mad. Naar han haffuer saa holdet sig II eller III maanede oc leffuer siden erlige, da bliffuer han fri fra denne siwgdom.

* Haffuer han nogen saar paa sig, daskal han købe Vnguentum album paa Apoteken oc gøre plaster der aff paa dem.

..... gesaltzen dingen, schweinenfleisch, zwifel, pfeffer odder ander hitziger speisz ... allen fischen gesaltzen vnd grün ... Vnd wo sich die person drey monat lang ... also halten wird ... ist sie nachmals on sorg as sie weiter odder fürbasz nicht mer beschwert noch zufel von dieser kranckheit befunden werde. Ob auch eine solche person offen scheden hat ... so sol sie ... dann Vngentum album ... ausz der Apotek mit einem pflaster darüber legen.

Christiern Pedersens Tekst er altsaa en stærkt forkortet Udgave af den tyske Tekst. Dennes Slutning benytter han overhovedet ikke. Men er end Gengivelsen afknappet, saa følger den til Gengæld ordret de Linjer, der benyttes, og noget Udtryk for Forfatterens egne Synspunkter er Afhandlingen ikke. Paa intet Sted kommer Chr. Pedersens eget Forfatterskab frem.

Anderledes er det med *Henrik Smid*, der staar betydelig friere, og om hvem man nok kunde antage, at han har været i Stand til at bearbejde det Stof, som han optager andet Steds fra. Han var jo heller ikke uden medicinske Kundskaber, havde endog studeret ved »den ypperste høye Schole vdi Lægedomskonst, som findis vdi Christenheden«, nemlig »Mumpelier, liggendis vdi Franckerige, tre hundrede Mile offuen for Paris«. Hans Forfatterskab gør i det hele Indtryk af større Selvstændighed og større Belæsthed end Christiern Pedersens. Lejlighedsvis nævner han ogsaa sine Kilder, i ethvert Tilfælde de udenlandske: Otto Brunfels, Hieronymus Bock og Laurentius Phriesen; Christiern Pedersen, som han flere Steder har Tekst fælles med, anfører han derimod ikke.

Som i Urtegaardene ellers, saaledes har *Henrik Smid* ogsaa i sin Afhandling om Frantzoserne støttet sig til *Laurentius Phriesen*, idet han har benyttet, men langt fra oversat eller udskrevet en lille Bog af denne Forfatter. Titelen paa

den lyder *Epitome opusculi de curandis pusculis, ulceribus et doloribus morbi gallici, mali frantzoss appellati*. Bogen udkom 1532 i Basel, er i Kvart og tryktes hos Henricus Petrus. Den er nu en stor Sjældenhed. Det kgl. Bibliotek ejer et Eksempplar, hvis sidste Sider optages af en Del af *Scribonius Largus* Recepter, og som udmærker sig ved en meget uregelmæssig Paginering.

Jeg har nu betragtet det som liggende udenfor mit Omraade i Detail at forfølge Kilderne til Henrik Smids Syfilis-Traktat. Den begrænsede Plads, der kan stilles til Disposition indenfor et Tidsskrifts Rammer, vilde neppe tillade en saadan Undersøgelse. Saa meget er dog sikkert, at Laurentius Phriesens Skrift sikkert har været en af Modellerne, og at dets Tekst hyppigt genfindes ordret. Phriesen har ligesom H. Smid en kort historisk Indledning, men her falder Teksterne ikke sammen, og H. Smids nærmer sig mest til *N. Berlers*¹. Derefter gaar Forfatterne over til Symptomer og Kure. Anordningen er ens hos begge Forfatterne, men H. Smid medtager ikke det astrologiske Afsnit, der optager en stor Del af Phriesens Tekst. Denne følger Fortalen ordret, hvor Smid taler om, at de syge først af alt skal bekjende deres Synd, oc bede Gud om Hjælp og Tröst (thi han er den ypperste Læge, som ogsaa Johannes Mesuë siger)². Dele af Afsnittene om Tegnene, om Mad og Drik og om Søvnene er ogsaa Oversættelser af Phriesens Tekst (p. 8, 9, 20 og 21). Selv den ærlig Quindis person her vdi Malmõe, som Smid anfører som havende hjulpet mangen syg, stammer fra Phriesen (p. 22), hvad der er beklageligt, da hun baade har været taget til Bevis for, at H. Smid selv praktiserede, og for at Syfilisbehandlingen ogsaa herhjemme tidligt var i Lægmands Hænder.

¹ *Fuchs* l. c. p. 346.

² *Phriesen* l. c. p. 35. Igitur ante omnia oportet medium allicere et exhortare laborantum hoc malo recurrere ad gloriosum et excelsum deum, qui est fons et origo principium et finis omnium, qui solus languores sanat (ut Johannes Mesuë protestatur).

Henrik Smids Receptmateriale følger kun i ringe Grad Laurentius Phriesens. Et Par af de anførte Smørelser er dog ordrette Oversættelser fra denne Forfatter (p. 23), men saare mange af dem er af ubekendt Herkomst, hvad der ikke kan undre, idet de faa virksomme Stoffer, man anvendte, jo kunde forbindes med andre Droger og Præparater paa mange forskellige Maader, ganske efter den ordinerendes Forgodtbefindende. Smid har sikkert her anvendt mange forskellige Forfatteres Opskrifter. Til hans Dialtheasalve findes der saaledes en Analogi hos *Henricus de Mondeville*¹, og en anden Recepts Forbillede kan vist søges i *Mesuë jun.*'s Kirurgi². Nogen udførlig Redegørelse for disse Receptors Oprindelse skal dog ikke gives her.

Om man vil danner Manuskriptet Ny k. S. 314 b. 4° en Overgang fra Henrik Smids trykte Tekst til de hidtil ikke offentliggjorte haandskrevne. I dette findes nemlig Smids Tekst optaget, men i forkortet og delvis ændret Form, samtidig med at der er gjort nogle Tilføjelser, alle af terapeutisk Art. Der har altsaa her samtidig fundet en Sammendragning og en Udvidelse Sted, noget man særdeles vel kender fra Udlandet, hvor berømte Forfatteres Anvisninger vandrede fra Haand til Haand, blev skrevet af rundt omkring og suppleredes med andre, der havde vist sig gode.

p. P_{II}^v: Naar mand vill paacker skaall slaes wd.

Da skall mand thage III Loed ollandt³, I Loed
achelei træe, V Loed holdvrt⁴, II Loed paris-
koren, VIII Loed Angielica, VIII Loed Enber
thise forneffnte Vrter skall mand siude
vdj II quarter miöd och giffue den siuge
der aff at dricke III morgen fastendiss.

¹ Pagel, J. L.: *Die Chirurgie des Heinrich von Mondeville*, Berlin 1892. Tract III. Doct. I cap. 14. p. 408.

² Pagel, J. L.: *Mesuë jun. Chirurgie*, Berlin 1893 cap. 67 de scabie.

³ Alant.

⁴ Enula

Derefter følger under Overskriften »for paacker« H. Smids Recept: *thag Agermone och Jernnvrt . . .* (p. 154^v), og der tilføjes

Item siud Mölort¹ under luckt söed och lad
dit indsiudis som dit andit, dit hielper och saa.

Der fortsættes med et forkortet og omskrevet Uddrag af H. Smid (p. 154^v, 155^r (hvor Indledningen til Afsnittet om Badene mangler), 156^r, 156^v), og der slutes af med Afsnittet om Purgatz p. 153^v. Derefter tilføjes

For Klapholt.

Item tag honing och holdzvrt och törögels² och
laurber och kom til hobbe och gjør en dryck der
aff med kaalt vand och drik der aff 3 morgen
fastendis; dit hielper.

Om nogen ny Forfatter i egentlig Forstand er der ikke Tale her. Tilføjelserne har i ikke ringe Grad Husraadets Karakter. Tiden, de stammer fra, er ogsaa sikker nok. I det samme Haandskrift er der endvidere optaget et lille Afsnit, der viser, at den galliske Syge nu var noget, man almindeligt regnede med. Det lyder

P. 38^r Ffor alle honde ssygdom, pocker og anttnett jnduor-
this sygedom.

Item tag II handfuld mett asskebarck, 1 handfuld mett
lodjn saluie, tredie parthen aff isop, 1 handfuld mett
lawendell, III röde roszer, I quinthin berthram, 1 hand-
fuld mett humble og lege thet i en ny ler pottthe mett
en eller II potther rijnsk vijn effther ssom behoff giöres
og tecke / vell till, thet skall thu siude vti en ny potte
och vell reen til hobe. Nar thet er vell soet vnder jett
tett tecke, tha tag thet aff og lad thett staa intill ssaa
lengi thet er vell swalt vndher ssamme tecke ~

¹ Malurt. ² Teragelse = Theriak.

Tag holyrth¹ och laurber liigemögett i vegtt och siude thet ssamen vdi gott vyn, thett er gott att dricke och smöre paa den stedh, som verck stoer.

Tagh karsse fröe och siude i vyn, thet er gott; drucket ossen ther aff.

Tagh en yrth, som hedher Repelis² och stödtt henne vdi en morther, huilcken meniske ssom febres haffuer leggh henne vdi swongen paa baadhe hans feddher och bynde P. 39^r thet tett till meth jeth / klede ssaa att thet ssiddher fast och ssy thet tiill saa thet icke faler aff och thet skall ligghei otte daghe og skall thet menniske vti the VIII daghe icki bade och icki two ssytt howitt och icki then skiortthe eller sserck, som thet vti er, then skall ey vti the VIII daghe twoess och icki heller the ssenghe-cledher ssom thet menniske liggher paa. Nar the yrther er probirett som til börre thaa skal thet verre santt mett then helligaans hielpp att jndhen tredie dag skall then menniske frelses aff then ssiuge.

Tagh et quinthin Camphora

Det, der i disse Anvisninger vedrører Syfilis, er det første Afsnit og Recepten om Holurt og Laurbær. Karse har jeg ingensinde truffet anvendt mod den galliske Syge. Slutningen dannes af en Beskrivelse af en Feber-Amulet, der bindes paa Fødderne som Indledning til en Svedekur. Muligvis har ogsaa denne Anordning været anvendt mod Syfilis (som kan give febrile Tilfælde), men det er ikke sikkert. Troen derpaa bestyrkes dog af den følgende Kamferrecept. Denne Droge var meget populær som antivenerisk Middel, og man erindrer ogsaa det gamle Ord

Camphora per nares

Odore castrat mares.

I M.s. *Thott 710. 4°* findes en Del andre Anvisninger optagne, nemlig

¹ Aristolochia.

² Sikkert en Fejlskrift. Planten ubekendt.

f. 19^r: *Pockesmōrelse*: Lawer olie, popliane, lawerber, qweg-sölf, mastix, vinetycke, colofonia: grækos beeg, aland, senober, liith salt.

f. 19^v: *ffor pocker*: primo 1 lot neglecken, 1 lot top swcker, 1 lot tyrakelse, 1 lot holtzyrth, 1 lot bramerrödher, $\frac{1}{2}$ handsvoldh aff byncke, 1 quarter vin, lad thet tiil hobe i en potte oc tetten wel saa ther gaar icke ange wth. Item når thette er halfft borth sodhen saa drick ther IIII eller V dage aff, so fanger thw bether oc bodh bothe for siugen oc werk, oc lath teg en dag atree lathe, oc tag en kesswrt¹ i mwnden oc drick om afften oc morgon en skedfwld.

for pocker: Thag awillebarck² oc en handfuld aff byncke, en handfuld af malyrthe og loffuestilke³ oc wild ruthe, oc siwd them i wandh i en stoer grythe, oc the skwlle skeres smo oc siutes vnder lucter södh oc settes wnder then siuge oc tettes omkring meth klether saa at hand suettes lenge. Sithen tag holtzyrt⁴ oc bynckefröo oc malyrtefröo oc fult⁵ ruthe, oc siudh them i en potte meth lucter södh meth öel oc drick thet afften oc morgen, saa tith skaltw oc bathe. Item lofuestilke skal icke i grythen wthen en tidh for the hwn föther podal oc krefft.

Disse Anvisninger synes at være skrevne omkring 1500, maaske lidt før dette Aar. Efterfølgende er nyere, men falder vel indenfor den første Fjerdedel af det 16. Aarhundrede. Den stammer ogsaa fra Thott 710. 4°:

f. 21^r: *Item goth plaster tul pocker oc alle honde saar.*

Item 1 lot bwcke talgh, 1 lot wooxss, 1 lot hwit harpex, 1 lot terpentin, 1 lot mastickss, 1 lot rögelsæ oc menge thethe tiil sammen, item nar som salwen er ner koldh, saa tag en eggeblomme oc twere meth salue oc strig sitheen paa 1 klethe.

¹ Pimpinella. ² Abildbark. ³ Levisticum. ⁴ Enula. ⁵ læs vild.

f. 21^r: *Pocke salwe*: primo III lot stöth alwn, II lot lawerbeer stöt, II lot lawer olie, III lot gamelt yster, edicke for 1 pening, III lot lönburgsalt, II lot cenober, 1 lot qweg-sölff, thette skal siunte tiil hoppe wthen qwegsölwet oc lawer olien. Item nar thu smör nogen, er thet mandh, tha tag holyrt, meth smör oc giff ham at dricke. Item er thet Qwinde tha tagh smör meth ööel oc giff hinne at dricke.

ffor hoffwen mundh /: *mwndh wandh*. Item tagh 1 lot alwn oc siwdh i saa meghet wandh som kan gonge i en eggeskal, nar thette er sodit, thaa tag saa möget brendewin, som watnet war oc speensgrönt, saa meghet som 1 nödhkerne oc lath thet i ett glaass saa thet kommer tiil hope alt samen. Item tag 1 litit træ oc bint 1 klwd paa enden oc röer thette wand ther meth saa lenge thet bliffuer kaalt.

VI lot hertes, VI lot vosses, VI lot bwckentalg, III lot terpentin, IIII lot boemolie oc II eggeblomer, II lot calmin, II lot holwort.

Til disse slutter sig endvidere en Recept f. 23^v:

Pocke salwe: Item gröen olie, harpex i en gryde, lige meget af hwer deel ¶ Terpentin, swine ister, honing, 1 pund af hwert i en gryde, ¶ holwrth, eenber, lawerber, II lot aff hwert ¶ IIII lot qwegsölwer.

og et Par f. 114^r:

ffor pocke och andre onde saar. Scal man tage Erichss gress¹ och salwiæ, malwrther, brone byncke, bysse puluer, drage blod oc fumusterre² oc syudhe them wnder luth söd oc betecke them siden meth eth klæde och holde swo saarenne i then eem, tha helne the.

ffor werck och pocke. Skal man tage byncke, eneber, malwrther, lobestilkæ bode rod oc blad, thaafiill³,

¹ Cochlearia. ² Jordrög. ³ Senecio.

bode rod oc blad, egeblad, holwrterod, skoffmercke, regenfar, röllike oc gule bölme blad.

Man kan af disse Anvisninger vanskeligt danne sig nogen Anskuelse om, hvorledes en Kur mod Syfilis lededes. Saavel Svedekure som Indgnidninger har været anvendte, men der er saare langt fra disse knappe Ordinationer til et egentligt Syfilisregulativ. Et saadant findes derimod i *GkS. 3487. 8º*, et Haandskrift, der er velkendt gennem E. Ingerslevs mønsterværdige Undersøgelser over *Eucharius Rösslins: Der Swangern frawen und Hebammen Rosegarten*, der udkom 1513, og som findes optaget i det nævnte Manuskript i dansk Oversættelse med Titel: *en bogh, som kallis ffructhsomeligh qwyndherns och Jordhemodhernes Rosengardh*. Til Ingerslevs Undersøgelser over Rösslin er der ikke meget at føje, og omend det nok kunde paavises, hvorfor Rosengaarden er optaget netop i dette Manuskript, hører dog dette Spørgsmaal ikke indenfor den her givne Ramme. Her vil der kun blive talt om selve Syfilistractaten.

Haandskriftets egen Historie¹ giver ikke nogen Oplysning af Værdi. Det kgl. Biblioteks haandskrevne Katalog siger, at det stammer fra Grams Bogsamling, og at denne lærde har købt det efter Danneskjold-Samsøe, der igen erhvervede det paa Rostgaards Auktion. Videre kan dets Historie ikke følges, da Ejernavne mangler og det oprindelige Bind paa Frederik VII's Tid er blevet erstattet med et moderne Bind med Titel *Farrago argum. medici*. Erichsens Katalog fra 1786 har ikke denne Betegnelse.

Skriverhaanden er i de danske og latinske Partier en ret regelmæssig, noget utydelig Kursivhaand, der efter Skriftens almindelige Præg og Forkortelsernes Art synes at hidrøre fra Slutningen af den gammeldanske Periode (1450—1524). En Sammenligning med forskellige Haandskrifter fra dette

¹ Den efterfølgende Undersøgelse over Herkomsten og Sproget skyldes Hr. cand. mag. *J. Ernst-Hansen*.

Tidsrum vil ogsaa bekræfte dette. Som Eksempler kan anføres Stockholmer-haandskriftet *K. 31. 4°* (Mandevilles Rejse, Pal. Atlas. Dansk Afd. Nr. XL); dette Haandskrift er dateret 1454. Endvidere Mariagerhaandskriftet *GkS. 1586. 4°*, dateret 1488; *A.M. 15. 8°* (1507) og *A.M. 784. 4°* (1523) afbildet i *Haandbog i Bibliotekskundskab* 1916, p. 219.

Muligvis kan Grænserne trækkes noget skarpere, idet Skriften synes at være ældre end i Haandskrifterne fra Begyndelsen af det 16. Aarhundrede; mest synes den at ligne Haanden i det saakaldte *Börglumhaandskrift* (Cod. Holm. gl. Nr. 126. Fotografi i kgl. Bibl. M.s. phot. 4°, Nr. 3), der er dateret MCDLXXX. Dog forekommer Skriften noget yngre end baade dettes og det førnævnte Haandskrifts fra 1488, og det er derfor rimeligt at holde paa Tidsrummet mellem 1490 og 1500¹.

Ad sproglig Vej er en nærmere Datering ogsaa vanskelig. Sprogpræget er gammeldansk, nærmest hørende ind under Periodens sidste Del; en nærmere Paavisning af dette maa dog forbigaaes her. Derimod kan der oplyses noget om Skriverens Hjemsted; han har sikkert været Jyde. Herpaa tyder Former som *worme*, Bl. 102^v = Orme, *jen* = en (99^v), *wossen* = Osen (o: Plantesaft, Afkog af Planter; 99^v), *reen wandh* = rent Vand (102^r o. fl. St.), *hans* for sin (10^r). En nærmere Stedfæstelse tillader maaske Formen *tyerne* = Kærne (55^v), den synes at pege paa Vendsyssel. Nogen videregaaende Slutning kan dog ikke drages heraf; thi Skriverens Nationalitet behøver ikke at bevise noget med Hensyn til Nedskrivningsstedet (A. M. 455, 12°, Eriks og Valdemars sjællandske Lov er saaledes skrevet af en Jyde i Sorø).

Derimod viser baade Skrift og Sprog, at Haandskriftet sikkert er skrevet i Danmark. Ganske vist indeholder det forskellige Stykker paa Plattysk, men saadanne findes almindeligt i danske Haandskrifter, f. Eks. i *Börglumhaandskriftet*.

¹ En Kritik af denne Datering ud fra medicinske Synspunkter følger senere.

Dattem for porke tagh forste iii lotz
 lasswer olye ii lotz quessylt. vi. lotz calen/
 Ger ii. lotz ~~camp~~ framfforth ii lotz
 petoloyd 200 dattem tagh quessylt och frast
 i olyen och 200 saa luytke tul hoffwe abt
 tly er dore tly. offthi frast lawerker
 framfforth saa petolen och 200 tul same
 tul tly Ghyffwer wd blandet tha haffwer
 tu godt porke smorelssa III III III

Dattem nar tu skalte smorelssa woght
 tha skalte tu iske taghe med tul quessylt
 luytke modt som tu funder cutt som yth la w
 Ger er storte tul ellt ii. aldermethe som
 en haffel udyt III III III III

Dattem er ha lyot saar tha er tly woght
 aty han smorelssa ii. iser me er ga udyt
 saar tha er tly woght aty ha smorelssa v. re/
 for III III III III III

Dattem the skulle smorelssa 200 tydham da/
 gen dagh effthi dagh iii. ellt v. som sawyde
 er och tly skal the nar selafte er wylt
 w. for myddaght nar the haffwe fanght
 maty och the effthi skulla the funder
 swobyt i cth laght och sydht lyghe och
 thm wot v. tymer som och the skulla
 altyt Ghyffwe i werne tul the Ghyffwelegh
 tly er en godt och 200 medhe och smorelssa
 thm maty som porke haffw 200 III III

Foruden Rosengaarden indeholder Manuskriptet, fraset de religiøse Tekster, et rigt Udvalg af medicinske (*Albertus Magnus, Ketham, Petrus Hispanus* o. fl.). Den danske Receptsamling, i hvilken Syfilis-traktaten er indskudt, omfatter Bl. 98^v—104^r og 109^r—110^v.

Efter alt at dømme udgør Bl. 10—110 en oprindelig Helhed, skrevet af den jyske Skriver. Derimod hører Bl. 1—9 og maaske Bl. 111—135 ikke med; de er rimeligvis skrevet med en anden, samtidig Haand, maaske endda af flere. Signaturen A. forneden paa Bl. 10^r viser, at Haandskriftet begynder her.

Som Ingerslev har vist, er »Rosengaarden« en ordret Oversættelse. Dette synes ogsaa at være Tilfældet med de øvrige Tekster, i det mindste delvis. Et lille Stykke (102^v) om »wormæ i lyffweth« er en forkortet Oversættelse af det lige foregaaende Afsnit om »vermes in stomacho«.

Haandskriftet er altsaa skrevet i Danmark mellem 1490 og 1500 af en jysk Skriver, der maaske har været fra Vendsyssel; om han har været Læge eller Gejstlig kan ikke afgøres. Det har sikkert hørt til en Læges Bogsamling og været benyttet som Haandbog; en almindelig Raadgiver har Bogen ikke været.

Er denne Tidsbestemmelse rigtig, bliver det at undersøge, om der af Traktatens Indhold ad medicinal-historisk Vej kan fastslaas noget om, paa hvilken Tid Afhandlingen er blevet til. En Samstemmen af Resultaterne vilde jo give en større Sikkerhed i Bedømmelsen af Tidsfæstet, men inden dette undersøges, skal Ordlyden først meddeles:

101^r *Item for pocker*¹: tagh försth IIII loth laffwer olye, II loth qwegsyll, VI loth lauerber, II loth kamfforth, II loth peterolyum etc. Item tagh qwegsyl och kasth i olyn och rör saa lenghe tiil hoffwe ath thet er döth², ther effther kasth lawerber, kamfforth, saa peteoleum och

¹ *Thott 710. 4°* har fol. 149^v den samme, let ændrede Tekst.

² *Thott 710. 4°* har *hart*.

rör tiil samen, tiil thet blyffwer wel blandhet, tha haffwer tw godh pocke smörelssæ.

Item nar tw skalth smøryæ noghen, tha skalth tw icke taghe mere tiil hwerth ledemodh, som tw smør entli som yth lawerber er storth tiil eller II, aldher mesthe som en hasselnöyth.

Item er han lydheth saar, tha er thet nogh, ath han smøris III reser; men er han mögyth saar, tha er thet nogh ath han smöris V reser¹.

Item the skulle smøris jen tydh om dagen, dagh effther dagh III eller V som sawyth er, och thet skal ske, nar klokken er wyth IX for myddagh, nar the haffwe fangeth math, och ther efftherskwllæ the swøbys i eth laghen och sydhen lyghe och them² wedh V tymer rom, och the skwllæ altyth blyffwe i werme tiil the blyffwe legth. thette er en godh och reth modhe ath smøryæ them meth, som pocker haffwer etc.

101^v *Item ath göre mwndh wan for theres tendher*: tag II potthe wyn, II potthe wan, en god ske fuldh af honingh, I loth vstöth alwn, I loth³, IX eller X saluie blath aff then lonæ⁴ salvie, I loth aniss, sywdh thet tiil hoffwe, saa lenghe tu kanth sywæ en fysk, thet skal han holdhe y mondhen thet lengsthe han kan.

Item yth andhet wan for tendher: edycke och honingh och alwn och salth och sywdh thet tiil hoffwe och holth thet y mwndhen thet warmmisthe tw kanth tolle wel lenghe.

Item tiil ath göre salij tiil alle hondhe saar: tag VIII loth bwcke taly, IIII harpex, VI loth gwlglaa, II loth nyth⁵ wox, smelthe tyssæ tiil hoffwe paa en yldh och tagh sydhen op och lad saa IIII terpentin ther i och I loth

¹ Thott 710. 4° har gange i Stedet for reser og føjer til: oc thette er then rette mode at smøræ then, som hafwer pocker.

² Et Ord er faldet ud; svede?, hvile?.

³ Et Ord er faldet ud.

⁴ ʝ: lodne.

⁵ Haandskriftet har nøth nyth.

spensgrönth VIII kryth og mengh tysse tiil hoffwe, tiil thet blyffwer seyth som en dey och wylcke tiil hoffwe sydhen i yth stycke papir etc.¹

Item merck ath alle plasther salwe skal so ske meth rørylssæ, meth mengelssæ, meth optagelssæ, som nw for saydh er.

Item brwn saly som dwer for hoghen saar och gör hwdhen tycker: tagh 1 pwndh lyes, 1 pwndh oly, yth halth pwndh gwlglaa, IIII loth wox.

Item tagh gwlglaen och kasth i olyen och rør tiil samen 102^r och sywdh paa en yldh || och lath sywdhe en langh stwndh, men nar tu wylth optaghet, tha kast woxet i och rør altyth ther wty, saa lenghe thet blyffwer kalth. Item en andhen saly, som dwer for alle hondhe saar: tagh bwcke taly, harpex, wox, lyth terpentin, lyghe møghet aff hwerth, smelth thet tiil hoffwe, sywdh thet sydhen en lydhen stwndh, tagh sydhen op aff yldhen.

Item er saren dybe som tw leghe skal, tha tagh terpentin och lyth aff eyghe blome och lyth stöth hwyth rögelssæ och blent tiil hoffwe och legh i saryth.

Item er ther døth kødh y saren, tha skal tw brennæ koberrögh och leghe i saren en dagh för tw smørry nedh. Item gaar ködhet offwer hwdhen², tha tagh brenth alwn och legh i saryth.

Item pockesmørelssen skal gørys først i nedhernæ, och skwllæ the sywghe oc tha nedher smørys, men tha er thet bedræ systh i ny, om thet trengher, en systh i neen.

Alle disse Traktater omhandler, som man vil se, enten Smøre-, Svede- eller Røgkure. Guajakkurene omtales ikke, skønt disse ogsaa tidlig kom til Anvendelse, idet Lignum

¹ Thott 710. 4°, f. 149^v har en Variant af denne Opskrift: *Item for pockesaar oc bensaar. Tag XI lot bwcketalg, V lot harpex, V lot gwldgledede, 1 pund calmi; af tisse ting, tag först talg oc harpex oc siudt til hope oc kast saa thet andet i tiil oc rør til hope tiil thet bliffuer kalt etc. Eciam valet pro aliis wlneribus.*

² Haandskriftet har *hwndhen*.

Guajaci skal være indført til Evropa i Slutningen af det 15. Aarhundrede. Det her offentliggjorte Materiale til Bedømmelsen af Syfilis Behandling omkring 1500 suppleres imidlertid i denne Henseende af en lille Traktat i det omtalte Manuskript, *GkS. 3487. 8°*, en Traktat, der ganske vist er skrevet paa Latin, men som sikkert stammer fra samme Haand som den sidst anførte Syfilis-Traktat. Afhandlingen har sin store Interesse, fordi den taler om den Sygdom, der befrygtes, men den giver rigtignok ingen Beskrivelse af en Guajakkur, idet den kun omtaler Drogens Virkninger og de Betingelser, der maa være til Stede, for at disse kan opnaas. Den gør i hele sin Knaphed Indtryk af at være nedskrevet paa en Tid, da Guajaktræet endnu ikke havde naaet nogen almindelig Anvendelse her til Lands. Dens stærkt ødelagte Tekst¹ lyder:

p.130 Seqvitur de medicinali effectu nobilis ligni, quod wulgo vocatur gwadiacum. Et primo qui corporalis defectus hoc ligno veniunt curandi.

Breuite sciendum, quod hoc ligno curantur omnes plaga vlcerosa² sine putrefactiones que venire solent ex timida³ infirmitate, que vulgo nuncupatur morbus gallicus, tam inveterate quam recenter exorte. Eciam restaurat membra debilia ac liuores eorundem. Insuper purgat maculas ortas in cute, vt puta scabiem, ac fluxum cerebri siccat. Habet et alias virtutes hoc notabile lignum, et cctera.

Herefter følger en Beretning om den medicinske Virkning af det ædle Træ, som i Almindelighed kaldes Guajak. Og først og fremmest hvilken legemlig Lidelse, der kan kureres med dette Træ.

I Korthed maa det vides, at med dette Træ kan kureres alle Smit-soter med Saardannelse eller de Forraadnelsestilstande, der plejer at komme efter den Sygdom, der nu befrygtes, og som almindeligt kaldes den galliske Syge, baade naar det er forældede Tilfælde og nyligt opstaaede. Ligeledes helbreder det svækkede Lemmer og Pletterne paa dem. Desuden renses det de Skjolder, der opstaar i Huden, om man vil Fnatten, og det udtørre Flod-det fra Hjærnen. Og dette mærkelige Træ har ogsaa andre Dyder.

¹ Den danske Oversættelse viser tydeligt hvor mangelfuld, delvis meningsløs Teksten er.

² læs plagae vlcerosae. ³ læs timenda.

Qualiter quis se habere debet
volens ad huius ligni accedere
vsum.

Non est omnino necessarium
vti vltiori inquisitione re-
medii ad vsum huius ligni.
Attamen ne dicant in hoc
ligno experti, quod hec doc-
trina suum minus efficiat ef-
fectum, nici peccans materia
ante vsum huius ligni purge-
tur, minuatur siue eradicetur
per potaciones, confectiones,
pillulas etc., et nisi hoc fieret
kuiusmodi lignum suas opera-
ciones nimium¹ peragere pos-
set, respondetur ex² hoc com-
muniter: præfata infirmitate
grauati et huiusmodi, vt puta
complexione peccante mate-
ria³, infirmi condicione expe-
rienciam certam non habent;
id circeo isto ponendo per-
transeo. Poterit tamen ad hec
de facili responderi, sed non
iudico necessarium.

Om hvorledes den har at forholde
sig, der vil benytte dette Træ.

Det er aldeles ikke nødvendigt, at
undersøge noget andet Lægemiddel,
naar man vil benytte dette Træ, og
dog, for at de, der er særlig kyndige
med Hensyn til dette Træ, ikke skal
sige, at disse Kundskaber gør dets
Virkning mindre, hvis det skade-
lige Stof før Brugen af dette Træ,
ikke bliver rensed ud, udtømt eller
udryddet ved Hjælp af Drikke, Pa-
stiller, Piller og andet og at, hvis
dette ikke skete, kunde dette Slags
Træ slet ikke gøre sin Virkning, saa
svares der under et paa dette: de
som lider af den ovenfor omtalte
Sygdom eller lignende, som f. Eks.
ved en svagelig Kompleksion af det
skadelige Stof, de har, da de ersyge,
ingen sikker Erfaring; derfor gaar
jeg let henover dette, idet jeg blot
lige nævner det. Der vil dog let
kunne svares noget herimod, men
det finder jeg ikke nødvendigt.

Det hidtil fundne Materiale fra Danmark er dermed
offentliggjort, og omend alle Teksterne sikkert er Brudstyk-
ker, er de dog tilstrækkelige til at vise, at Danmark paa dette
Omraade ikke har staaet tilbage for andre Lande. Men no-
get fuldslændigt *Syphilis regimen* er ikke fundet endnu.

Det er nemlig et karakteristisk Træk ved Syfilislittera-
turen omkring 1500, at den giver ganske anderledes udfør-
lige Anvisninger end de noget senere Skrifter. Man vidste
nemlig egentlig ingenting om Sygdommen andet, end at den
var »ny« og »epidemisk«, og man lavede derfor sine Regu-
lativer og Regimina ganske i Stil med, hvad der var Skik og

¹ læs minime. ² læs ad.

³ læs peccantis materia. Alle Konjunkturrettelserne skyldes Prof.
Dr. M. Cl. Gertz's store Velvilje.

Brug overfor en anden frygtet, epidemisk Sygdom, Pesten. Vælger man et eller andet af de mange Skrifter fra denne Tid, som C. H. Fuchs har samlet, ser man Anvisningerne delte i et *regimen præservativum* og et *regimen curativum*, der begge afhandler det formentlig nødvendige om Luften, Føden, Drikkevarerne, Bevægelse og Ro, Bade, Søvn, Sjæls-tilstande og meget mere. Selv i de kurative Anordninger spiller Recepterne kun en forholdsvis ringe Rolle i Sammenligning med de hygiejniske Raad.

Skulde de anførte Tekster ikke være Dele af nu forsvundne Regimina, er der en anden Mulighed i Henseende til deres Herkomst. De kunde være nedskrevne efter en eller anden Praktikers Optegnelser. Smørekur gav Lægerne sig nemlig ikke af med. *Joseph Grünpeck* siger saaledes 1496, at Lægerne væmmedes ved det smudsige Arbejde, og de vilde ikke besudle deres Fingre, der kun var vante til at tælle Penge, med Saarene. Stadslægen i Bern, *Valerius Anshelm*, skriver 1529, at Sygdommen »ein so frömd, grusam Angesicht hatt, dass sich ihra kein gelehrter Arzt wollt oder durft annehmen«. Det var maaske ogsaa mod Lægernes Principer at behandle en Sygdom, der almindeligt opfattedes som Himlens Straf. Smørekuren var i Hænderne paa Barberer, Kirurger, Badere, Skarprettere og alle mulige Kvaksalvere. Udelukket er det ikke, at de danske Anvisninger stammer fra disse Kredse.

Som Holdepunkt for en Tidsbestemmelse af disse Traktater kunde man benytte det Tidspunkt, da Smørekurene første Gang kom i Brug. Tør man tro *B. Bianchi*, der har kommenteret *Benvenuto Cellinis* Selvbiografi¹, er det den som Anatom særdeles bekendte Bologneser-Professor *Giacomo Berengario da Carpi* (1470—1530), der først af alle har anvendt Kviksølv mod Syfilis. *Pagel*² angiver noget lignende; efter ham

¹ *Benvenuto Cellinis* Levned. A. Rottbølls danske Oversættelse. København 1899 I. p. 84.

² *Pagel, J.: Einführung in die Gesch. der Medizin* 1898. I. p. 222.

skal Berengario have været den første, der anvendte Smørekur med graa Salve mod Sygdommen, og han skal derved have tjent enorme Summer. Det er dog højst tvivlsomt, om han har været Salvens Opfinder. Rimeligere er det, at han har lavet et Præparat, hvis Sammensætning han har hemmeligholdt. Det maa dog erindres, at »graa Salve« som Betegnelse for en Kviksølvsalve er af forholdsvis ny Datum. Navnet benyttedes dog i den tidlige Middelalder som Benævnelse for Mineralsalver af yderst forskellig Sammensætning. Iøvrigt var Kviksølvet gammelkendt. Det omtales af *Aristoteles* (f. 384) og af dennes Elev *Theophrast*¹. Dets giftige Egenskaber omtales af *Plinius den ældre*², af *Dioscorides* og af *Galen*, og Oldtidens Antimilitarister drog Nytte af Giftvirkningen, idet de tog saa store Doser ind, at de fik blodig Diarrhoe, hvad der fritog for Militærtjeneste. Medikamentelt benyttedes Mineralet først af Araberne, og det synes at være indført i Medicinen af *Constantinus Africanus* († 1087 i Monte Cassino), der gav merkurielle Indgnidninger mod Lus, Fnat og onde Saar. *Bartholomeus Salernitanus*, der skrev en meget benyttet *Practica*, der i Middelalderen ogsaa oversattes til dansk³, var den første, der gjorde opmærksom paa, at Kviksølv ikke maa anvendes i aabne Saar, da der saa opstaar Betændelser i Svælget og Struben og Fare for, at Patienten kvæles. Endelig omtales en virkelig Smørekur — dog ikke mod Syfilis — hos *Theodorich*, der oprindeligt var Læge, men som døde 1298 som Biskop af Cervia ved Ravenna. Kuren blev forberedt ved en Lakserkur og gaves med Saracener-Salve, der svarede til vor Tids graa Salve, og Indgnidningen fandt Sted fra Knæerne til Fødderne og fra Albuen til Hænderne.

¹ *Richter, P.: Ueber die Entstehung und Entwicklung der Quecksilberschmierkur bei der Syphilis. Med. Klinik 1908.*

² *uenenum rerum omnium. C. Plinii Secundi historiæ mundi libri XXXVII. Basileæ. Froben. MDXLIX p. 589.*

³ Danske Oversættelser findes i Brudstykker i flere Haandskrifter i det kgl. Bibliotek. Nogen fuldstændig synes ikke at eksistere.

Smørekuren mod Syfilis kom først i Brug omkring 1500 og omtales første Gang i nogle Livserindringer, en Privatmand *Francesco Matarazzo* har efterladt sig. Disse Memoirer strækker sig over Aarene 1492—1503, og under 1494—95 omtales en *malattia di Francia*, som en spansk Kvaksalver behandlede med Indgnidning af Kviksølvsalve over hele Legemet, Morgen og Aften. Naar dette havde fundet Sted, blev Patienten pakket ind i et varmt linned Stykke, og han skulde derefter ligge i Sengen i 10—15 Dage. Samtidig, 1495, omtaler Militærlægen *Marcello Cumano* Smørekuren i nogle Noter, han har indført i sit Haandeksemplar af *Petrus de Argelatas Kirurgi*¹, og 1496 nævner *Konrad Schellig* i Heidelberg, at Kuren var almindelig i Brug i Italien Aaret forud.

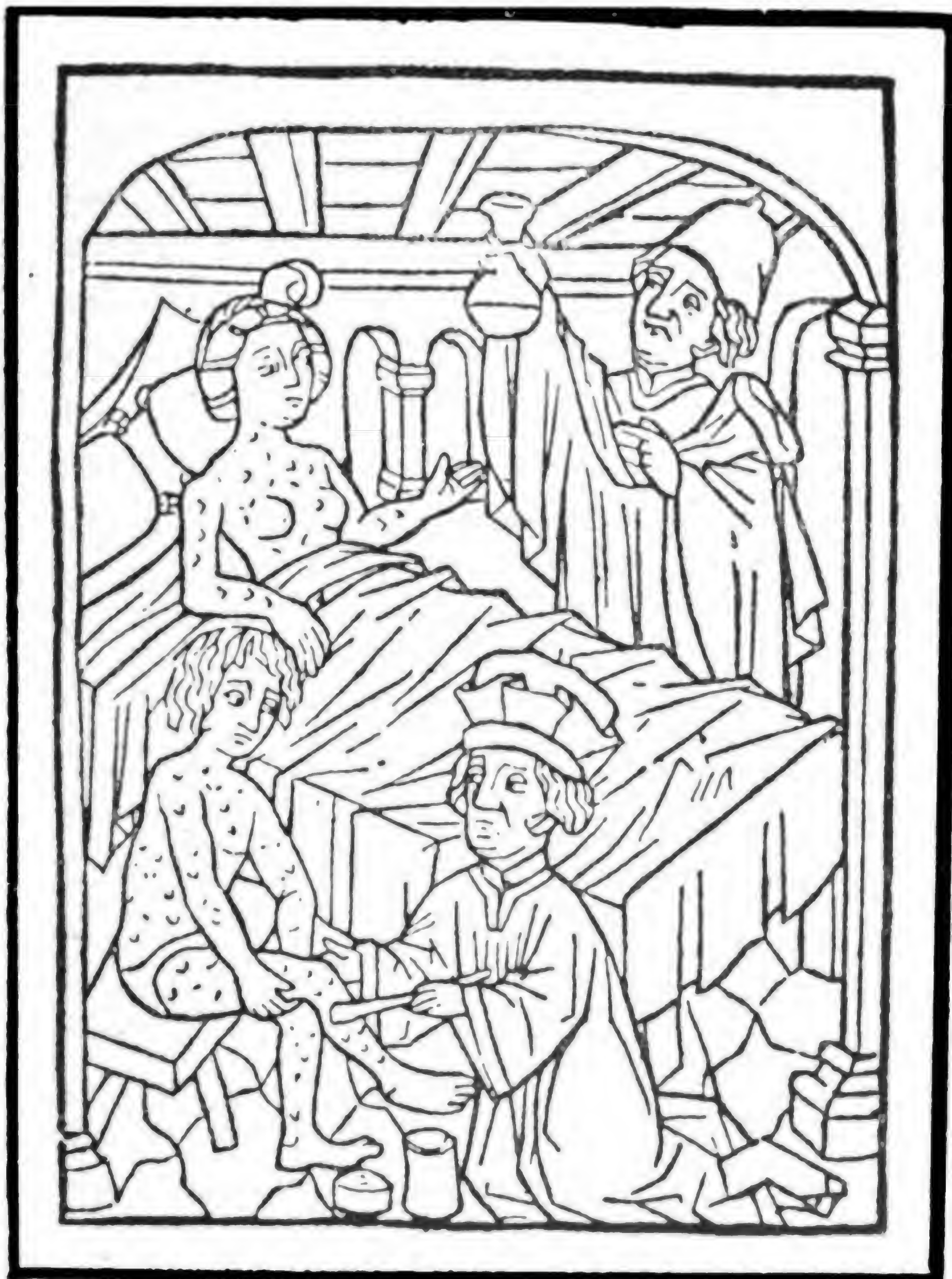
Den ovennævnte spanske Kvaksalver tør vel tages til Indtægt for den Anskuelse, at Smørekuren oprindelig stammede fra den pyrenæiske Halvø. Andre Opgivelser peger i samme Retning. Pave Aleksander VI's Livlæge *Pedro Pintor* († 1503 i Rom) omtaler saaledes Anvendelsen af visse Fnat-salver, der brugtes paa fastende Hjærte om Morgen, men som gav »*suffocatio in ore cum alcolis*« (Kvælning med Svampdannelse = Mercurialisme)². En af disse Salver solgtes af en Portugiser »*qui stabat in Angeli castro*«, som havde sit Stade i Engelsborg.

Man ved ogsaa fra anden Side, at Kviksølvsalven længe var i Hænderne paa Empirikerne og Lægfolk. *Ruy Diaz de Isla*³ fortæller saaledes: Da jeg boede i Sevilla befalede Regenterne Ferdinand og Isabella deres Livlæger, at de skulde tage alle de Patienter, der led af *mal serpentino* (Syfilis), og som befandt sig i Hospitalet San Salvador, under Behandling og forsøge paa at kurere dem ved at anvende ethvert Middel, der kunde skaffes fra Apotekerne. Lægerne forsøgte

¹ Welch, G. H.: *Sylloge curationum et observationum medicinalium centuriæ VI*, Augsburg 1668. 4° p. 30. IV.

² Finckenstein l. c. p. 7.

³ Finckenstein l. c. p. 26.

Smørekur Aar 1497.

Bartskæren indgnider Patienten med graa Salve ved Hjælp af en Pistil. I Baggrunden ligger Patienten indhyllet i Lagenet i Sengen. Lægen holder Uringlasset op mod Lyset.

(Barth. Steber: A malafranzos morbo gallorum preservatio ac cura. u. A. Wien (1497/98).)

saa med Laxantia i 7—8 Maaneder, og de erklærede saa, at de ikke kunde helbrede denne Sygdom. Blandt de angrebne var Lægen *Francesco Gibrleon*, der døde, skønt de største medicinske Autoriteter havde haft ham under Behandling. Disse erklærede, at Sygdommen var Guds Straf, at alle Egne, alle Aldre og alle Konstitutioner blev angrebne, samt at der

intet Middel fandtes mod Sygdommen. Man gav derefter enhver, der mente at kunne bekæmpe Lidelsen, Autorisation, og en Væver *Gonzalo Diaz*, der havde gennemført flere helde Kure med en Salve, han ejede, fik nu Adgang til Hospitalet. Behandlingen blev overdraget ham, og han arbejdede med Held der flere Maaneder igennem for kommunal Løn.

Har nu end Kviksølvsalven været anvendt som folkeligt Middel længe før 1495, saa er det dog sikkert, at først efter dette Aar bliver Smørekuren almindelig benyttet, i det mindste i Italien. Og Lægerne lærte ogsaa snart det, som Kvaksalverne forlængst havde kunnet, af de kroniske Hudsygdomme at udskille den Gruppe, der veg for Kviksølvet. Lægerne kom ogsaa til ad empirisk Vej at udforme Kuren. Erfaringen viste, at Indgnidningen bedst foretoges i Haandfladerne, Fodsaalerne, Knæhaserne og paa Brystet. Kort efter naaede man til den lokale Mundbehandling, ikke for at undgaa Spytfloddet, det tilstræbte man netop af humoralpatologiske Grunde, men af Hensyn til Forgiftningssymptomerne, de opsvulmede Tandgærder, de løse Tænder, Stanken fra Munden og lignende.

Det vil af ovenstaaende ses, at den af en Vendelbo nedskrevne Traktat ikke kan være ældre en 1495—96 og endda rimeligvis er noget yngre. Spørgsmaalet bliver derfor, hvor sent den kan sættes.

Da Bogen ingen Forfatternavne nævner, har man kun den danske Oversættelse af Rosengaarden at holde sig til, og den kan nok give et Fingerpeg i Retning af Vesttyskland. Den tyske Originals Forfatter var *Eucharis Rösslein sen.*¹, der inden han blev Fysikus i Frankfurt, var Læge i Worms, hvor Bogen udkom 1513, efter at Kejser Maximilian den 24. Sept. 1512 i Köln havde priviligeret den for 6 Aar. Her skal dog ikke tales om, hvorledes det forholder sig med den danske Oversættelse, men der skal peges paa det mærkelige, at alle de tidligste Udgaver stammer fra Vesttyskland. For-

¹ *Ingerslev, E.: Fragmenter.* I p. 164.

uden i Worms er Bogen udgivet i Hagenau og i Strassbourg (flere Udgaver), og Inkunabelforskere har fastslaaet, at de Udgaver, der er blandt de tidligste, men som ikke er forsynede med Angivelse af Trykningsstedet, ogsaa er af vesttysk Oprindelse.

Nu spiller imidlertid Vesttyskland en stor Rolle i Syfilis Historie omkring 1500, idet Sygdommen var velkendt der. Allerede 1493 beskriver Strassbourger Saarlægen *Hieronymus Brunschwig* den¹, samtidig med at Abbed *Johannes Trithemius*² nævner den som forekommende i Ærkebispedømmet Mainz (Sponheim). Cistercienserprioren *Johann Nibling* anfører 1490, at Syfilis er udbredt i Egnen omkring Heidelberg, og da Rigsdagen samles i Worms 1495, kommer Sygdommen ogsaa paa Tale, endda paa en Maade, der bliver af den mest indgribende Betydning. De Spørgsmaal, man iøvrigt drøftede der, var af uhyre Betydning for det tyske Rige. Store Reformer skulde gennemføres, og der tilstræbtes intet mindre end en Afskaffelse af Fejderne mellem de tyske Stater, Indførelse af en evig Landefred og af en Kammerret for hele Riget, samt af en Rigsskat; intet Under at disse Forhandlinger fulgtes med den allerstørste Interesse af hele Befolkningen. Under Forhandlingerne, der aabnedes 26. Marts 1495, kom man til at tale om den nye Syge, der vandrede fra Land til Land, og som sagdes at anrette større Ødelæggelser end selve Pesten. Da Sygdommen formentes at have sin Aarsag i Folkets gudsbespottelige Levned og grænseløse Ugudelighed, og da den derfor maatte være Himlens Straf, udstedtes der den 7. August 1495 et Edikt, *Gudsbespotterediktet*, der blev slaaet op paa Gaderne³, og som udsendtes til alle Øvrigheder i Stad og paa Land, og hvis hele Form viste, hvor stor Betydning man tillagde det.

¹ *Brunschwig, H.: Liber pestiientialis de venenis epidemiae.* Strassburg 1500.

² *Johann Heidenberg von Tritheim*, f. 1462, d. 1516, var fra 1483 Abbed i Sponheim og fra 1506 ved St. Jacob i Würzburg.

³ *Sudhoff, K.: Frühgeschichte der Syphilis.* Leipzig 1912. p. 1.

I det taltes der om, at Hungersnød, Jordskælv, Pest og anden Smitsot var Syndens Straf ligesom ogsaa den nye, alvorlige Sygdom, der var opstaaet i de Dage, og som Menigmand kaldte *Malum Francicum*, og der fastsattes meget strænge Straffe for dem, der levede et syndigt Liv eller bespottede Gud. Ediktet var aflattet paa Latin og slog derved Betegnelsen den franske Syge officielt fast, medens de tyske Gadeplakater brugte Udtrykket »die bösen Blattern«, et Navn der hurtigt var i alles Munde.

Om Verden forbedrede sig under Ediktets Trusler, er vel tvivlsomt, men det fik i det mindste en saare tydelig Virkning. Overalt førte man Krig mod Syfilitikerne. De, der hørte hjemme i fremmede Kommuner, udvistes, de fastboende isoleredes, og Krigen førtes over i de mistænkeliges Land. Skøgerne og de offentlige Huses Betjening jagedes ud, og Landevejene fyldtes med en yderst broget Skare af disse uhyggelige Individer. Over alt hørtes der Tale om disse Personer, og overalt frygtede man dem, og deres Antal var i og for sig stort nok til, at Tanken om en Epidemi laa nær. Men en saadan blev der i Virkeligheden ingen Tale om. Man traf alle mulige Foranstaltninger til at afværge Farsoten, men den faldt sammen af sig selv, idet Patienterne udeblev. Beretningerne i Stadsarkiverne viser det, og som Eksempel kan Frankfurt a. M. tjene. Der kunde Syfilitikerne let tælles, idet de, ligesom andre syge, var fritagne for Skat, naar de laa paa Hospitalet. Skattelisten for 1495 anfører ingen, Ediktet havde endnu ikke set Dagens Lys; 1496 angives 5, 1497 er man naaet til 11, 1498 vides Antallet ikke (Bindet mangler), 1499 er der 3, alt paa en Befolkning af ca. 8000 Mennesker. Procenten er som nu til Dags, og Tallet for 1499 viser, at Ediktet var ved at tabe i Interesse. Den store Rædsel for den nye Sygdom viser sig ogsaa i, at den 1496

² *Fuchs, C. H.*: l. c. p. 305. En Gengivelse af det oprindelige Gadeopslag findes i *K. Sudhoffs Erstlinge der Syphilislitteratur*. Et Eksempel findes i München, et andet i Wien.

opstaaede Syfilislitteratur atter taber sig og først opstaar igen, da Sindene er faldet til Ro, Forholdene afklarede og Kurene organiserede, hvilket skete henimod 1510. I Virkeligheden udkom der intet som helst Værk om Syfilis i Tyskland i Aarene 1504—10. I denne sidste Periode hører Haandskriftet hjemme, og derfor findes Traktaten sammen med »Rosengaarden«, der var skrevet 1513. Affattelsestiden falder for den lille Guajaktraktat tidligere, nemlig i den Tid, da man endnu gik og ventede paa den kommende Epidemi.

Indeholder den danske Tekst kun rent praktiske Opskrifter, saa har de tyske Skrifter saa meget mere af teoretiske og spekulative Overvejelser, det er en udpræget Studerekammerlitteratur. Svage Lighedspunkter findes flere Steder mellem de danske Anvisninger og de tyske, men langt fra tilstrækkelige, til at man kan konstatere en Oversættelse. Under de nuværende Forhold har dog ikke al den senest udgivne Litteratur været tilgængelig, og megen Syfilislitteratur fra den omhandlede Periode er først udgivet i den seneste Tid, spredt i mange forskellige Tidsskrifter. Nogen Kilde er altsaa ikke fundet. Flygtig Lighed er der med visse Dele af *Sebastian Brants Digt*¹, der danner Indledningen til *Joseph Grünpecks: Tractatus de pestilentiali scorra sive mala de Franzos* 1496². Der omtales, at Legemet indsmøres og sveder i en Sæk eller i en Skindpels (. . . *inungant corpus, et in saccum culleolumque suant* . . .), men da Smørekuren i Almindelighed ordineredes med efterfølgende Sengeleje og let Svedekur, betyder denne Lighed intet. Grünpecks Medikamenter svarer heller ikke til de anførte danske, om end Hovedprincipperne i dem er ens. Paa de anvendte Stoffer kan ikke bygges, da det Substrat, i hvilket Kviksølvet blev udrevet til

¹ *Fuchs, C. H.*: l. c. p. 6. *Sudhoff, K.*: *Erstlinge*. p. 12. (Vers 83—84).

² Om *Grünpecks* tre Skrifter og de forskellige Udgaver af dem se *Fuchs* l. c. p. 384 ff. og *Sudhoffs* *Erstlinge* p. 14. Et Eksempel findes paa kgl. Bibliotek (Hain 8092, Vouillième 512, Pr. 1501). Citatet staar f. 3 v.

Salve, selvfølgelig kan være yderst forskelligt, uden at Salvens Brugbarhed forringes derved¹.

I farmakologisk Henseende frembyder Traktatens Salve ingen Overraskelser. Den lader sig sikkert fremstille ved nøje Sammenrivning af Laurbæroljen med Kviksølv (indtil Hydrargyrum vivum er blevet omdannet til H. mortuum α : til der ikke mere ses Kviksølvkugler) og paafølgende Tilsætning af de øvrige Stoffer, af hvilke Kamferet efterhaanden vil opløses. Blandingen indeholder $12\frac{1}{2}$ pCt. Kviksølv, og en Indgnidningsdosis som et Laurbær eller en Hasselnød vil svare til 3 à 6 gram, den Dosis, der gives nu til Dags.

Hvad Ordet Gulglaa angaar, saa genfindes Slutningsstavelsen i islandsk Gló = Glød, der ogsaa forekommer i danske Dialektord, maaske stammende fra det tyske Glätte. Man taler nemlig ved Fremstillingen i Blyværker og Sølvminer, hvor Blyilter udvindes, om Silberglätte = lyst, nærmest gult Blyilte, der faas ved hurtig Afkøling, og om Goldglätte, rødgult Blyilte (langsom Afkøling)².

Hvad de anvendte Plantedroger angaar, saa vilde det føre for vidt at undersøge, hvorvidt de har deres Forbillede i Udlandet. Ganske karakteristisk er det, at Jordrøgplanten, der var Hovedmidlet i Middelalderens Behandling af Hudsygdomme, og som af *Galen* benyttedes mod *Scabies grossa* (grov Fnat), kun anvendes meget lidt i de anførte Kure. Fler-tallet af de anvendte Planter er den danske Folkemedicins tryllekraftige Urter, men hvad Værdi denne nationale Indsats har, kan kun afgøres, naar Materialet bliver større, og der er fundet flere Traktater frem af denne den ældste danske Litteratur om den galliske Syge.

¹ Kuren falder i nogen Grad sammen med *Hartmann Schedels* (1496), men Identitet findes ikke.

² Disse Oplysninger skyldes den Velvilje, som Hr. Ingeniør Ad. Clément og Hr. Apoteker, mag. sc. A. Wöhlck har vist mig.

SKALDYNGERNES STENYXOR.

AF

C. A. NORDMAN.

De danska stenyxorna ha blott knapphändigt behandlats i litteraturen¹. Fåtaliga som de äro i jämbredd med flintyxornas stora massa ha de skjutits i bakgrunden vid skildringen af stenålderns formförråd, och blott ett ringa antal har afbildats. Detta gäller äfven de äldsta formerna, af hvilka endast trindyxorna, de butnakkede Økser², tilldragit sig en något större uppmärksamhet.

Trindyxan har hänförs till samma tid som den spetsnackiga flintyxan eller antagits vara något äldre³, men nyare fynd antyda en högre ålder⁴. En granskning af denna och kronologiskt närstående typers ställning i danska fynd torde därför vara på sin plats⁵, så mycket mer som den ger vissa hållpunkter äfven för betraktandet af de motsvarande formerna på den skandinaviska halfön, i hvars

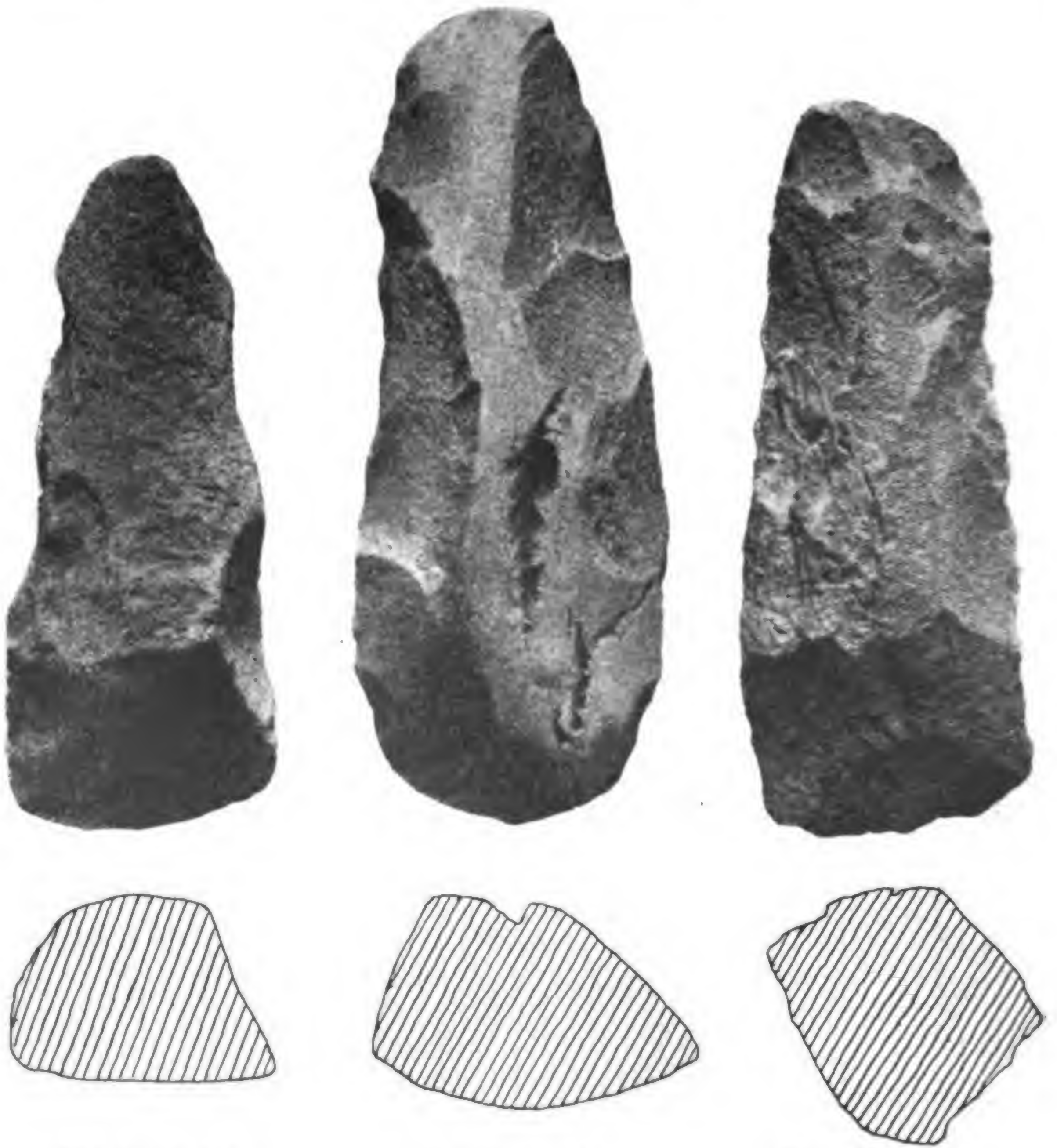
¹ Ordet sten här användt som motsats till flinta. — Endast det i Nationalmuseet förvarade materialet omtalas i det följande.

² Sophus Müller, *Ordning etc., Stenalderen*, 22, 23.

³ Sophus Müller, *Vor Oldtid*, 47 f.; dens. i *Affaldsdynger fra Stenalderen*, 128.

⁴ Th. Thomsen, *Brabrand-Fundet fra den ældre Stenalder*, i *Aarb.* 1906, 11 f.; Sophus Müller, *Stenalderens Kunst*, 11.

⁵ Sarauw har kort och knappt, men riktigt, behandlat några af de i det följande omtalade yxorna; se *Beiheft z. Korr.-Bl. d. d. Ges. f. Anthropologie* 1912, 31 f.

Fig. 1—2. $\frac{1}{2}$.Fig. 3—4. $\frac{1}{2}$.Fig. 5—6. $\frac{1}{2}$.

stenåldersmaterial de spela en icke ringa roll. En verifiering af de resultat, som i Sverige och Norge vunnits genom nivåbestämningar, kunde måhända ernås genom behandlingen af de danska fynden.

Slagtekniken, som under den äldre stenåldern är allenarådande vid tillverkningen af flintredskap, har stundom användts äfven på yxor af sten¹. Det tekniska och formella sambandet binder de typer, som företrädas af

¹ Några af dem omtalade af Sophus Müller i Aarb. 1896, 398.

figg. 1—6 till den äldre stenålderns former: figg. 1—2 till skifyxan, figg. 3—6 till kärnyxan af flinta. Likheten är så fullständig — också slipningen saknas —, att man ej behöfde fyndens bekräftande vittnesbörd för att hänföra de ifrågavarande yxorna till den äldre stenåldern. Flinttekniken har öfverförts på stenen; stenyxorna äro ej utvecklade ur flintyxorna, de äro identiska med dem¹, och deras sällsynthet sammanhänger med den rikliga tillgången på flinta. Skifyxan i sten — den härstammar från Hammeren på Bornholm² — är nära nog ett unicum i det danska materialet, och kärnyxorna³ — från boplatserna vid Sølager⁴ och Nivaagaard⁵ i Nordsjälland — stå ungefär lika isolerade, men i svenska och norska fynd ha de talrika motsvarigheter bland de öslipade yxorna inom Lihult- och Nøstvetgrupperna.

På basen af formella kriterier kunna, som redan framhållits, dessa yxor hänföras till den äldre stenåldern, men äfven de knapphändiga antydningar, som ges af fyndomständigheterna, gå i samma riktning.

En diabasyxa, som kan jämföras med kärnyxorna af flinta, hör till fyndet från Ertebølle⁶ vid Limfjorden. Ehuru den ej anträffades in situ, kan man med stor sannolikhet bestämma dess tid: Ertebøllefyndet är ju ett af de mest karaktä-

¹ Jfr. A. W. Brøgger, Øxer af Nøstvettypen, 84. B. har äfven uttalat den riktiga uppfattningen, a. a. 64, men det olyckliga uttryket »utveckling» har efter B. vunnit burskap i litteraturen, se t. ex. Reinecke i Mainzer Zeitschrift III, 52.

² A 11958; en likartad skifyxa: A 11959, äfven den från Hammeren; en tredje, A 11957, afbildad af Vedel, Efterskrift til Bornholms Oldsager, fig. 1.

³ Öslipade, tillhuggna stenyxor, som öfverensstämma med kärnyxorna af flinta, kallas här kärnyxor; med Lihulttypen jämföras blott slipade exemplar.

⁴ 13177; tidigare afbildad af Jap. Steenstrup i Congrès international d'anthropologie et d'archéologie préhistoriques 1869, 50.

⁵ N 53; en stor del af stenens naturliga yta bevarad. Tväreggad.

⁶ Affaldsdynger, 54.

ristiska för den äldre stenåldern, och de yngre fornsakerna äro försvinnande få till antalet. Samma resonemang kan göras gällande för en liknande yxa af finkornig granit från kökkenmöddingen vid Havnø¹ vid Mariagerfjord, så mycket mer som skifyxor af flinta anträffades i fält, hvilka lågo nära yxans fyndplats och i samma nivå som denna. Sølageryxan, figg. 5—6, ger inga säkra hållpunkter, men den största delen af fyndet tillhör som bekant den äldre stenåldern. Tväryxan från Nivaagaard, figg. 3—4, är däremot i viss mån användbar för dateringen, ehuru den anträffades högt uppe i kulturlaget. I samma nivå och samma kvadratmeter hittades nämligen fyra skifyxor af flinta, och andra lågo i angränsande fält. Hela skaldyngen är för öfrigt typisk för den äldre stenåldern.

På Hammeren, där originalet till figg. 1—2 hittades, har man anträffat böplatslag, hvilka spanna öfver en lång tid: den äldre stenålderns kultur är representerad lika väl som den rika megalitkeramikens, och fornsaker t. o. m. från dolktiden finnas bland fyndmaterialet². Det är således a priori knappast antagligt, att fyndförhållandena här ha någon som helst betydelse för dateringen. Emellertid är det fallet, att skifyxorna och en kärnyxa³ af sten anträffades inom ett begränsadt område, där alla fornsakerna hade en rätt enhetlig prägel. Här fann man några tvärpilar, några skifyxor och en kärnyxa af flinta, några flintborrar, en skifskrapa⁴, talrika spån, ett par delvis slagna, delvis slipade stenyxor, om hvilka mera i det följande. o. s. v.⁵. De omedelbart daterbara formerna, kärn- och skifyxorna af flinta, tillhöra ju kökkenmöddingarnas

¹ a. a., 107.

² Vedel. a. a., 1 f., 105 f.; Sophus Müller, Vor Oldtid, 179; dens., Stenalderens Kunst, figg. 81, 89, 90, 102.

³ A 11960.

⁴ Skifskrapan kan lika väl tillhöra den äldre som den yngre stenåldern; talrika skifskrapor ha anträffats i kökkenmöddingar.

⁵ Vedel, a. a., 107.

tid, medan ingen af flintsakerna med säkerhet kan hänföras till den yngre stenåldern. Af de få lerkärslbitarna, blott sju på ett område af 125 kvadratalnar — en märklig kontrast till de talrika fragmenten på angränsande delar af boplatsen — voro några prydda med primitiva ornament, som beteckna ett tidigt stadium af lerkärslornamentiken, medan de omväxlande mönster, som iakttas på annan keramik från Hammeren¹, helt och hållet saknades här.

Yxornas formella egendomligheter och fyndens vittnesbörd harmoniera således: båda tyda på att de ifrågavarande formerna tillhöra den äldre stenåldern.

I teknik och äfven i formgifning påminner den lilla grupp danska yxor, som kan jämföras med den svenska Limhamnstypen, i viss mån om kärnyxorna af sten. En mellanställning intas af några yxor, som närmast kunna jämföras med de slipade Nøstvet-Lihultyxorna. Det exemplar, som mest påminner om kärnyxan, härstammar från boplatsen vid Nivaagaard. Det är eggändan af en tillhuggen, svagt slipad yxa², som anträffades i samma kvadratmeter och samma nivå som bl. a. en skifyxa; kulturlaget på platsen var emellertid rätt tunnt, så att man ej kan draga direkta slutsatser beträffande yxans tidsställning; men man bör som tidigare påpekadt minnas, att alla i sig själfva daterbara fornsaker från detta fynd tillhöra den äldre stenåldern. Också de öfriga yxorna, på hvilka slagtekniken ännu dominerar, ehuru slipningen afsatt märken öfver hela yxkroppen, stå formellt i intimaste beröring med kärnyxorna. En af dem härstammar från Frænnemark på Bornholm³, en fyndplats, som äfven nämnes i det följande, tvenne fragment från kökkenmöddingen ved Kassemose⁴ nära Frederiksværk i Nordsjælland och den sista, af hvilken blott

¹ t. ex. Sophus Müller, a. a., figg. 81, 89, 90, 102.

² N 30.

³ A 11932, eggen afslagen; Vedel, a. a., 108.

⁴ Y 1286 och 1898; den senares plats i kulturlaget okänd, den förra funnen i det öfversta skiktet; i samma fält och skikt bl. a. en skifyxa.

nackändan är bevarad, från Sølager¹. Yxornas tidsställning framgår af det sistnämnda exemplaret, i det nämligen en skifyxa anträffades i samma kvadratmeter, men i laget ofvanom detta, medan andra skifyxor och skärfvor af ornerad keramik från den äldre stenålderns slut² anträffades i samma lag. Ett bättre kriterium för typens ålder kan ej önskas.

Äfven på de yxor, som kunna jämföras med Limhamns-typen (figg. 7—12), användes slagtekniken ännu, men slipningen dominerar: den största delen af yxkroppen är slipad, men ärren efter slagen äro dock synliga. Formen växlar något — en del af yxorna har tväregg —, men tvärsnittet är i regeln tämligen spetsovalt, och eggen är ofta ganska starkt rundad. Det formella sambandet med den föregående typen är ofta påtagligt. Redan härigenom fås en hållpunkt för yxans ställning i tiden, och datum fastslås af fynden.

Fyndorterna i Danmark äro få. På Hammeren, inom det område där skif- och kärnyxorna lågo, ha tvenne exemplar anträffats³, det ena afbildadt af Vedel⁴, och på Frænnemarkboplatsen framgräfdes flere stycken, bl. a. originalen till figg. 7—10, alla på ett begränsadt område, där så godt som endast föremål från den äldre stenåldern hittades⁵. I Sølagerskaldyngen ha ett par exemplar anträffats⁶, men deras plats i kulturlaget är tyvärr ej känd. Säkrare flyta upplysningarna om fyndet från Klintesø i Nordsjälland, hvarifrån Nationalmuseet äger en tväreggad yxa (figg. 11—12), tyvärr ej sedd in situ, och nacken af en annan, som står de spetsnackiga nära; i det fält och lag, hvori den låg, fann

¹ T 344.

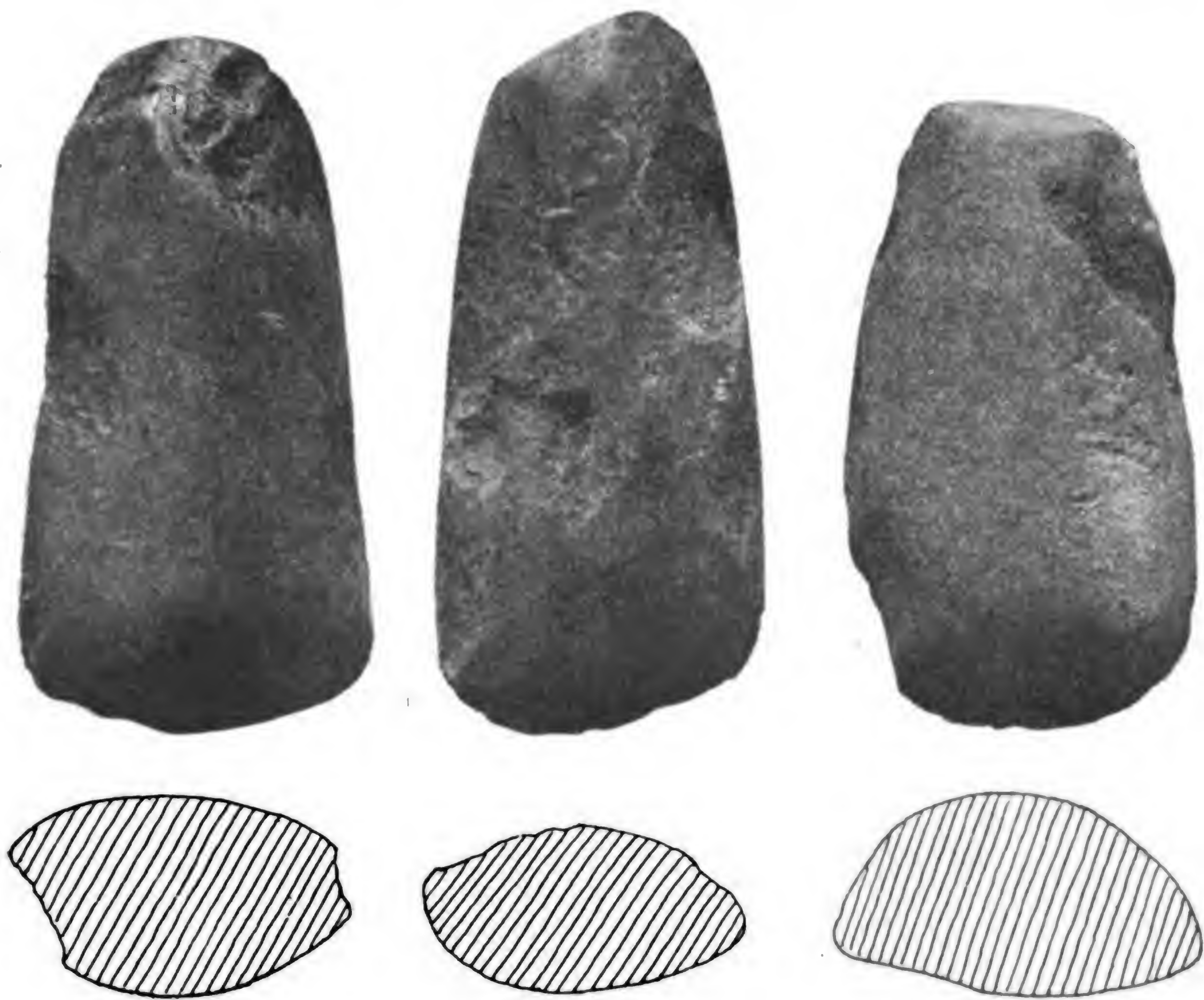
² Sophus Müller, a. a., fig. 40.

³ A 11974—5; Vedel, a. a., 107.

⁴ a. a., fig. 4.

⁵ T. ex. A 11928 ff.; de afbildade exemplaren: A 11934, tväreggadt; A 11980; Vedel, a. a., 108.

⁶ T. ex. Congrès etc. 1869, pl. XIV: 2.

Fig. 7—8. $\frac{1}{2}$.Fig. 9—10. $\frac{2}{3}$.Fig. 11—12. $\frac{1}{2}$.

man bl. a. ett fragment af ett lerkärl från den äldre stenåldern och en skifyxa¹.

En annan fast hållpunkt ger fyndet från Nivaagaard. Här anträffades ej mindre än fem, delvis fragmenterade yxor, som kunna räknas till ifrågavarande grupp². De lågo i de öfre skikten af det rätt tunna kulturlaget, men kunna likväl alla hänföras till den äldre stenåldern, skifyxans tid. Detta både på grund af boplatsens allmänna karaktär och de enskilda exemplarens fyndomständigheter. I samma kvadratmeter och skikt som en af yxorna låg en skifyxa, tvenne andra funnas i två fält, i hvilka lågo två skifyxor och en kärnyxa o. s. v. Om än fyndet ej ger möj-

¹ Kl. 251; Affaldsdynger, 128; yxan kallas här »butnakket».

² N 31, 37, 57, 96, 104.

lighet att exakt fastställa stenyxornas ställning inom den äldre stenåldern, är det dock höjdt öfver allt tvifvel, att de verkligen tillhöra denna.

Synbarligen står den helt slipade spetsnackiga stenyxan i ett intimt samband med en del af de ofvan behandlade Limhamnsyxorna. Fynden ge emellertid t. v. ingen säker bas för kronologiska slutsatser, men det är ingalunda osannolikt, att den spetsnackiga yxans framträdande faller inom den äldre stenåldern, om härmed afses den tid, hvars slut betecknas af skifyxans försvinnande som det förhärskande redskapet. En antydning i denna riktning ger Frænnemarkfyndet, där karaktäristiska spetsnackiga yxor anträffades på samma område som flere föremål från den äldre stenåldern¹.

I den nu omtalade serien börjar slipningen att spela en större roll på de yxor, som jämförts med Lihultstypen. Men det finnes ett par andra slipade yxor, hvilka dels på grund af formella kriterier dels på basen af fyndomständigheterna måste antagas vara lika gamla som Lihultyxorna. Detta gäller ett litet exemplar från det stora fyndet i Vester Ulslev på Lolland: en liten, naturlig, yxformad sten med slipad egg (figg. 13—14)². Hela fyndet tillhör den äldre stenåldern, men en närmare datering är omöjlig. Bättre hållpunkter finnas för yxan figg. 15—16³ från Kassemose. Formen påminner om vissa yxor, som här räknats til Limhamnsgruppen, men yxan bär inga säkra märken af slag; den är med all sannolikhet blott genom slipning formad af en naturlig sten. Den anträffades i det fjärde af de fem utgräfningslagen i en af rutorna. Både i det underliggande och i alla öfverliggande lag i samma m² hittades bl. a. skifyxor af flinta. Stenyxans tidsställning är således fastslagen, och man har inga skäl

¹ Ofvan s. 142; Vedel, a. a., 108.

² A 1937; Sarauw, a. a., 29.

³ Y 1223.

Fig. 13—14. $\frac{2}{3}$.Fig. 15—16. $\frac{1}{2}$.

att hänföra den till den äldre stenålderns slut, skifyxornas sista tid.

Detta faktum har betydligt intresse. Det visar, att slipningen ingalunda införes sent i den äldre stenåldern. I denna riktning pekar äfven förekomsten af en slipsten djupt i Sølagerkøkkenmøddingen¹, och det bekräftas ypperligt af att flere sådana anträffades i Kassemosefyndet både djupt nere och högt uppe i kulturlaget. Och detta hör dock otvifvelaktigt helt igenom till den äldre stenåldern: skifyxorna ge flintmaterialet dess prägel, hunden är det enda husdjuret o. s. v. Yxan figg. 15—16 har emellertid äfven en viss betydelse på grund af att den lämnar ett bevis mot riktigheten af den schematiserande uppfattning, som går ut på att blott den runda eller ovala eggen

¹ Sarauw, a. a., 31.

tillhörde den äldre stenåldern, medan den rakare, bredare hörde hemma endast i stengrafvarnas tid¹.

Medan slagtekniken, senare i förening med slipning, varit förhärskande i serien kärnyxor — Limhamnstyp, ger bultningen² trindyxorna deras prägel. Enstaka exemplar visa en förening af slagteknik och bultning; man tycker sig se de första försöken att skapa någonting nytt. Detta är fallet med den i figg. 17—18 afbildade yxan³ från Sølager — med all sannolikhet en föregångare till de fullt utpräglade trindyxorna med cirkelrundt tvärsnitt —, som anträffades i ett fält i det femte af de 20 cm tjocka utgräfningslagen⁴; i det fjärde låg en skifyxa, i det tredje likaså, och i det fjärde laget i en angränsande kvadrat hittades äfven en skifyxa. Trindyxans tid är sålunda fastställd: yxan tillhör ej Sølagerfyndets sista tid, den kan ingalunda hänföras till den äldre stenålderns slut. Detta har sitt intresse, i det äfven denna yxa visar en bred egg med tydliga egghörn; den kan ej heller räknas till de spolformiga trindyxorna, hvilka antagits vara äldre än de jämförelsesvis bredeggade og brednackade⁵. I slagtekniken och i någon mån äfven i formen påminner denna yxa om en del af dem, som i det föregående ställts vid sidan af den svenska Limhamnsyxan. Och då bultningen äfven f. ö. uppträder på enstaka yxor, som tyckas visa spår af slag och som i formellt hänseende ha beröringspunkter med några Limhamnsyxor (figg. 19—20)⁶, torde det vara berättigadt att i dessa, ej i Nøstvet-Lihultyxorna⁷, söka en

¹ Åberg, Studier öfver den yngre stenåldern, 16 ff.

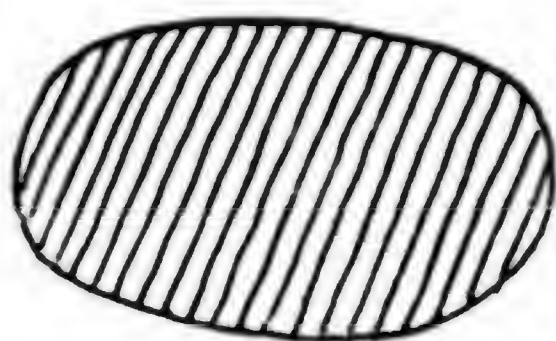
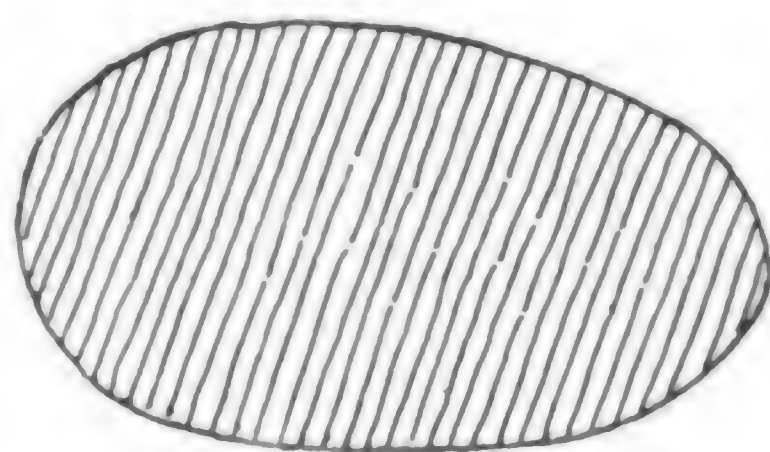
² Om bultningen se Sophus Müller, Aarb. 1896, 397 ff. ³ T 737.

⁴ Nackändan af en likadan yxa (T 347) anträffades i ett annat fält i det 8nde laget; i det 7nde låg den nackända, som i det föregående (ofvan s. 142) hänförts till Lihulttypen, i det 6tte en skifyxa; i det 8nde och 7nde laget i angränsande fält hittades äfven skifyxor.

⁵ Lithberg, Gotlands stenålder, 8 ff.

⁶ Från Sølager, utan närmare fyndupplysningar.

⁷ Jfr. A. W. Brøgger, a. a., 48 ff. — Limhamnstypen räknas stundom till Nøstvetgruppen i vidsträckt mening, se W. C. Brøgger, Strandliens beliggenhed, 84 f.

Fig. 17—18. $\frac{1}{2}$.Fig. 19—20. $\frac{1}{2}$.

af trindyxornas närmaste förutsättningar. Men å andra sidan är det i hög grad sannolikt, att en annan förutsättning står att finna i de t. v. ytterst fåtaliga yxor, som med hjälp blott af slipning formats af en mer eller mindre yxliknande sten¹. Fynden ge dock inga vittnesbörd i denna fråga; man finner i dem inga bevis för, att trindyxorna vore yngre än och afleda ur Limhamnsyxorna, och lika litet kan man datera dem i förhållande till rullstensyxorna. Men äfven om de enskilda yxorna ej kunna dateras på basen af ett allmänt resonemang och en teoretisk typserie, har det dock sitt intresse att konstatera den linje formförändringarna tyckas ha följt genom tiderna.

Schematiskt uppställt skulle grönstensyxorna alltså gruppera sig på följande sätt: de slagna kärn- och skif-

¹ Ofvan s. 144.

yxorna äro motsvarigheter till samma typer i flinta, och slipningen uppträder praktiskt taget först på de yxor, som jämförts med Lihultstypen¹; den blir mera utpräglad på yxorna af Limhamnstyp. Slagtekniken förlorar parallellt härmed sin förhärskande ställning, och bultningen, som i långt högre grad lämpar sig för stenens karaktär, vinner spridning. Den framträder på enstaka yxor, hvilka ansluta sig till Limhamnstypen, och dominerar på en yxa som figg. 17—18, som dock ännu bär spår af slagtekniken. Med de rena trindyxorna bli bultning och slipning allena-rådande².

Hela denna serie faller inom ramen af den äldre stenåldern, sådan denna karaktäriseras af skaldyngerna med deras primitiva kultur. Att emellertid trindyxans första uppträdande infaller en tid före den äldre stenålderns slut, visas af några fynd.

Det är inte skäl att dröja vid Havelsekøkkenmøddingen i Nordsjälland, där en trind rätyxa anträffats³, eller Mejlgaardfyndet från Djursland, som innehåller bl. a. nackändan af en trindyxa⁴, eller samlingen från Vaalse vik på Falster, till hvilken hör bl. a. två trinda tväryxor, den ena af den ovanliga typen med utsvängd egg: fyndomständigheterna ger ej antydningar af större värde. Något rikligare flyta uppgifterna om tvenne yxor från Klintesø: den ena starkt förvittrad, bredeggad, den andra fragmenterad, blott nacken bevarad. Den förra⁵

¹ En liten skifyxa af sten från Frænnemark (A 11979) är delvis slipad på den plana sidan; däremot känner jag ingen typisk flintyxa af samma form från Danmark, som vore slipad.

² Om de enskilda yxornas tidsställning vare härmed ingenting sagdt. Det är tvärtom troligt, att några af trindyxorna, hvilka teoretiskt sedt stå vid seriens slut, äro fullt lika gamla som, kanske äldre än de flesta af de yxor, som jämförts med Lihult- och Limhamnstyperna. I denna riktning kunde måhända fyndomständigheterna stundom tolkas; jfr. det följande.

³ Åberg, a. a., pl. II, fig. 39.

⁴ Aarb. 1888, 308.

⁵ Kl. 1; Affaldsdynger 128.

är funnen i en ruta, där kulturlaget är helt tunnt; dess läge ger därför inga användbara upplysningar, ehuru en skifyxa låg i samma lag; den andras fyndplats är ej känd. Ej heller den räteggade trindyxa, som tillhör fyndet från Københavns frihamn, kan tidfästas med större noggrannhet. Alla fornsakerna tilhöra visserligen den äldre stenåldern, men fyndförhållandena berättiga ej en längre drifven indelning. Det rika Sølagerfyndet ger däremot bättre hållpunkter. Här anträffades ett par tväryxor och en nackända, och om en af tväryxorna vet man, att den legat i kökkenmödingens understa tredjedel¹. I Nivaagaardfyndet föreligga tvenne fragmenterade yxor: nackändar². Den ena hittades i det andra utgräfningslaget i en m², där kulturjorden ej omfattade mer än två lag; i samma lag fanns bl. a. en skifyxa och i laget ofvanom lågo 3 sådana. Den andra låg äfven i det djupaste skiktet i ett fält, där kulturlaget mätte ca. 60 cm; i samma skikt låg en skifyxa och något högre uppe en kärnyxa. Slutligen kan fyndet från Brabrand sjö³ vid Aarhus nämnas; här anträffades som bekant⁴ starkt skadade och en fullständig⁴ trindyxa. Ett par af dessa lågo djupt i det fornsaksförande laget — ingen i de öfversta skikten — och de tillhöra således en rätt tidig del af Danmarks äldre stenålder.

Iakttagelserna vid dessa fynd, som man är tvungen att respektera, så länge deras betydelse ej upphäfves af nya fakta, harmoniera med fyndet af yxan figg. 17—18: äfven de visa, att bultningens och trindyxans första uppträdande i Danmark ingalunda infaller under den äldre stenålderns allra sista tid.

Den ofvan nämnda yxan från Sølager (figg. 17—18), som bär spår af den ålderdomliga slagtekniken, har ett

¹ Sarauw, a. a., 31 och fig. 32; Congrès etc. 1869, pl. XIV, 1.

² N 139, 154.

³ Aarb. 1906, 11 f.

⁴ Åberg, a. a., pl. III, fig. 26; Stjerna, Före hällkisttiden, fig. 66.

tämligen ovalt tvärsnitt, och vare sig det är sannolikast, att trindyxans väsentligaste förutsättning bör sökas i slagna stenyxor eller i rullstensyxor eller i båda formerna, är det naturligt, att de äldsta trindyxorna i högre eller lägre grad skola öfverensstämma med figg. 17—18. Denna yxa har en tämligen trubbig nacke, och detta drag går igen hos nästan alla fullt utbildade trindyxor från den äldre stenåldern, de kunna med fullt skäl kallas trubbnackiga, »butnakkede». Detta gäller yxorna från Sølager, Havelse, Frihamnen, Vaalse, Mejlgaard, Brabrand sjö, medan en af yxorna från Nivaagaard och Klintesø liksom äfven en nyinkommen tväreggad yxa från Godsted på Lolland ha något spetsigare nackar. På basen af denna egendomlighet hos de sistnämnda yxorna kan man, så länge materialet är så knappt, icke draga den slutsatsen, att de vore yngre än de öfriga, men man bör dock minnas, att den enda trindyxa, som t. v. anträffats i ett fynd från den yngre stenåldern, nämligen boplatsen på Signalbakken vid Aalborg, är utprägladt spetsnackig¹.

Man kunde ännu framställa frågan om den räteggade eller tväreggade trindyxan är äldre. Båda typerna äro företrädda bland de ofvan omtalade exemplaren, och fynden möjliggöra ej afgörandet af denna fråga. Under hänvisning till tväreggens likhet med hornyxans egg har den uppfattningen uttalats, åtminstone mundtligt, att tväryxan vore den äldre af de båda formerna. Parallellen torde ej vara metodiskt riktig, och i det hela taget förefaller det meningslöst att söka förebilder i horn, då formförändringarna kunna afläsas på stentyperna².

¹ Affaldsdynger, 152; Sarauw, a. a., 31.

² Den i det föregående skisserade uppfattningen af den danska trindyxans tillblifvelse låter förena sig med åskådningen, att utvecklingen i Danmark försiggått parallellt med och under ständig påverkan af utvecklingen i sydligare länder, där trindyxan som bekant ingalunda är okänd.

AFFALDSPLETTER FRA STENALDERTILHUGNING.

AF

LÆGE J. P. RASMUSSEN.

Det er bekendt nok, at Flintaffald fra Stenalderfolkenes Tilhugning af deres Redskaber forekommer meget almindeligt. Det henligger i Mængde i Affalddyngerne og paa andre af Stenalderens Bopladser og forekommer mere spredt rundt omkring, hvor Stenalderfolkene har færdedes.

Dette Affald har, saa vidt mig bekendt, ikke hidtil været i Stand til at yde noget af videre Værdi for Stenalderforskningen. At det dog kan afvindes en ikke ringe Interesse, og at der er en Mulighed for, at det ogsaa kan yde Resultater af reel Værdi for Forskningen, tror jeg, at nedenstaaende Beskrivelse af nogle Smaafund, væsentlig bestaaende af Flintaffald, vil vise.

Fundstedet er Thorsø, en nu udtørret Vig fra Hyllekrogbugten, under Sjælstofte By, Errindlev Sogn, Fuglse Herred paa Lolland. Det har altsaa været undersøisk, indtil Stormflodsdigerne midt i Halvfjerserne førtes udenfor Vigen, og denne udtørredes. Arealet hører under Baroniet Sønderkarle (Lungholm), og udlejes til de omboende Lodsejere. Største parten indtages af en Mose (altsaa tidligere undersøisk), ca. 400 Meter i Tværmaal, eller er indtaget til Dyrkning. Kun et mindre Parti, sandet, stenet, med en sparsom Vegetation, er for ufrugtbart til egentlig Dyrkning og har derfor aldrig været taget under Plov. Dette udyrkede Parti strækker sig bue-

formet uden om den nævnte Mose og har været undersøisk som denne. Fundene, som her skal omtales, findes paa dette udyrkede Parti i Nærheden af Moseranden i det meste af dennes Udstrækning. Jeg anser Forholdene for at være saaledes, at Mosen oprindelig har været en lille Ferskvandssø, ved hvis Bredder Stenalderfolkene har strejft om fra en eller anden Boplads nærvæd eller fjernere beliggende. Her har de ligget paa Lur efter Søfuglene blandt Søbreddens store Sten, og her har de tildannet deres Jagtvaaben, f. Eks. Pilespidser, naar de manglede saadanne. At Stedet ikke har været nogen Boplads, tror jeg fremgaar tilstrækkeligt af Fundenes uforstyrrede Henliggen paa Stedet, og dets Fattigdom paa Oldtidslevninger fraset de straks nedenfor refererede Fund.

I Efteraaret 1917 eftersaa jeg en Dag Stedet for at se, om der fandtes Oldtidslevninger af nogen Art. Der fandtes tilsyneladende kun ganske enkelte Flækker og Affaldsstykker spredte med lange Mellemrum, og jeg var ved at opgive Terrænet som værende uden Interesse, da mit Blik faldt paa nogle Flintspaaner, Affaldsstykker fra Stenaldertilhugning, der laa paa en lille Plet. Der laa vel en 10—20 Stykker paa Jordoverfladen eller ragede op af denne; men denne pletvise Samling paa et Sted, hvor der ellers ikke syntes at forekomme noget videre af den Art, slog mig, og da Affaldsstykkernes Farve syntes at antyde, at de stammede fra samme Blok, tænkte jeg som saa: Der maa her paa denne Plet have siddet en Stenaldermand og hugget sine Redskaber, og Affaldet henligger muligvis her paa det uberørte Terræn ganske, som det er faldet for Stenaldermandens Hug. Og idet jeg mindedes Direktør Soph. Müllers Udtalelser om Flintaffaldet fra Ertebølleddyngen¹ og G. Sarauws Udtalelser om samme Emne fra

¹ »Affaldsdynger fra Stenalderen« 1900 Pag. 44: »En fuldstændig Opsamling af Alt, hvad der paa denne Plads er fremkommet ved Flækkeudspaltningen, giver vistnok Mulighed for at samle flere umiddelbart sammenhørende Flækker, og vel endog større Dele af Blokke. Dette vilde sikkert nok have Betydning. Det overordentlig store Antal af dels util-

Maglemosefundet¹, besluttede jeg at underkaste Fundet en nøjere Undersøgelse, idet jeg tænkte, at de Slutninger og Resultater, som man ikke kunde uddrage af Affalddyngernes og Bopladsernes store, blandede, forvirrende Materiale af Affaldsstykker, maaske lettere lod sig udvinde, naar man havde det enkelte, isolerede, uforstyrrede, skarpt afgrænsede Tildannelsesfund for sig.

En følgende Dag foretog jeg saa en systematisk Undersøgelse af Pletten:

Fund 1. Jeg afmaalte 1 □ Meter saaledes, at Pletten, hvor de fleste Affaldsstykker laa blottede paa Jorden, kom til at ligge midt i Feltet. Denne □ M. delte jeg igen i 9 lige store Felter, hvorved fremkom et Midterfelt svarende til Stykkernes største Antal. Og derpaa undersøgte jeg hvert lille Felt for sig med en Lugeske. De fundne Stykker lagdes i Æsker, Smaafelt for Smaafelt, og blev senere vaskede, tørrede og nummererede, saa deres Plads i Undersøgelsesfeltet stadig kunde bestemmes. De færreste Stykker laa oven paa Jorden, de fleste i Laget under Overfladen, bestaaende af Sand, Grus og sparsom Muld uden egentlig Lagdannelse, iblandet mindre Natursten. Det hele Lag var kun ca. 5 ctm. tykt. Derunder var Lerbund, og alle Stykkerne var beliggende over Leret i 1—5 ctm.s Dybde. I hele □ Meteren optoges 163 Stykker, fordelt paa Smaafelterne, som Plan 1 angiver.

Da det viste sig, at Stykkernes Antal i Smaafelterne A 6—9 var ret talrige og jeg maaske var kommen lidt skævt paa

dannede, dels videre tilhuggede Flækker gør dog, at dette Arbejde er næsten uoverkommeligt, Der er anvendt en Del Tid paa Forsøg i denne Retning, men uden Resultat.

¹ »Aarb. f. nord. Oldkyndigh. og Hist.« 1903. Pag. 204: »En nøjere Undersøgelse af dette Flintaffald vilde vistnok kunne lede til vigtige Slutninger om Redskabernes Tildannelse m. m.; men et saadant Studium vilde let blive baade meget omfattende og brydsomt, hvorfor der her maa gives Afkald derpaa«.

Fundet, udvidede jeg Feltet til Undersøgelse i denne Retning med 3 □ M., saaledes at hele det undersøgte Felt ud-

A 1. 3	A 2. 3	A 3. 4
A 4. 3	A 5. 79	A 6. 22
A 7. 25	A 8. 5	A 9. 19

Plan 1. Første Undersøgelsesfelt (1 □ M.), delt i Smaafelterne A 1—9, med indført Antal af fundne Stykker.

gjorde 4 □ M.; derved tilkom 18 Stykker, saa det samlede Antal var 181, fordelte paa Smaafelterne, som Plan 2 viser.

Efter fuldendt Optagelse af Fund 1 underkastede jeg Omgivelserne et mere indgaaende Eftersyn, for at se, om der var flere lignende Pletter og fandt ogsaa inden længe et Par nye. De gav sig til Kende paa samme Maade, som den første: En lille Samling Affaldsstykker paa en Plet, medens Omgivelserne ingen udviste. Og dette har været Kendemærket for alle de Fund af samme Karakter, jeg senere har kunnet paavise: Undertiden

blot nogle ganske faa Spaaner paa Jordoverfladen, men lige derunder, ganske overfladisk, indtil over 300 paa en større eller mindre Plet.

Jeg gik nu videre med Undersøgelsen og optog

Fund 2: paa samme Maade som Fund 1, altsaa Afmaaling af et 9delt □ Meter-Felt og grundig Optagelse af Stykkerne, Smaafelt for Smaafelt.

Der optoges 219 Stykker fordelt paa Smaafelterne, som angives af Plan 3. Blandt Stykkerne fandtes en Tværpil.

Jeg optog derefter det næste Fund.

Fund 3. Her laa Affaldet tilsyneladende, skønt centralt samlet et Sted, dog lidt mere spredt paa Overfladen, og jeg valgte da at anlægge Undersøgelsesfeltet paa 4 □ M.

	3	3	4	2	1	
a	3	79	22	5	1	b
	25	5	19	3		
		3	1			
c		1				d

Plan 2. Det udvidede Undersøgelsesfelt (4 □ M. a, b, c, d), med indført Antal af fundne Stykker.

straks fra Begyndelsen, saaledes at Sammenstødsstedet for de 4 □ M. svarede til det tilsyneladende Centrum for den stærkeste Samling af Stykkerne. Feltet deltes i Smaafelter som tidligere, altsaa ved dette Fund 36. Undersøgelse, Lagdeling og Fundforhold ganske som de to foregaaende Fund.

I dette Optagelsesfelt fandtes 199 Stykker, fordelt paa Smaafelterne, som angives af Plan 4, altsaa, som ved de andre Fund, stærkt samlede i et Midtparti, stærkt aftagende mod Periferien.

Før jeg gik videre med Optagelsen af 3 nye Pletter af samme Slags, som jeg imidlertid havde fundet i Nærheden, de interessanteste af de først optagne 6 Fund, forsøgte jeg en Bearbejdelse af Materialet fra de første 3. Resultatet deraf var følgende:

De fundne Stykker bestod indenfor hvert Fund af een eller et Par Flækkeblokke eller Knuder, der var blevet til Rest ved Udhugningen, samt Flækker, Spaaner og Affaldsstykker af alle de bekendte Former. I Fund 2 fandtes en Tværpil og i Fund 3 en vistnok utvivlsom Slagsten, formodentlig den ved Udhugningen brugte.

Da Flintens Farve og øvrige Udseende tydede paa, at Stykkerne indenfor hvert Fund stammede fra een eller et Par Blokke, forsøgte jeg at sammenpasse og sammenstille Stykkerne til større Partier med de forefundne Blokke og Knuder som Udgangspunkt, hvilket viste sig at være et brydsomt Taalmodighedsarbejde, som dog i høj Grad kunde lykkes. Men da jeg

1	13	18
17	71	28
17	49	5

Plan 3. Det ved Fund 2 undersøgte Felt (1 □ M.) delt i 9 Smaafelter, med indført Antal fundne Stykker.

		1	2	3	
	1	6	15	9	
	9	27	46	10	3
	4	19	18	8	2
	3	3	4	2	
1		1	2		

Plan 4. Det ved Fund 3 undersøgte Felt (4 □ M.) med Smaafelterne 1—36 med indført Antal fundne Stykker.

ikke sammenlimede de sammenpassede Stykker, kunde Sammenstillingen kun drives til en vis Grad, hvorfor jeg ogsaa ved de senere optagne Fund med udmærket Resultat benyttede mig af Sammenlimning.

Fund 1—3 indgik derefter til Nationalmuseet, hvor man ved yderligere Bearbejdelse har rekonstrueret store Partier af Blokkene.

Senere optog jeg Fundene 4, 5 og 6, som jeg synes ganske interessante Fund.

Fund 4: Ganske faa Affaldsstykker henlaa paa Jordoverfladen. Pletten indmaaltes i et Felt paa 1 □ M., delt i 9 Smaafelter. Da Stykkerne ved Optagelsen viste sig at naa helt ud til Feltets Udkant i den ene Side, tilføjedes her 3 Smaafelter, hvorved Undersøgelsesfeltet blev paa $1\frac{1}{3}$ □ Meter, 12 Smaafelter. Optagelse som ved tidligere Fund, Dybdeforhold ligesaa.

Der fandtes 208 Stykker fordelt i Feltet, som vises af Plan 5.

Ved Optagelsen bemærkede jeg, at Stykkerne bestod af 2 Slags Flint, nogle af sort, andre af hvidgraa Farve, der lod formode, at Fundet hidrørte fra 2 tilsvarende Blokke, hvad ogsaa senere bekræftedes. Endvidere bemærkede jeg, at Stykkerne af sort Farve var stærkest lokaliserede til den ene Halvdel af Feltet, de af graa Farve til den anden Halvdel, og at de greb noget over i hinanden paa Midten, hvilken Fordeling yderligere konstateredes ved Stykkernes Nummerering.

Blandt Stykkerne fandtes 4 Flækkeblokke, 2 sorte og 2 graa. Blokkene og Flækkerne havde kun en Længde af indtil 7 ctm. Af den sorte Flint fandtes 88 Stykker, af den graa 120. Der fandtes 2 Tværpile af den graa Blok, af typisk Form, ca. $2\frac{1}{2}$ ctm. lange, $1-1\frac{1}{2}$ ctm. brede. De er begge tildannede i Kanten, men af dem begge er brudt højre Æghjørne, hvorfor de vel er ladte tilbage mellem Affaldet. De fandtes i Smaafelterne 7 og 8. I Smaafelt 5 fandtes en 7 ctm.

lang, 4 ctm. bred, delvis afspaanet, delvis skorpedækket, krum Yderskive, der viste sig at have en $1\frac{1}{2}$ ctm. lang, indbuet Skrabeæg i den Slagbulen modsatte Ende. Ved de senere Sammenstillingsforsøg viste den sig at have sin Plads paa den sorte Blok. Den er altsaa afhugget her paa Pletten, er formodentlig tildannet til Skraber, brugt og efterladt ved samme Lejlighed. Dette i Forbindelse med Forekomsten af Tværpile fik mig til at tænke paa Muligheden af, at den var anvendt ved Tildannelsen af Tværpilenes Kanter ved et Slags Afgnavning, da jeg vanskelig kunde tænke mig den ofte næsten mikroskopisk fine Kanttildannelse som Resultat af en egentlig Tilhugning. Jeg knækkede derfor en tilfældig funden

Flække i passende Tværstykker og forsøgte at tildanne dem i Kanten à la Tværpile med en Skive af Form som den fundne. Det viste sig, at ved Hjælp af en saadan Skive eller en stærk Flække lod Tværpilens Kant sig let og skuffende eftergøre ved en filende, raspende Bevægelse Kant mod Kant. Men Raspestykkets Kant blev derved mere butslidt, end Tilfældet var med Æggen paa den fundne Skraber, hvorfor denne vist snarere maa formodes anvendt til Arbejde i Træ, f. Eks. Tildannelse af Pileskafter ell. lign.

I Fundet forekom en $5\frac{1}{2}$ ctm. lang, 4 ctm. bred, i begge Ender stærkt afslidt Sten af en sandstensagtig, men haardere Stenart. Jeg formoder, det er den Fundet tilhørende Slagsten.

Efter Nummerering af Stykkerne delte jeg disse i 2 Parter, sorte og graa, og forsøgte en Sammenstilling af dem efter deres Plads paa Blokkene. Denne Sammenstilling gav følgende Resultat:

Af de sorte Stykker kunde der sammenstilles 52 Styk-

	6	2	Smaa-felt 12
16	64	28	
14	48	22	
Smaa-felt 1	3	5	

Plan 5. Det ved Fund 4 undersøgte Felt ($1\frac{1}{2}$ □ M.) med Smaafelterne 1—12 med indført Antal af fundne Stykker.

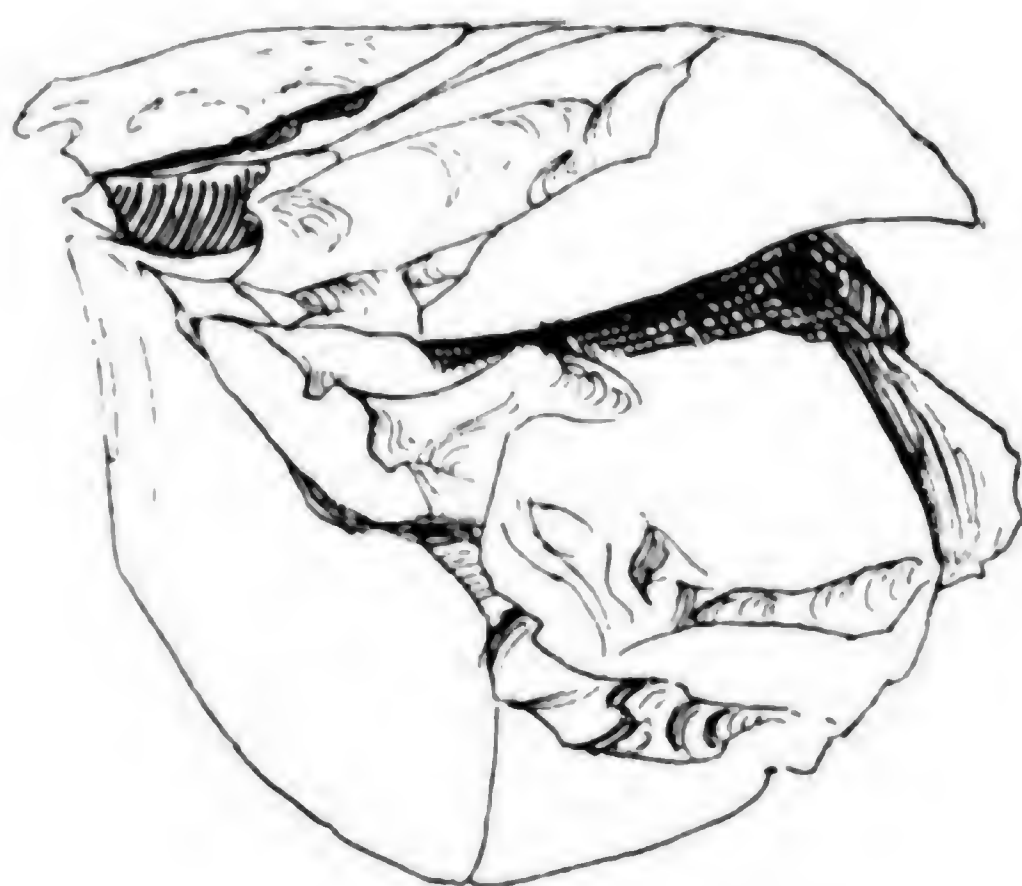

Fig. 1 b.

Fig. 2 b.

Fig. 1 a.

Fig. 2 a.

ker, smaa og større, til en temmelig fuldstændig skorpedækket Flintknold, hvor der kun mangler nogle Flækker af Kærnen og noget af den ydre Afspaaning. Den viser udmærket Fremgangsmaaden ved Udhugningen Slag for Slag. Den gengives Fig. 1—3.

Fig. 1 a viser et Parti af Blokken sammensat af 38 Stykker. Øverst paa dette Parti anbringes en Sammensætning af 8 Stykker (Fig. 1 b), hvoraf et med Skraberæg, hvorved fremkommer et Blokparti af Udseende som Fig. 2 a. Paa Hjørnet af denne Blok øverst til venstre placeres

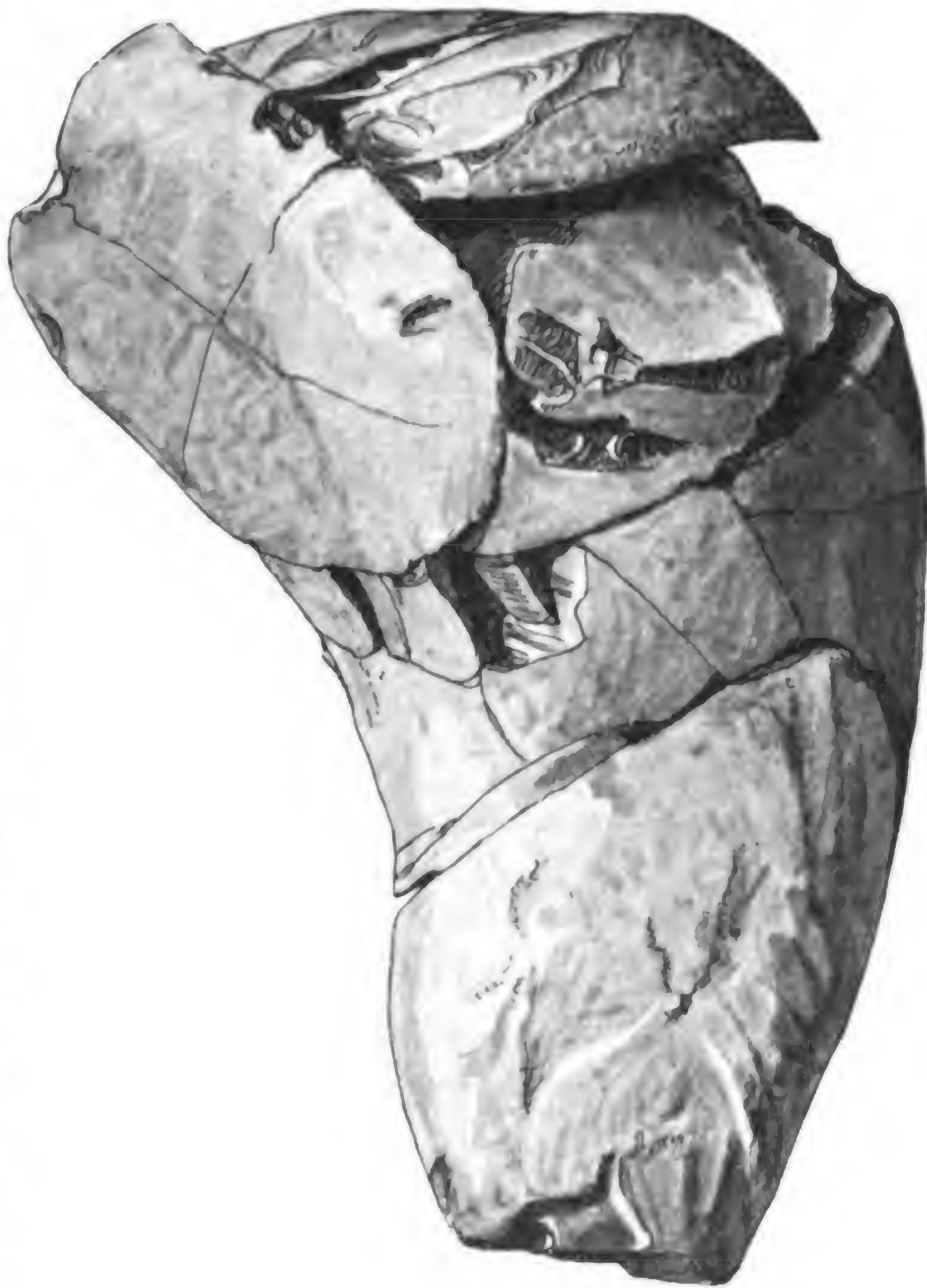

Fig. 3.

sluttelig en anden Sammensætning af 6 Stykker (Fig. 2 b), og man har den raa, skorpedækkede Blok, saaledes som denne saa ud før Udhugningens Begyndelse (Fig. 3). Udhugningen er altsaa foregaaet i omvendt Orden: Først har man ved hver af Blokkens Ender fjernet en bred Skive fra dens Side for at faa en passende Slagflade, hvorfra Blokken saa behuggedes paa tvers af dens Længderetning, til der resterede det mere cylindriske Midtparti med 2 modstillede Slagflader. Derefter behuggedes dette i Blokkens Længderetning fra den ene Slagflade, til nogle mislykkede Hug bevirkede, at man

vendte Blokken og forsøgte nogle Hug fra den anden, hvorefter Resten af Blokken blev opgivet som ubrugelig.

Af de graa Stykker lykkedes det at sammenstille 2 Blokke, 1 paa 32 Stykker og 1 paa 14. Desuden 1 Parti paa 7, 2 paa 6 og 5 paa 2 Stykker, hvilke graa Partier sikkert alle har hørt sammen til een Blok, som det paa Grund af nu manglende Mellemlid, der maaske er bortførte til Brug, f. Eks. omsatte til Tværpile, ikke er lykkedes at bringe i indbyrdes Forbindelse.

Fund 5: Fundstedet beliggende ved Kanten af samme submarine Mose som Fund 1—4, men et Par Hundrede Meter fjærnede fra disse. Et lille Hjørne Engjord ved Mosens Kant var pløjet første Gang for at bortrydde de mange Sten i Pløjelaget, før Hjørnet indtoges til Dyrkning. Her fandt jeg paa den pløjede Jord nogle faa Affaldsstykker liggende. To af disse viste sig at passe sammen, hvorfor jeg besluttede at undersøge, om Pløjelaget indeholdt en samlet Affaldsplet. Da Grønsværet altsaa var vendt med Ploven, og man derfor ikke kunde vente at finde eventuelle Oldsager i deres oprindelige nøjagtige Leje, indmaalte jeg intet Felt, men undersøgte Stedet i en god □ Meters Udstrækning. Resultatet deraf var følgende:

Der fandtes 202 Stykker, liggende paa en begrænset Plet, ligesom de tidligere Fund. Stykkerne fandtes dels mellem Græstørvenes Rødder, dels i Muldjorden lige under Græstørven. Blandt de fundne Stykker maa fremhæves:

1 Flækkeblok af temmelig uren Flint, afspaltet næsten helt rundt.

1 Tværpil ca. 2 ctm. lang, 1,2 ctm. bred, dannet af en Spaan, tynd, nydeligt symmetrisk, smukt tildannet og ubeskadiget.

Ved Sammenstillingsforsøg med Stykkerne naaede jeg følgende Resultat:

1 Blok paa 27 Stykker; 1 Parti (maaske tilhørende samme Blok) paa 33 Stykker; 2 Partier paa 7, 2 paa 4, 2 paa 3 og 8 paa 2 Stykker.

En halv Snes Meter fra Fundstedet findes i Moseranden et stort Træstød, vistnok Eg, tilsyneladende i samme Lag som Stenalderfundet. Det var blevet blottet ved Pløjningen af Grønsværet. Stammen findes liggende under Mosens Grønsvær med Toppen mod Mosens Midte.

Fund 6: Adskillige ret store Stykker laa paa Jordoverfladen eller ragede op af denne. Da Fundpletten synes at være af noget større Udstrækning end de tidligere optagne, indmaales den i et Felt paa 4 □ M. delt i 36 Smaafelter.

Der optoges 307 Affaldsstykker, hidrørende fra forskellige Blokke, fordelte som angives af Plan 6.

Dette Fund synes mig ret interessant ved sit Indhold og dettes Lejring. Det indeholder alt, hvad der hører til et primitivt Stenalderværksted: Slagsten, »Huggeblok« (Støttesten), Raamaterialier, Flækkeblokke, Flækker, Planker og Affald. Og netop finder jeg det interessant, fordi disse Ting altsaa hører sammen, er samhörige Faktorer af et Hele. Med denne Slagsten er disse store Stykker huggede af disse Blokke, og disse lange plankeagtige Stykker spaltet ud med Støtte paa denne »Huggeblok«. Der mangler egentlig kun een Faktor i Ligningen, det ubekendte x, Stenaldermanden, der svang denne Slagsten. Og som jeg skal prøve at vise, giver Fundet ogsaa ved sin Lejring et ganske interessant Stenalder-Exterieur. Som Planen viser, var Stykkernes Antal ogsaa her mest koncentreret om Feltets Midte. Men i det ene Hjørne af Feltet, henimod Smaafelt 36 (øverste Hjørne til højre), optoges en Del, vel ca. 30, haandstore eller noget større Brudstykker af store Flintblokke; disse Brudstykker bar mest ikke Spor af Tilhugning, hvorfor de optoges og lagdes ved Siden af Feltet uden at blive nummererede, eftersom jeg først opfattede dem som tilfældige og betydningsløse Tilblandinger. Da det imidlertid viste sig, at de i Fundet værende Flækkeblokke og Affaldsstykker hidrørte fra disse samme knuste Flintblokke, kom jeg til at opfatte de utilhuggede Stykker som Raamaterialier, man før Tilhugningens

Begyndelse havde skaffet sig i en Bunke ved at knuse 4—5 meget store Flintblokke. Jeg medtog derfor disse ved simpel Knusning tilvejebragte Raamaterialier; men de kan altsaa ikke indordnes efter deres Plads i Smaafelterne. Deres Plads

			9		2
		2	4	6	8
3	1	23		6	7
4		30	25	13	2
17	5	16	47	20	7
15	6	2	14	11	3

Smaa-
felt 1

Smaa-
felt 36

kan kun angives som lokaliseret til det nævnte Hjørne af Feltet.

Af Fundets mere interessante Stykker maa nævnes:

1 smuk Flækkeblok, bredt konisk, rundt om afspaltet.

2 andre Flækkeblokke, mindresmukke.

1 »Huggeblok«.

Plan 6. Det ved Fund 6 undersøgte Felt (4 □ Meter) delt i 36 Smaafelter med indført Antal fundne Affaldsstykker.

Denne er en næsten

cirkelrund, noget flad Granitsten, ca. 18 ctm. bred og halv saa tyk. Jeg betragter den som den Fundet tilhørende Støttesten. Den fandtes næsten udfyldende Smaafelt 22, hvor derfor ingen andre Stykker optoges, og ved Siden af (i Felt 16) laa den nedenfor omtalte Slagsten. At Manden, der arbejdede her, maa have haft noget til Støtte for sine Hug, er givet, og vel nok saa en Sten, da det vilde være ham umuligt at behandle de store Blokke, der er Tale om i dette Fund, i Haanden. Affaldsstykkerne udmærker sig nemlig her ved gennemgaaende at være meget store med kolossale Slagbuler. Og ved nærmere Betragtning af den formodede Støttesten mener jeg endnu at kunne paavise paa dens ene let konkave Side Sporene af den kraftige Virksomhed, hvorfor den har tjent til Støtte. Og dens Plads i Fundet passer saaledes, synes jeg, at man maa sige, at netop der maatte den findes. Man bedes betragte Plan 6 med de indførte Antal fundne Stykker, og man har det lovede Exterieur: I Hjørnet øverst til højre laa de omtalte Raamaterialier. I Hjørnet øverst til venstre

(Smaafelterne 25, 26, 27, 31, 32, 33) findes ingen Aflaldsstykker. Der havde Manden nemlig sin Plads med Ansigtet mod Storfeltets Midte, og derfor ingen Stykker her. Foran ham i Felt 22 laa Støttestenen. Til venstre for sig havde han sit Forraad af passende Flintstykker, tilvejebragt ved Knusning af 4—5 meget store Flintknolde. Derfra tog han Blokke af passende Størrelse, støttede dem paa Huggeblokken foran sig og huggede løs. Stykkerne, han huggede af, vil altsaa springe ud til højre i de tilgrænsende Smaafelter, og Tallene viser, at netop her har man dem liggende. Da Manden var færdig med sit Arbejde, lagde han sin Slagsten ved Siden af Huggeblokken, og her fandtes den liggende.

Slagstenen, der hører til Fundet, synes mig ogsaa interessant. Det er en 13 ctm. lang, 7 ctm. bred, tresidet prismeformet Sten, af en meget tung, noget blød, men meget sejt, skiferfarvet Stenart (af Stenhuggerne populært kaldet »Jærnsten«). Da den er ret blød, har den ved Brugen modtaget en Mængde Længderidser paa Siderne, Ridser, som jeg formoder fremkomne ved, at den ved Slagene, førte med stor Kraft, som de har været ved disse Udhugninger, er passeret videre i Slagretningen forbi Flækkeblokkens Kanter ved Slagfladen og derved har modtaget Ridser fra disse. Den angiver saaledes ligefrem ved disse Ridser, hvorledes den er ført under Slaget mod Slagfladen, hvilket maa være skraat udad mod dennes Kant.

Dernæst indeholder Fundet en vistnok utvivlsom Tværpil eller rettere Forarbejde til en saadan. Den er af typisk Form, 3 ctm. lang, 2,2 ctm. bred, pæn symmetrisk. Den er ikke tildannet paa Sidekanterne. Den har nemlig et begyndende Brud, en Infraktion, ved højre Æghjørne, saaledes at det vilde kunne forudses, at den vilde mislykkes ved Kanternes Tildannelse, og den er altsaa opgivet og efterladt.

Endvidere indeholder Fundet et Par 19 ctm. lange, 6 ctm. brede, 3 ctm. tykke, plankelignende Stykker, der er udspaltede af større Blokke, ganske som Flækker. De kunde se

ud som Forarbejder til lange, smalle Redskaber, som Dolke, Mejsler ell. lign., men har ikke den sædvanlige Planketilhugning. Derimod giver deres ene Kant, der er stærkt brudt, Indtryk af, at de kunde være brugte som Redskaber, maaske ved en savende, filende Bevægelse under stærkt Tryk (Tildannelse af Tværpilenes Kant?). De er begge knækkede ved Tværbrud, den ene i 3, den anden i 2 Stykker, maaske ved et saadant Arbejde paa Stedet. Brudstykkerne laa i forskellige Smaafelter, men samledes. For det ene Stykkes Vedkommende viser det sig tydeligt, at det er brudt paa Stedet allerede i Oldtiden, da der efter Bruddet er hugget en Flække, som findes og kan paasættes, af det ene Brudstykke ved Slag fra Brudfladen.

Ved Sammenstillingsforsøg med Blokke og Affaldsstykker fra dette Fund fik jeg følgende Resultat: 1 Blok paa 10 Stykker, 2 Partier paa 6, 1 paa 5, 4 paa 4, 6 paa 3 og 17 paa 2 Stykker.

At saa forholdsvis lidt kunde sammenpasses til større Partier kunde tyde paa, at der mangler adskillige Mellemlid, der som gode, brugelige Redskaber er fjærnede til Brug andet Steds.

Fund 7. Fundet noget forstyrret dels ved Pløjning dels ved Indgrøftning af en Vej. Der optoges fra et Felt af nogle faa □ Meters Størrelse 386 Stykker, for en stor Del Smaaspaaner. Deriblandt fandtes 1 Tværpil samt en Spaan, der i den ene Side havde Kanttildannelse som Tværpil. Der fandtes 10 af de sædvanlige mangelkantede Spaanknuder af godt Barnehaandsstørrelse. De synes alle at hidrøre fra samme Flintblok, af hvilken der fandtes adskillige andre ubehuggede Stykker. Man faar ved dette Fund, ligesom ved tidligere, det Indtryk, at samme Flintblok først er blevet slaaet itu paa maa og faa, og at man derefter er gaaet over til Udspaltning af hvert af de egnede Brudstykker, hvorved er fremkommet de fundne Knuder.

En Del af Stykkerne lod sig sammenstille; men da Spaaner

og Smaastykker ifølge de benyttede Blokkes Størrelse og Form var meget fremtrædende i Fundet, var det kun Smaapartier, der lod sig samle.

			2					Felt 80
1	3	37	11	29	21	1	1	
1	6	25	21	30	35	12		
1	3	8	3	3	4	9		
4	4	1	1		5	3	1	
1	2		3	1	6	4		
2		3	6	12	5	2	1	
7	2	6	12	22	7	1	2	
1	1	6	1	8	3	3		
		1	2		2			
Felt 1								

Plan 8. Det ved Fund 8 undersøgte Felt (omtr. 9 □ M.) delt i Smaafelterne 1—80 med indført Antal fundne Stykker.

Fund 8. Fundstedet uforstyrret. Fundforhold som sædvanlig. Der optoges først et Felt paa 4 □ M.; men da jeg ikke derved naaede Grænserne for Pletten, udvidedes Feltet saaledes, at det strakte sig over 8×10 af de sædvanlige Smaafelter (d. v. s. omtr. 9 □ M.). Derved optoges 423 Stykker, fordelt som vedstaaende Plan udviser.

Blandt de optagne Stykker fandtes 1 typisk Skive-spalter, 7 ctm. lang, 4,5 ctm. bred ved Æggen. Den er let beskadiget ved et Par Smaaskaar i Æggen nær ved det ene Hjørne.

Ligeledes fandtes der to Slagsten af Granit. De er i hvert Fald saaledes afstødte i Ender og Kanter, at jeg formoder, det er Slagsten hørende til Fundet.

De øvrige Stykker var af sædvanlig Slags: Knuder, Flækker, Spaaner og Affaldsstykker af alle Arter. Der fandtes 10 mangekantede Knuder. Med 2 af disse, — 2 noget uregelmæssige, i Hovedformen kubiske, Knuder — som Udgangspunkter lod der sig opbygge 2 store Blokke (a og b).

Blok a sammenstilledes af 50—60 større og mindre Stykker, deriblandt 2 Knuder. Den danner en udmærket Illustration til Dir. Soph. Müllers Betragtninger¹ over Forholdet mellem Flækkeblokke og de forskellige Knudeformer: Ved Anbringelse af en halv Snes Stykker paa den kubiske Knude, der dannede Sammensætningens Udgangspunkt, voksede denne op til en pæn, spidst konisk Flækkeblok, der atter ved yderligere Paahæng udviklede sig til den store, noget defekte, raa Flintblok, der dannede Udhugningens Udgangspunkt. Den viser altsaa smukt Trinrækken: Raa Flintblok, pæn Flækkeblok, opbrugt Knude.

En anden Fremgangsmaade ved Udhugningen repræsenteres af Blok b:

Med en kubisk Centralknude som Udgangspunkt lod der sig sammenstille 60 Stykker: 7 Knuder, delvis med deres Tilbehør af Flækker og Spaaner, til en temmelig defekt Blok af Størrelse 18×14 cm. Et Par andre Knuder med Tilbehør samt nogle mindre Sammensætninger hører sikkert til samme Blok, men lod sig ikke anbringe paa Plads. Denne Blok viser sig at være delt, ikke ved vilkaarlig Knusning, men ved Kløvning i en hel Del større Stykker, der saa igen hvert for sig er behuggede til Knuder.

Disse Affaldspletter havde hidtil ikke ydet noget, der med Sikkerhed kunde tidsætte Fundene. Det var derfor interessant, at der i Fund 8 fremkom en Skivespalter, hvorved Pletterne altsaa skulde kunne henføres til ældre Stenalder. Mine Bestræbelser ved Sammenstillingen gik naturligvis derfor ud paa, at faa denne Spalter til at »gaa paa Blok«, for at fast-

¹ »Affalddynger fra Stenalderen«, 1900, Pag. 42.

slaa Samhørigheden, og fordi det ogsaa i anden Retning forekom mig interessant. Dette lykkedes imidlertid ikke. Arten og Udseendet af Spalterens Flint viser, at den sikkert hører til en af Blokkene. Til Blok a kan den neppe høre; thi skønt Blokken er lidt defekt, kan der dog intet Steds blive Plads til Spalteren paa Grund af dennes Størrelse. Den maa derfor formodes at høre til den mere defekte Blok b. Dette sandsynliggøres ogsaa af et andet Forhold: Ovenstaaende Plan viser, at de optagne Stykker fandtes mere koncentrerede paa 2 Steder i hver sin Halvdel af Feltet. Deler man nu Feltet i 2 Halvdele, Smaafelterne 1—40 og 41—80, viser det sig ved Opnotering af Numrene paa de sammenstillede Stykker, at Blok a udelukkende sammensættes af Stykker fra Halvdelen 41—80. Ikke et eneste Stykke var fra den anden Halvdel. Blok b derimod sammensættes af Stykker fra hele Undersøgelsesfeltet, og da Spalteren fandtes i Smaafelt 14, maa den rimeligvis ogsaa henføres til Blok b, hvor der er rigelig Plads til den, desværre uden at denne Plads har kunnet findes.

De to Koncentrationssteder for Stykkerne inden for Undersøgelsesfeltet og de to Blokkes særlige Fordeling inden for dette kunde jo tyde paa, enten at Stenaldermanden, som ved Fund 4, har forandret sin Plads mellem Udhugningen af de to Blokke, eller at Fundet hidrører fra 2 helt forskellige Udhugninger, hvis Plads er saa nær faldet sammen. For den sidste Tydning taler, at der fandtes 2 Slagsten i Fundet.

Efter at de første Fund var indgaaede til Nationalmuseet, ønskede dette at foretage en Undersøgelse paa Stedet, og en saadan foretoges da i Maj Md. 1918 ved Hr. Dr. Friis Johansen, ligesom Hr. Statsgeolog A. Jessen besaa den paagældende Lokalitet. Der optoges ved denne Lejlighed en Plet (Fund 9), som dog viste sig neppe at være saa samlet og uforstyrret som de fleste andre, jeg har optaget¹.

¹ Om denne Undersøgelse henvises til Dr. Friis Johansens Bemærkninger efter nærværende Artikel.

Efter at Nationalmuseets Undersøgelse var foretaget, gik jeg lejlighedsvis videre med Optagelsen af andre Fund, jeg efterhaanden opdagede, dels her ved Mosebreden dels paa et andet, ogsaa inddæmmet, Areal ved Billitzevejen, en god km. i lige Linie vest for Thorsøfundene. Jeg har saaledes yderligere optaget 15 Fund, hvorved ialt er optaget 24, 21 ved Thorsømosen og 3 ved Billitzevejen. Enkelte andre kan paavises begge Steder, og mange flere ligger sikkert helt dækkede af Sand eller Vegetation, saaledes at de derved unddrager sig umiddelbar Opdagelse.

Disse nye tilkomne Fund var alle af samme Karakter, som de ovenfor beskrevne: Pletvis samlede, indeholdende Blokke, Knuder, Flækker og de forskellige Arter af Affaldsstykker. Tværpile forekom stadig, saaledes at saadanne fandtes i 17 af de optagne 24 Fund. Hidtil er kun et Par af disse senere Fund yderligere bearbejdede (Nr. 10 og 14), og disse skal her være Genstand for en kort Beskrivelse.

Fund 10: Optoges ved Mosens nordlige Rand. De foregaaende Fund ved den østlige og sydlige. Fundforhold som sædvanlig. Der optoges 478 Stykker, fordelt som angives af hosstaaende Plan.

De optagne Stykker bestod af 3 Knuder, 1 Tværpil, 3 Stykker, som nedenfor skal omtales nærmere, samt Flækker, Spaaner og andre Affaldsstykker.

Sammenstilling af Stykkerne gav følgende Resultat:

Med en Knude som Udgangspunkt sammensattes en 16×13 ctm. stor Blok af 63 Stykker, hvoriblandt adskillige pæne Flækker af indtil 8 ctms. Længde. I Blokken mangler kun ganske enkelte Flækker, og den viser altsaa, ligesom andre i disse Fund forekommende Blokke, hvilken Masseproduktion af Flækker, Spaaner og Affaldsstykker, der fandt Sted ved en Udhugning i Forhold til de enkelte Stykker, man muligvis medtog til Brug.

Med en anden Knude som Udgangspunkt sammensattes

en anden ogsaa temmelig fuldstændig Blok, 12 ctm. stor, af 26 Stykker.

Gaaende ud fra en tredie Knude opbyggedes en tredie Blok af 27 Stykker, en Blok, der synes mig ganske interessant. Et af de første Stykker, der »gik paa«, var en Skive af Skivespalterform. Ægpartiet er som en typisk udbuet Skivespalteræg, 4,5 ctm. lang; Slagbulen liggende ved det ene Æghjørne. Ægfladen paa Forsiden dannes af et fra Æghjørnet, før Skivens Afhugning, fraspaltet

					1
3		2		2	
3	3	13	23	2	1
8	35	145	27		1
1	7	83	63	4	
1	8	30		8	4

Felt 36

Felt 1

Plan 9. Det ved Fund 10 undersøgte Felt (4 □ M.) delt i Smaafelterne 1–36, med indført Antal af fundne Stykker.

Stykke, der ogsaa findes og passer nøje paa sin Plads. Skiven, der er 7 ctm. lang fra Æg til »Nakkespids«, aftager jævnt i Bredde og Tykkelse mod »Nakken«. Den er imidlertid uden Kanttilhugning, og skønt en saadan ifølge Skivens Form ogsaa var ret nødvendig, for at den skulde afgive en brugelig Spalter, tør man vel altsaa ikke regne den for en regulær Skivespalter, hvor fristende det end kunde være. Et Par Kanthug vilde gjort den til en pæn lille, legitim Spalter, og den havde dermed afgivet en god Illustration til Dir. Soph. Müllers Skema over Spalterens Tildannelse¹, hvad den i øvrigt synes mig at gøre alligevel. At den i hvert Fald er afhugget i den Hensigt at yde noget mere end et simpelt Affaldsstykke, mener jeg vises ved en Iagttagelse, nemlig, at medens de foregaaende Stykker er huggede fra Blokkens ene Side, har man, da en Ujævnhed i Slagfladen vanskeliggjorde et velberegnet Hug, vendt Blokken om og fjernet den paa-

¹ »Affaldsdynger fra Stenalderen«, 1900, Pag. 30 (anden Yderskive).

gældende Skive fra Blokkens anden Side, hvad der ingen Grund var til, hvis man ikke havde en speciel Hensigt med Skiven.

Anbringer man nu denne Skive paa Plads og bygger videre paa Blokken, vokser denne efterhaanden op til et 13 ctm. langt, økselignende Stykke med en god, 3,2 ctm. lang Æg. Og denne »Økse« kan man saa yderligere udstyre med flere skorpedækkede Affaldsstykker.

Jeg tydede denne Blok saaledes, at man først har dannet sig en Økse, men at denne af en eller anden Grund er opgivet, hvorpaa man efter Forsøg paa at danne sig en Spalter har ført Udhugningen videre til opbrugt Knude. En Tydning, der maaske dog ikke staar for en nøjere Kritik.

Endelig findes i Fundet en Tværpil, dannet som de fleste af de i disse Fund forekommende Tværpile, af en tynd Spaan.

Dernæst findes der 3 Brudstykker af Spaaner, hver ca. 2 ctm. lange, hvis Brudkant har Tildannelse som Tværpilens Kant. De to kunde til Nød afgive en daarlig Tværpil, naar den anden Ende knækkedes af Spaanen, det tredie aldeles ikke. Flere lignende Stykker findes i de andre Fund. Om disse Stykker bør regnes for Forarbejder til Tværpile, tør jeg ikke afgøre. Det vilde i saa Fald vise, mener jeg, at man først tildannede Tværpilens ene Kant, før Spaanen fik det sidste Knæk, som bestemte Pilens Størrelse og Form. For disse Stykker skulde vel ikke være Raspestykker, hvormed man har tilraspet eller tilgnavet andre Piles Kant? At det nemlig lader sig gøre paa denne simple Maade at give Tværpilen sin fine Kanttildannelse, har jeg tidligere paavist ved Forsøg, selv om dette jo intet Bevis er for, at det netop var den Metode, man brugte. Men det vilde jo rigtignok være den simplest tænkelige Fremgangsmaade, hvis det forholder sig saaledes med disse Stykker, nemlig, at man knækkede en Tværpil ud af en Spaan, og saa med Reststykket af Spaanen, som man lige havde ved Haanden, tilraspede Pilens Sidekanter.

Fund 14. Et pænt lille, typisk Fund, smukt samlet beliggende, forholdsvis let at bearbejde: Der fandtes 200 Stykker, fordelte i Feltet, som vises af Plan 10. De mest periferisk fundne Stykker viste sig ikke at høre til denne Udhugning, men at være tilfældige Tilblandinger.

Blandt Stykkerne var 2 typiske, barnehaandstore Knuder, 2 Tværpile og 1 »Raspestykke«.

Med de to Knuder som Udgangspunkter lod der sig opbygge 2 Blokke, maaske oprindelighedsamhørigetileen.

Den ene Blok dannedes af 37 Stykker.

Den anden Blok bestaar af 42 Stykker, smukt samlede uden om Knuden som Centrum. Da den syntes mig egnet til »Demonstrationspræparat«, adskilte jeg den igen efter at have sammenlimet den og samlede paany Stykkerne uden om Knuden uden at lime dem til denne, saaledes at Knuden sidder løs i sit Leje i Blokkens Centrum, kan tages ud og igen anbringes paa Plads. Fig. 4 a viser Knuden; Fig. 4 b Blokken uden Knude med det tomme Leje for denne.

Det lykkedes mig at finde den nøjagtige Plads for de to Tværpile paa Blokkene, een paa hver Blok, saaledes at man nøje kan se, hvorledes de Stykker har været, hvoraf de dannedes. Den ene Pil er af stærkt rhombisk Form, saaledes at den forekommer een at være en yderst daarlig Tværpil, men en fortrinlig Spidspil. Maaske har det overhovedet ikke været dens Bestemmelse at tjene som egentlig Tværpil. Den er i øvrigt pænt forarbejdet, men, som dens Plads paa Blokken viser, dannet af en yderst tarvelig formet Spaan.

Disse ovenfor beskrevne smaa, simple Stenaldersfund maa

3		1			
4	1	6			
6	5	118	29	9	1
		2	9	1	
	1				1
			1	2	

Felt 36

Felt 1

Plan 10. Det ved Fund 14 undersøgte Felt (4 □ M.) med indført Antal fundne Stykker.

altsaa betragtes som Ældre-Stenalders-Udhugninger, der har henligget i næsten fuldstændig uforstyrret Tilstand til Nutiden. De er aabenbart, som tidligere bemærket, for de flestes Vedkommende foretaget i den Hensigt at yde Tværpile, idet saadanne forekommer i 17 af de 24 optagne Fund.

Ved nøjere Betragtning af de rekonstruerede Blokke bemærker man ofte en, som det kunde synes, mærkelig Kritik-

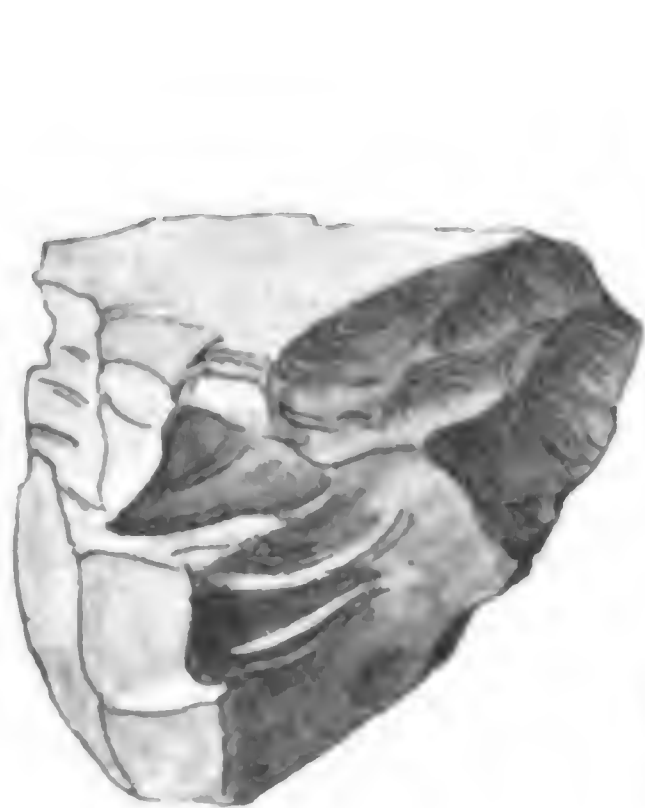

Fig. 4 a.

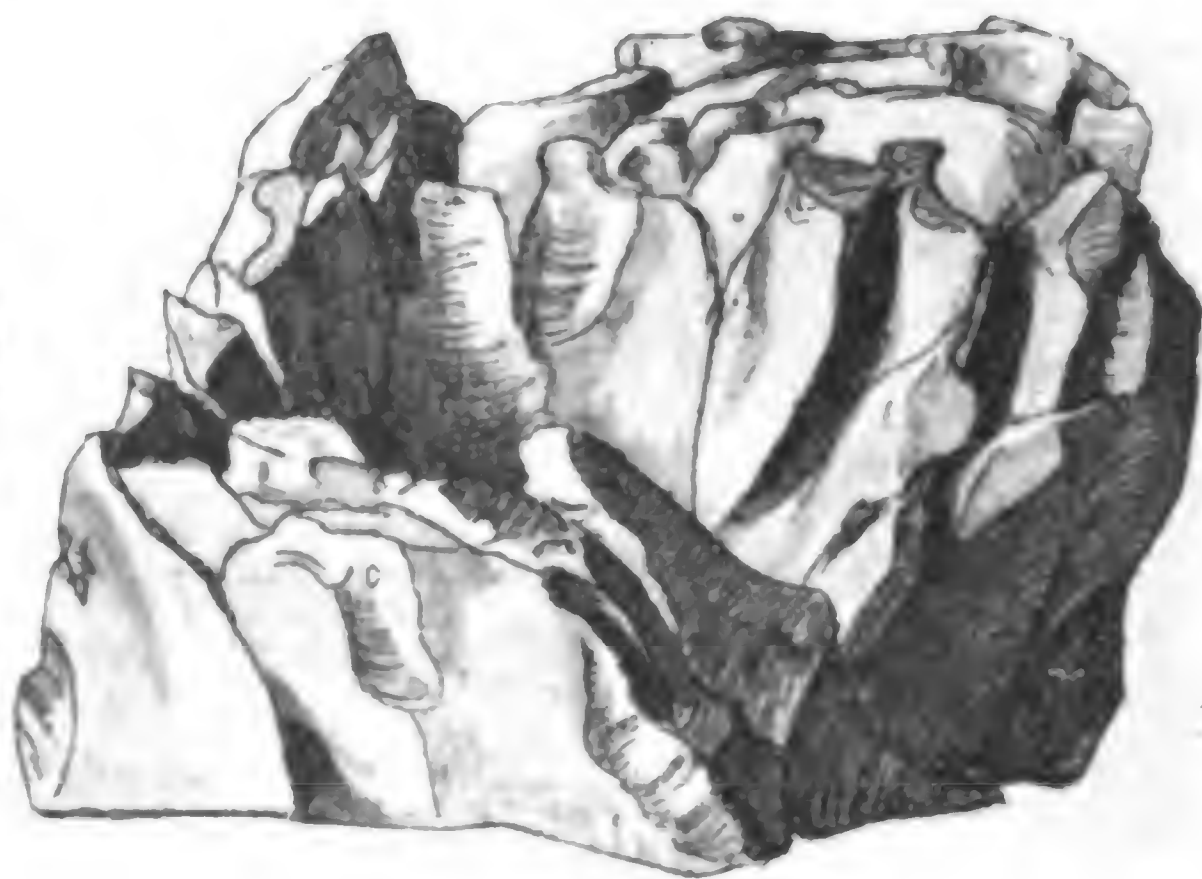

Fig. 4 b.

løshed i Valget af Flintblokke, idet adskillige af disse viser sig at være af meget uregelmæssig og uren Beskaffenhed, et Forhold, der vel nærmest maa tydes derhen, at Flintblokke neppe paa det paagældende Tidspunkt har henligget frit saa talrigt som nu ved den muligvis dengang tilgroede og vegetationsdækkede Søbred, medens Strandkanten med dens Mængder af fritliggende, gode Blokke dengang, før Sydlolands Sænkning har været beliggende $1\frac{1}{2}$ —1 Mil syd for den lille Sø. Et andet Forhold, man bemærker, er den Mængde efterladte Flintstykker, der var Resultatet af en Udhugning, i Forhold til de faa til Redskaber benyttede. Thi at kun ret faa Stykker er anvendte, viser dels den forholdsvis Fuldstændighed af flere af de sammensatte Blokke, dels Faatalligheden af efterladte Reststykker fra Pilenes Tildannelse. Havde man tilvirket og medtaget mange Pile ved hver Udhugning, maatte Reststykkerne jo forefindes i nogenlunde tilsvarende Antal.

AFFALDSPLETTERNE VED THORSØ STRAND.

AF

K. FRIIS JOHANSEN.

Paar Foranledning af de Iagttagelser, som Læge Rasmussen paa de foregaaende Sider har skildret, har Nationalmuseet i Maj 1918 ved Forf. til nærværende Meddelelse foretaget en lille Undersøgelse paa Findestedet. Ogsaa Statsgeolog A. Jessen har paa Danmarks geologiske Undersøgelser Vegne beset Pladsen. I alt væsentligt er herved Dr. Rasmussens Opfattelse af de forefundne Forhold blevet bekræftet¹.

Vedføjede lille Kortskitse, som er et Udsnit af Generalstabens Atlasmaalebordsblad Nr. 4723 (Hyllekrog), vil give et klart Billede af Findestedets Karakter. Den skraverede Rand angiver Kystlinjen for den lille Vig fra Hyllekrogbugten, før Diget ved Midten af Halvfjerserne i forrige Aarhundrede blev bygget foran Vigen og denne, den nuværende Thorsøstrand, derved tørlagt. Indtil da var her altsaa en lille Havbugt, der dog var meget grund. Kun gennem en smal Rende, der omtrent fulgte den nuværende Afvandingsgrøft, som paa Kortet ses at gennemskære hele det tørlagte Areal efter en ret Linje fra SV til NØ, var det muligt fra det aabne Hav at sejle ind til det indre af Bugten. Her, paa det Omraade, der paa Kortet er betegnet som Eng, og som nu udgøres af en lille Tørvemose, var der dybere Vand, og her havde Bønderne en lille Baadehavn. Oprindelig maa der imidlertid, hvor der nu er Mose, have været en lille Ferskvandssø, i en

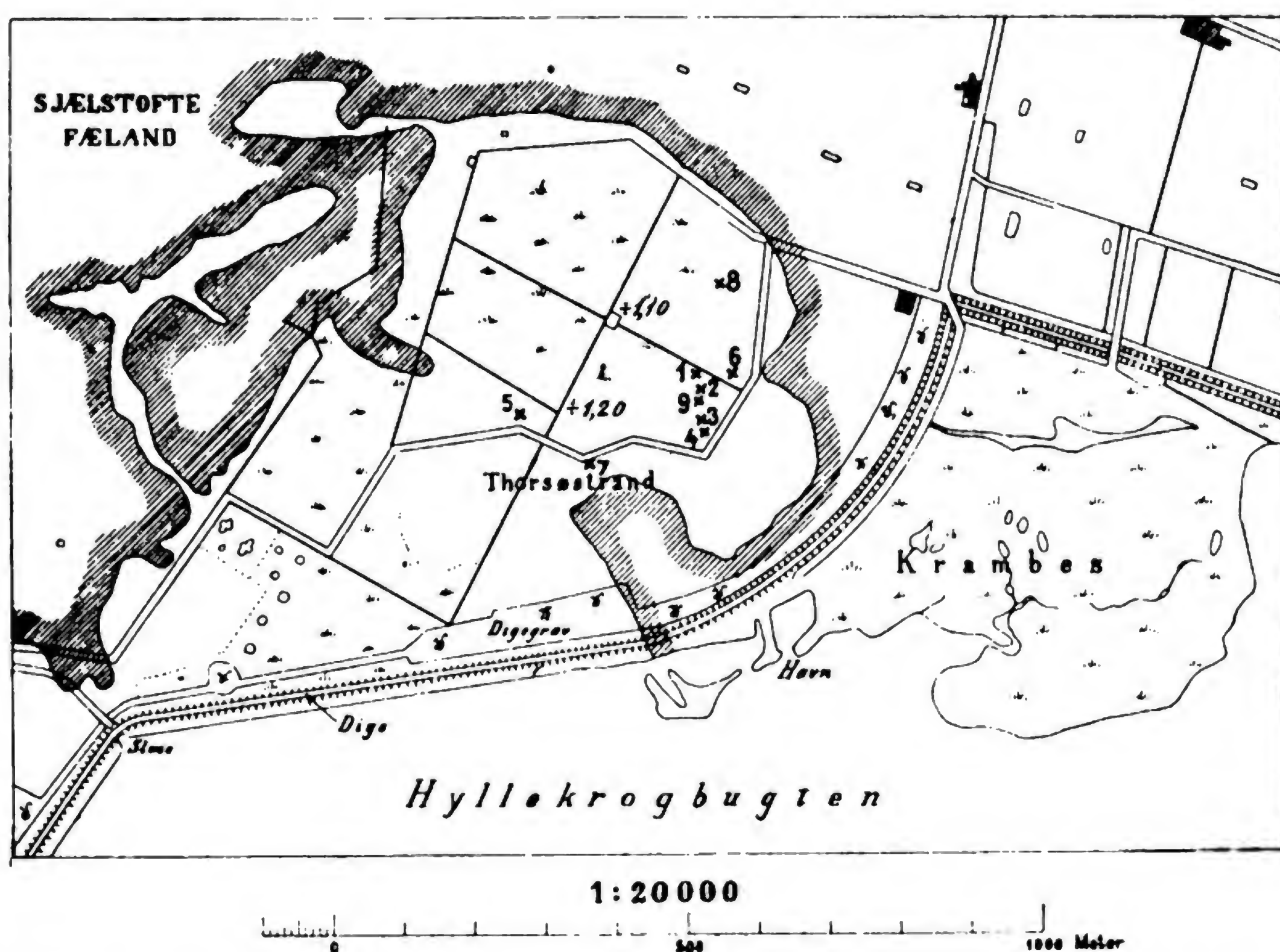
¹ De efterfølgende Bemærkninger med Kortskitsen er udarbejdet før de fortsatte Undersøgelser, som Dr. Rasmussen har skildret S. 168 ff.

Afstand af 5—6 Kilometer fra Havet, hvis Kyst dengang maa have ligget langs Ydersiden af Hyllekrog. Ved Landsænkningen er senere Havet brudt igennem og har da ogsaa sat de flade Søbredder under Vand.

Det er paa disse flade Bredder af den oprindelige lille Indsø, at de Flintpletter er aflejrede, som Læge Rasmussen har opdaget og ovenfor udførligt beskrevet. Paa Kortet er de undersøgte Pletter indlagte og betegnede med Numrene 1—9. Nr. 1—8 er optagne af Dr. Rasmussen, Nr. 9 ved Nationalmuseets Undersøgelse. Ud derover lader der sig paa vise endnu et betydeligt Antal hidtil ikke undersøgte Pletter. Fra Nr. 5, Syd for Mosen, kan de følges i en Bue Østen om denne til Nr. 8 og derfra endnu et Stykke videre Nord om Mosen. Kun paa dennes Vestside lader de sig nu paa Grund af Opdyrkning ikke paavise. Deres Niveau i Forhold til Søbassinet belyses af følgende Cotetal, der alle er beregnede i Forhold til nuværende dagligt Vande ved Kysten Syd for Diget. Mosens Overflade, der maales ved de paa Kortet angivne Punkter, viste sig at ligge i Niveau \div 1,10—1,20 m. Herfra maa dog yderligere trækkes et 25—30 cm tykt Sandlag, hvormed den i Tidens Løb er blevet dækket. Af de undersøgte Pletter ligger Nr. 5 og 7 dybest, henholdsvis 1,07 og 0,82 m under nuværende dagligt Vande. Coterne for Nr. 1—4, 6 og 8—9 ligger alle imellem \div 0,60 og \div 0,50 m. Sikkert har Pletterne ligget i ganske ringe Afstand fra Søbredden. Hvor denne har gaaet, dengang Stenalderens Folk færdedes her, lader sig vel neppe nøjagtigt bestemme. Ganske vist kan der tæt indenfor flere af Pletterne, saaledes navnlig udfor Nr. 1—4, iagttages en gammel Kystlinje, tydelig angivet ved et let Terrænfald og ved større Sten; men om den er identisk med Søbredden just i den Periode, da Flintpletterne aflejredes, lader sig ikke afgøre.

Flintpletternes Karakter og Indhold har Dr. Rasmussen ovenfor beskrevet udførligt. Utvivlsomt er det en rigtig iagttagelse, at de nu forefindes i det væsentlige uforstyrrede, saa-

ledes som de er efterladte i Stenalderen efter endt Arbejde. Den ved Nationalmuseets Undersøgelse optagne Plet 9 frembød ikke væsentlige nye Træk. Ligesom Pletterne 1—8 var den aflejret direkte paa det faste Ler, der overalt dannede Undergrunden. Et kun faa Centimeter tykt Sandlag dækkede den kun delvis, saaledes at adskillige Spaaner laa frit

fremme paa Overfladen. For at faa et detailleret Billede af Flintaffaldets Spredning blev Pletten indlagt i et større, kvadratisk Undersøgelsesfelt paa ialt 16 Kvadratmeter. Der blev indenfor dette, foruden en Mængde større og mindre, ubearbejdede Flintstykker, fremkomne ved Knusning af store Flintknolde (Raamaterialer), optalt ialt 846 Stykker Affald fra Tilhugning. Men heraf laa 576 Stykker paa kun 2 Kvadratmeter og indenfor disse igen 304 Stykker paa et $0,50 \times 0,50$ m stort Omraade og deraf atter 124 i et lille kun $0,25 \times 0,25$ m stort Felt, der udgjorde Plettens Kerne. Efter Flintens Farve og Karakter synes alt Affaldet i denne Plet at hidrøre fra to forskellige Knolde. Sammensætning er dog ikke forsøgt. Midt i den tætteste Del af Pletten fandtes en lille, ret mis-

lykket Tværpil. En anden Tværpil fandtes i Udkanten af Undersøgelsesfeltet. Paa en enkelt Spaan var Kanten flygtigt tilhugget som Skrabeæg. Endelig maa anføres, at der forefandtes nogle faa Stumper ildskørnet Flint.

Spørger man nu om Betydningen af disse Fund paa Thorsøstrand, ligger det nær at tænke, at de muligvis kunde bidrage til at bestemme Omfanget af den paagældende Landsdels Sænkning. Forekomsten af en Skivespalter i Plet 8 maa betragtes som bevisende for, at Fundene, der sikkert er i det væsentlige samtidige, hidrører fra den ældre Stenalder, fra samme Periode altsaa som de store, velkendte Bopladser i Vester Ulslevs og Godsteds nærliggende Moser. Det maa imidlertid vist siges, at det Minimum for Landsænkningen siden den ældre Stenalder, som Thorsøfundene giver, nemlig 1,07 m (Plet 5), ikke lærer os noget nyt. Det er paa det nærmeste det samme, som allerede er kendt fra det store Fund, ligeledes fra den ældre Stenalder, der blev optaget ved Tørlægningen af Vaalse Vig¹. Og utvivlsomt maa der i Virkeligheden ved Lollands Sydkyst regnes med en langt større Sænkning, end dette Minimum angiver.

Interessen ved Thorsøfundene samler sig da om det umiddelbare Indblik, de giver i den ældre Stenalderes Flintarbejde. De genopbyggede Flintknolde² tillader en direkte iagttagelse af, hvorledes Stenaldermanden har behandlet sit Materiale og ført sine Hug. Det har en egen Tiltrækning at komme de fjerne Tiders Arbejde paa saa nært Hold. Ejendommeligt er det at se, hvor megen Flint der er gaaet til Spilde, hvor mange Slag der maatte føres for at fremskaffe et Stykke, der syntes egnet for Formaålet. Men om Thorsøfundene i denne Henseende er typiske, kan vi ikke vide.

¹ Jfr. Aarbøger 1892, 166 ff.

² Om lignende Rekonstruktionsforsøg se bl. a. Evans, *The ancient Stone Implements*, 2. edit. (1897), 20 og især Worthington G. Smith, *Man. the Primeval Savage* (1894), 126 ff.

AARBØGER

FOR

NORDISK OLDKYNDIGHED OG HISTORIE,

UDGIVNE AF

DET KONGELIGE

NORDISKE OLDSKRIFT-SELSKAB.

1918.

III. RÆKKE.

8. BIND. 3. HÆFTE.

KJØBENHAVN.

I KOMMISSION I DEN GYLDENDALSKE BOGHANDEL, NORDISK FORLAG.

H. H. THIELES BOGTRYKKERI.

Af Oldskrift-Selskabets eller med dets Understøttelse udgivne Skrifter ere følgende i Commission hos den Gyldendalske Boghandel, medens Medlemmer af Selskabet kunne faa dem for $\frac{2}{3}$ af Bogladeprisen, naar de derom henvende sig til Selskabet, Prindsens Palais, Kbhvn. B, (hvor Formatet ikke angives, er dette 8vo):

Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie. 1866—1917.

Hvert Bind 4 Kr. (Fortsættes med et Bind aarlig.)

Annaler for nordisk Oldkyndighed og Historie. 1836—60, 20 Bind;

1861—63, 3 Bind; hvert Bind 4 Kr. 1864—65, Register til Aarg.

1836—63, 1 Bind, 2 Kr.

Antiquarisk Tidsskrift. 1—7. B. 1843—63. Hvert Bind 4 Kr.

Antiquités Americaines, publiées par C. C. Rafn. 1845. 4. 8 Kr.

Antiquités de l'Orient, par C. C. Rafn. 1ère livraison. 1856. 4 Kr.

Antiquités Russes (selon la rédaction de C. C. Rafn). T. 1—II.

1850—52. 4. 30 Kr.

Atlas for nordisk Oldkyndighed (med 22 Plader). 1857. Fol. 20 Kr.

Egilsson, S., Lexicon poëticum antiquae linguae septentrionalis.

[1860. Udsolgt]. Ny Udg. ved Finnur Jónsson, 1. 1913. 4 Kr.; 2. 1914.

6 Kr.; 3. 1916. 10 Kr.

Gröndal, B., Clavis poëtica ant. linguae septentr. 1864. 4 Kr.

Hauksbók udgiven efter de Arnamagnæanske håndskrifter no. 371, 544

og 675, 4to, samt forskellige papirhåndskrifter. 1—3. hæfte. 1892—

96 12 Kr. (Hæfterne henholdsvis 5 Kr., 4 Kr. og 3 Kr.)

Jonsson, E., Oldnordisk Ordbog. 1863. 8 Kr.

Islendinga sögur. 3. B. Njála, 1ste Bind. 1875. 8 Kr.

— — 4. B. Njála, 2det Bind. 1889. 6 Kr.

Landnámabók I—III (Hauksbók, Sturlubók, Melabók). 1900. 6 Kr.

Leitfaden zur nordischen Alterthumsdkune. 1837. 1 Kr.

Mémoires de la Société royale des Antiquaires du Nord. 1836—39,

1840—44, 1845—49, 1850—60, 4 Bind à 4 Kr. 1866—1917, hver

Aargang 1 Kr. Aarlig udkommer et Hefte; 6 Hefter udgjøre et Bind.

Njála. Textudgave. 1875. 3 Kr.

Nordiske Fortidsminder. 1. Bind. 1890—1903. 30 Kr. (6 Hefter à 6 Kr.).

2. Binds 1. Hefte, 1911. 2. Hefte, 1918. 6 Kr.

Nordisk Tidsskrift for Oldkyndighed. 1—3. B. 1832—36. 12 Kr.

NOGLE OPLYSNINGER OG BEMÆRKNINGER OM DANSKE LANDSBYER.

AF

HENRIK LARSEN.

1. Indledning, S. 177. 2. Bregninge, S. 183. 3. Horbelev, S. 187. 4. Baarse, S. 190, 5. Vindeby, S. 196. 6. Det indbyrdes Forhold mellem Agerfordelingerne i de 4 foran nævnte Byer, S. 202. 7. Agerfordelingerne i Landets forskellige Egne, S. 223. 8. Tofterne, S. 228. 9. Landsbyen, S. 239. 10. Ornum og Ornummebol, S. 249. 11. Sammendrag, S. 281. Bilag, S. 284.

1. INDLEDNING.

Det vigtigste Grundlag for denne Afhandling danner de i Matrikuls-Arkivet i København opbevarede Protokoller fra den Opmaaling og Matrikulering, som i Aarene 1681—88 fandt Sted i Danmark med Undtagelse af Bornholm.

Disse Protokoller, ialt 1850, falder i 4 Afdelinger: 1. Markbøger, 2. Taksationsprotokoller for Skove, Overdrev og undertiden Enge, 3. Modelbøger og 4. de egentlige Matrikler. Desuden er der nogle Protokoller, som indeholder Kammer-Decisioner, og en Protokol indeholdende Forandringer i Matriklen.

Taksationerne over Engene findes ofte i Markbøgerne, f. Eks. for Nordsjællands og Laalands Vedkommende.

Med Hensyn til Indholdet af disse Protokoller henvises til en Afhandling af cand. mag. Gunnar Knudsen »De danske Matrikler« i »Fortid og Nutid« 2. Bd. 1—62, samt til en Afhandling af Kontorchef Henrik Pedersen »Udsæden og det dyrkede Areal paa Falster i sidste Halvdel af det 17. Aarh.« i Hist. Tidsskrift 8. R. I, 101—37, hvori findes Oplysninger

om Matriklen af 1688. Her skal jeg nøjes med at give nogle Oplysninger om de for denne Afhandling vigtigste af Protokollerne, Markbøgerne. I disse findes, foruden Oplysninger om Agrenes Sædskifte, Jordbundsforhold og meget andet, tillige Maalene, det vil sige Længden og Bredden i begge Ender, paa alle Landets daværende Agre, selv om undertiden flere Agre er maalte under et. Af Instruksen for Landmaalerne fremgaar det ikke udtrykkeligt, at Bredden skulde maales i begge Ender, men af forskellige Markbøger, f. Eks. for Bregninge, Falster, ses det, at de anførte Breddemaal er tagne ved Agerenderne, hvorfor jeg antager, at det samme ogsaa er Tilfældet i andre Byer.

Markbøgerne kan være indrettede paa to forskellige Maader, enten som Protokol eller som Ekstrakt, hvilke Udtryk benyttes i Markbøgerne selv. I Protokollerne er Agrene opførte vang- og agerskiftevis, idet først alle Agrene i det først maalte Agerskifte er opførte i den Rækkefølge, de har i dette, dernæst Agrene i det andet Agerskifte og saa videre. I Mod sætning hertil er i Ekstrakterne Agrene opførte gaardvis, først de Agre, Gaard Nr. 1 har i de forskellige Agerskifter, dernæst de Agre, Gaard Nr. 2 har og saaledes videre. Vil man her vide, hvilke Agre der ligger i et bestemt Agerskifte, maa man søge dem under de enkelte Gaarde. Dette har til Følge, at Ekstrakterne er besværligere at have at gøre med end de som Protokoller førte Markbøger. Det kan mærkes, at for nogle af de i Aaret 1681 maalte Sogne findes der alene Ekstrakter, hvor Agrene ikke er nummererede; af disse faar man kun lidet Udbytte. Saadanne findes f. Eks. for Faxe og Tirsted Sogne.

I de nordsjællandske Amter og enkelte andre Steder, f. Eks. i Ribe Amt, finder man en Beskrivelse af Vangenes og Agerskifternes indbyrdes Beliggenhed.

Protokolformen alene er benyttet i Nordsjælland, i Tune, Svogerslev, Baarse, Faardrup og flere andre Sogne i de nuværende Præstø og Sorø Amter. Ekstraktformen er benyttet

i det nuværende Holbæk Amt, med Undtagelse af Samsø, i Himmerland og Fjends Hd., samt i flere Sogne i nuv. Randers Amt. Baade Protokoller og Ekstrakter findes fra Laaland, Falster, Samsø, Han Herred i Jylland o. s. v.

Det kan bemærkes, at i nogle Protokoller er Agrene opførte med baade Brugerens Navn og hans Nummer, der dog ikke behøver at være det senere Matrikelsnummer; i andre er kun Navnet opført.

Det oprindelige Grundlag for Markbøgerne maa Landmaalernes Bøger danne, i hvilke de ude paa Marken opnoterede Maalene. Efter disse er saa de som Protokoller førte Markbøger afskrevne; undertiden har Skriveren som Hjælp haft Indberetninger fra Sognepræsterne om Agerskifternes Navn og Antal af Agre; saadanne Indberetninger findes undertiden vedhæftede Markbøgerne, f. Eks. for Fly Sogn i Fjends Hd., Fovlum Sogn i Gislum Hd. Hvor der tillige findes en Ekstrakt, er denne ekstraheret af Protokollen.

Hvor der ingen Protokol findes, men kun en Ekstrakt, er denne nogle Steder ekstraheret direkte af Landmaalernes Bøger, hvilket udtrykkeligt siges i enkelte Markbøger, f. Eks. for Vinde Helsing By i Løve Hd., enkelte Steder kan vel ogsaa Protokollen være gaaet tabt. Derimod nødvendiggør en Protokol ikke altid en Ekstrakt, idet man kan have ladet sig nøje med at ekstrahere Arealerne alene; saadanne »summariske Ekstrakter« findes undertiden indhæftede i Markbøgerne.

For Sjællands og Fyens Vedkommende blev de i Markbogen indførte Takseringer af Jorden lagt til Grund, da Hartkornet skulde udregnes; i Jylland blev disse Taksationer kasserede, af hvilken Grund en Kommission blev nedsat, som berejste denne Landsdel og takserede Jorden paa ny. Resultatet af denne Taksation findes indført i Modelbøgerne foran hver By.

Der er undertiden gjort Indvendinger mod Matrikulerings Sanddruhed og Rigtighed; saaledes bebrejder Testrup

Landmaalingspersonalet, at det baade var uvidende og bestikkeligt¹. Hvad Anklagen for Uvidenhed angaar, da kommer man let over den. Af de underordnede Landmaalere fordredes kun, at de skulde maale Længden samt Bredderne i begge Ender af Agrene, eller saafremt der en Gang imellem forekom en Trekant, den ene Side og Højden paa denne. Større samlede Arealer skulde det overordnede Personale selv maale. Og naar man en enkelt Gang møder en ganske særlig Opmaaling, nemlig Maalingen af Tissøens Bredde, da kan denne Maaling næppe tilskrives andre end Overlederen af Opmaalingen i Holbæk Amt, Jørgen Dinesen (Oxendorph), der var en af de Ledende ved Matrikuleringen.

Heller ikke med Arealudregningen havde Landmaalerne noget at gøre, idet den blev udført senere, selv om Personalet tildels var det samme. Det, der fordredes af Landmaalerne, var altsaa ikke mere, end hvad ethvert Menneske kunde udføre uden særlige Forkundskaber. De »geometriske Operationer«, som Testrup lader dem gøre, var altsaa fuldstændig overflødige og har vel kun været Komediespil beregnet paa at imponere Bønderne.

Den anden Anklage, som Testrup rettede mod Landmaalerne, var, at de lod sig bestikke med Mad og Drikke. Det kan sandsynligvis være rigtigt nok, at de lod sig traktere af Bønderne, men om de af denne Grund har indført forkerte Maal i deres Bøger, er ikke sikkert, da Bønderne jo ikke kunde kontrollere Maalingernes Nøjagtighed. Endelig erklærer Testrup, at han ikke har kunnet faa de angivne Maal til at stemme med de virkelige paa de Agre, som han har eftermaalt. Jeg maa ogsaa selv indrømme noget lignende, idet ikke altid Maalene i Markbøgerne stemmer med dem paa Kortene fra Udskiftningstiden. Dette gælder især Længdemaalene; men det kan komme af, at en Del af Agrene ikke har været dyrket dengang, da Landmaalingen

¹ Saml. t. jydsk Hist. og Topografi II. Bd. 7 ff.

skete. Muligvis kan Agerskifterne ogsaa senere være blevne forandrede. Jeg skal forøvrigt gøre opmærksom paa, at nogle Steder er Agrene blevne maalte, saaledes som de fandtes paa Marken, indbefattende eventuelle Indpløjninger paa Naboens Agre, medens andre Steder Agrene er opførte med de oprindelige Maal uden Hensyn til Af- og Tilpløjninger, hvad der fremgaar af en Klage i Decisionsprotokollen for Roskilde Amt Fol. 19 a. Imidlertid vedrører Fejl i Maalingen kun i mindre Grad denne Afhandling, der ikke vil bygge paa Maalene, men paa Agerfordelingen i Landsbyerne.

Af alle disse Protokoller faar man en umaadelig Mængde Oplysninger om Datidens Landboforhold. Tillige faar man Navnene at vide paa saa at sige alle Landets Vange, Agerskifter o. s. v., og da en enkelt By ofte kan have en 50—100 Agerskifter, bliver det for hele Landet et uhyre stort Antal. Nogle Steder, særlig i Jylland er dog Antallet af Navne langt mindre; i enkelte Byer, f. Eks. Fly i Fjends Hd., var der ikke stort flere Navne end dem paa de 9 Tægter, som Byens Mark var delt i. Da Forfatteren imidlertid ikke er Filolog, vil Navnestoffet kun undtagelsesvis blive benyttet.

Denne Afhandling vil derimod særlig beskæftige sig med den Maade, paa hvilken Agrene i Agerskifterne og Vangene er fordelte imellem Landsbyens Gaarde, og skal søge at vise, at i nogle Byer var Agrene fordelte efter et Princip, i andre efter et andet, og at nogle af vore Landsbyer paa Landmaalingens Tid havde en Agerfordeling, der maa være forholdsvis ung, medens andre havde en Agerfordeling, der i sin første Oprindelse maa være fra en meget gammel Tid.

I det følgende skal jeg først beskrive Agerfordelingen i de 4 Byer: Bregninge og Horbelev i Falsters Sønder Hd., Baarse i Baarse Hd., samt Vindeby i Laalands Nørre Hd., og derefter give nogle Oplysninger om Landsbyerne i Almindelighed. Tilsidst vil som Bilag følge et Uddrag af Markbøgerne for de 4 nævnte Byer.

I Almindelighed maa man gaa ud fra, at Agrene følge efter hverandre i den Orden, som er angivet i Markbøgerne, saaledes at Ager Nr. 1 ligger ved Siden af Nr. 2. Undertiden siges det imidlertid om en Ager, der har et Nummer for sig selv, at den med en af Enderne støder paa en anden Ager, saaledes f. Eks. i Markbøgerne for Utterslev og Hilsted Byer paa Laaland; i alt Fald gælder det om nogle af disse Byers Vange. I saadanne Tilfælde maa det være en Ager, som paa tværs er delt i to eller flere Dele, der hver har faaet sit Nummer. Men undertiden maa sikkert det samme være Tilfældet, uden at det er angivet. I Bilaget finder man f. Eks. under Vindeby, at i 4. Skifte Moeseager de fleste Agre har en Længde af 180—190 Alen, saaledes Nr. 9 183 Alen, Nr. 12 185 Alen, men for de to Agre Nr. 10 og 11 er Længden kun 92 Alen for hver, altsaa meget nær det halve. Her er sikkert Tale om een oprindelig Ager, der er delt paa tværs i to Dele; begge de to Agre Nr. 10 og 11 har, som det ses, omtrent samme Bredde. Saadanne delte Agre finder man vist snarere i Vindeby end i de tre andre Byer Bregninge, Horbelev og Baarse. Mange Steder vil man finde Agre, der er betegnede med Ordet »halvbrød«, f. Eks. i Svogerslev, Arnøje og Stensby; det er altid Agre, der har mindre Længde end de andre i Skiftet. Saaledes har i Svogerslev Agrene Nr. 9, 10 og 11 i Ohlshøys Agre i Østermark hver en Længde af 780 Alen, Nr. 12, 13, 14 og 15, der er betegnede som »halfbrød«, hver en Længde af 390 Alen, altsaa akkurat det halve, Nr. 16 en Længde af 730 Alen og Nr. 17 en Længde af 780 Alen. I Stensby (Skam Hd.) var Ager Nr. 25 i Faarmaals Dil i Kirkemark 930 Alen lang, Nr. 26 350 Alen, Nr. 27 420 Alen og Nr. 28 og 29, der er maalte under et, 170 Alen, medens Nr. 30, 31 og 32, der ligeledes er maalte under et, havde en Længde af 940 Alen. De 4 Agre, Nr. 26—29, der er betegnede som »halfbrød«, er altsaa tilsammen i Længde lig de andre. Dette Ord »halfbrød« betyder sikkert i disse to Byer, at Ageren er delt paa tværs og næppe, at den kun er halvt

opbrudt, det vil sige halvt opdyrket. Men naturligvis behøver en Ager, fordi den har mindre Længde end de andre, ikke at være saaledes fremkommen ved Deling, thi der kan ofte være stor Ulighed i Agrenes Længder i det samme Agerskifte, hvad der kan ses af Bilaget og ogsaa erfares af Kort fra Udskiftningstiden. Foruden at der saaledes findes Agre, der ligger i hinandens Forlængelse, kan man finde andre, der ligger uden for den almindelige Rækkefølge i Agerskiftet, idet de ligger for Enderne af de øvrige Agre, paa tværs af disse. Enten er dette dog angivet, eller ogsaa bærer disse Agre som Regel særlige Navne som Forpløjning, Tværager, Hovedager o. s. v.

Til sidst skal bemærkes, at ved Landmaalingen blev benyttet den gamle sjællandske Alen, af hvilke 1000 Alen var lig 1007 af den senere danske Alen.

2. BREGNINGE.

Ifølge Falsterlisten i Kong Vald. Jordeb. var denne By paa 6 Bol eller 8 Mark. Andetsteds i samme Liste omtales under Sønder Kirkeby Sogn et andet Bregninge, ansat til 1 Bol eller 16 Ørtug. Nu findes kun een By af dette Navn paa Falster. Da Landmaalingen fandt Sted 1682, var Byens Mark fordelt mellem 19 Gaarde og øde Jorder, et Hus, som tilhørte Karleby Kirke, og Sognets Præst. Af Byens Gaarde tilhørte Nr. 1 til 15 Kronen og laa til Nykøbing Slot, Nr. 16 til 18 hørte under Maribo Kloster og Nr. 19 tilhørte ifølge Markbogen Kirken.

Her og i Bilaget er Modelbogens Nummerering fulgt, ved Nr. 20 er Sognepræstens Jord betegnet, medens Karleby Kirkes Jord nævnes ved sit Navn. I Matriklen er Gaard Modelbog Nr. 9 fordelt mellem Gaardene Nr. 2 og 4, med Halvdelen til hver, hvorfor Numrene fra Nr. 10 i Matriklen bliver 1 lavere. Den Rækkefølge, i hvilken Gaardene er opførte i Modelbogen, synes at være den samme som den, i

hvilken de er anførte i Matriklen fra 1662, og er for Krongodsets Vedkommende den, i hvilken de er anførte i Nykøbing Slots Jordebøger, hvad der atter svarer til den Tidsfølge, i hvilken de er erhvervede af Kronen. Dog vides det ikke, naar Kronen erhvervede de 4 først anførte Gaarde, der allerede findes opførte i Nykøbing Lens Jordebog for 1569. Muligvis er disse 4 Gaarde, samt en Gaard og et Bol, som blev bortmageskiftet 1570, det Gods (takseret til 14 Øre), som Kongen ifølge Falsterlisten ejede i Byen.

I Byen har ligget en Hovedgaard, idet Hr. Mogens Gøye solgte Hr. Oluf Axelsen [Thott] sin »hoffde gord Bregning i Falster«¹, men den maa siden være forandret til en Bondegaard.

I Aaret 1682 var Byens Jord ifølge Markbogeu delt i 3 Vange, Nørremarck, der ifølge Orig.Kort Nr. 1 i Matrikuls-Arkivet laa nord og nordøst for Byen, Westermarck, der laa vest for Byen og Bierremarck, der laa syd og sydøst for Byen. Disse tre Vange var igen delte i Agerskifter, henholdsvis 12, 14 og 9, og disse igen i Agre, henholdsvis 241, 302 og 197 i hver Vang. Ialt var der altsaa 35 Agerskifter og 740 Agre paa Byens Mark. Disse Agre var saa igen fordelte imellem Ejendommene i Byen, men ikke saaledes som det nu er Tilfældet, at en Bonde har sin Jord samlet paa et eller nogle faa Steder i Byens Mark. Hver Bonde havde da som Regel kun een Ager i hvert Agerskifte. Herfra er dog tildels gjort en Undtagelse med Sognepræstens Jord (Nr. 20). Denne ligger mindre spredt end de øvrige Beboeres Jord, skønt den dog er fordelt i 7 Agerskifter i Nørremarck, 1 i Westermarck og 5 i Bierremarck. Tillige har Præsten som Regel flere Agre, liggende ved Siden af hverandre, i hvert Agerskifte. I disse har som Regel ogsaa Nr. 10 og Karleby Kirke deres Agre, men hver kun een. De øvrige Gaardes Agre er som sagt fordelt i alle Agerskifterne, og som Regel

¹ Danske adelige Brevkister 164.

gentager den Rækkefølge, i hvilken Agrene er tildelte de enkelte Gaarde, sig paa samme Maade.

Nogle enkelte Steder er dette dog ikke Tilfældet, saaledes i de tre Agerskifter Thoffte Stumper, der tilhørte Nr. 20 og 10, Toffterne i Nørremarck og Toffterne i Bierremarck. Desuden er der lidt Uregelmæssighed i enkelte andre Agerskifter. I disse Tofter har hver Gaard to eller flere Agre liggende sammen, og en Gaard, som har Agre i det ene af disse Agerskifter, har ikke nogle i det andet; dog undtages, at Nr. 18 har Agre i begge, medens Nr. 19 ingen Jord har i noget af dem. Men disse to Ejendomme brugtes af samme Mand, saa her foreligger muligvis en Fejltagelse, idet Jorden kan af Landmaaleren være tilskrevet en forkert Ejendom.

Af Orig. Kort Nr. 1 fremgaar det, at de to Agerskifter Tofterne laa henholdsvis lige nord og lige syd for Byen. Desuden fandtes i Westermarck et Agerskifte, i Markbogen kaldet Gammebye Toffter, hvori alle Gaardene var lodtagne, hver med to sammenliggende Agre. Paa Kortet kaldes Skiftet Nordre og Søndre Tofter og ligger vestligst i Byens Mark.

Hvorledes har Gaardene 1682 ligget i Bregninge, og staar Rækkefølgen i Agerskifterne i nogen Forbindelse med Beliggenheden i Byen? Gaden i denne strækker sig i Øst og Vest, og Gaardene ligger paa begge Sider af den, men hvorledes de laa 1682, kan jeg ikke sige. I et senere Afsnit af denne Afhandling skal jeg imidlertid søge at bevise, at en Gaard og dens Toft i Marken stødte op til hinanden og udgjorde en Enhed. Paa Forhaand vil jeg gaa ud fra, at dette ogsaa gælder i Bregninge, og at de Gaarde, som havde Tofter nord for Byen, laa nord for Gaden, og at de, der havde Tofter syd for Byen, laa syd for Gaden. Under den Forudsætning vil man finde, at Gaard Nr. 5, der havde den østligste Toft nord for Byen i Nørremarck, maa have ligget østligst paa den nordre Side af Gaden og vesten for den Nr. 4 og saa videre de Gaarde, som havde Tofter i denne Mark. Gaard Nr. 9, der havde den østligste Toft i Bierremarck, syd for

Byen, maa have ligget østligst paa den søndre Side af Gaden og vesten for den Nr. 8 og saaledes videre.

Den Rækkefølge af Gaardene, som er den almindeligste i Byens Agerskifter, synes at være følgende, naar man regner fra Syd eller Øst, Nr. 5, 4, 2, 1, 16, 15, 14, 12, 19, 9, 8, 6, 3, 11, 13, 18, 17, 7, selv om der kan findes Undtagelser, f. Eks. har i Bierremarck Gaardene Nr. 5 og 12, der brugtes af samme Mand, byttet Plads. Af dette fremgaar, at man har givet den østligste Gaard paa nordre Side af Gaden den første (det vil sige den østligste eller sydligste) Ager, derefter er de øvrige Gaarde paa denne Side af Gaden fra Øst til Vest blevne tildelte Agre, derefter den østligste Gaard paa den søndre Side og de øvrige Gaarde paa denne Side af Gaden fra Øst til Vest. I enkelte Agerskifter er den modsatte Rækkefølge anvendt. Jeg skal senere komme ind paa denne Agerfordelingsmaades Alder og Oprindelse.

Præstens Agre i Tofterne i Nørremarck er i Markbogen betegnede med Tilføjelsen »Stud«; dette er rimeligvis det samme Ord som »stuf«, der i de gamle Landslove anvendes om enkelte Agre eller mindre Jordstykker, der var løsrevne fra den Ejendom, hvortil de oprindelig havde hørt. Ifølge Jydske Lov (I, 55) skulde Kirkestuf ikke rebes med Byen, naar denne blev solskiftet. Det samme gælder vel ogsaa om Præstejord, men i saa Fald maa det forudsættes, at der har været en anden Agerfordeling før denne, thi saaledes som Jorden 1682 var beliggende, synes den ikke at være afhændet fra nogle af de daværende Gaarde.

Af Markbogen fremgaar det, at det Sædskifte, der anvendtes paa Byens Mark, var treaarigt. Første Aar blev saaet Rug, andet Aar Byg og Havre, hvorefter Jorden hvilede et Aar. Dette er en Modsætning til Forholdene paa Sjælland, hvor man det første Aar saaede Byg og det næste Rug. Grunden til, at man saaede Rug i den Jord, der havde hvilet, og ikke Byg, der dog vel var Hovedsæden, maa sikkert være, at man tidligere istedetfor Rug har dyrket Hvede det første

Aar. Denne sidste Kornsæd har man, da den var den vigtigste, dyrket først. Af Kong Valdemars Jordeb. fremgaar det, at man tidligere dyrkede Hvede paa Falster, idet f. Eks. Getæsby gav Hvede i Afgift.

Af Markbogen kan ikke ses, om Angivelserne for den anden By Bregninge, der nævnes i Falsterlisten, angaar denne By eller en nu forsvunden By.

3. HORBELEV.

I Falsterlisten omtales, at denne By var paa 6 Bol eller 8 Mark. Byen havde 1682 16 Gaarde, af hvilke Nr. 15 var Præstegaard, Nr. 5, 6, 7 og 9 tilhørte Præstekaldet og Resten Kronen. Desuden havde nogle Gaarde i Bønned Jord i Byens Mark. Her er anvendt den Nummerering, som benyttes i Modelbogen og Matriklen. Rækkefølgen er omtrent den samme som i Matriklen 1662 og passer omtrent med den Rækkefølge, i hvilken Gaardene er erhvervede af Kronen. Ifølge Falsterlisten havde Kongen paa dens Tid intet Gods i Byen. 1570 ejede Kronen her een Gaard, som den da bortmageskiftede. Om Tiden for dens Erhvervelse vides intet. Senere er den igen kommen til Kronen. Byen havde 1682¹ 3 Vange med 53 Agerskifter og tilsammen 1007 Agre, foruden nogle Agre, ubrugelige til Dyrkning. I denne By har ligesom i Bregninge hver Gaard i Reglen een Ager i hvert Agerskifte, dog er der vist flere Undtagelser end i Bregninge. En anden og langt betydeligere Forskel mellem denne By og Bregninge findes i den Maade, paa hvilken Agrene er blevne tildelte Byens Gaarde. I Bregninge fulgte Gaardene efter hinanden stedse i samme Rækkefølge i de forskellige Agerskifter. I Horbelev er det anderledes. Gaard Nr. 15 har f. Eks. snart Agre mellem Gaardene Nr. 12 og 13,

¹ Naar ikke andet er angivet, er Oplysningerne fra 1681, 82 og 83 hentede fra Markbøgerne.

snart mellem Nr. 10 og 13, snart mellem Nr. 8 og 13 o. s. v. Her er kun den ene af de Gaarde, ved Siden af hvilke den har Agre, konstant, den anden veksler jævnlig. Undersøger man Forholdet nærmere, vil man finde, at Gaardene Nr. 15, 13, 14 og 6 stedse har Agre liggende Side om Side og stedse i den nævnte indbyrdes Rækkefølge og altid saaledes, at Gaard Nr. 15 har den sydligste eller østligste Ager, det vil sige den Ager, som sagdes at ligge nærmest Solen, og Nr. 6 den nordligste eller vestligste Ager, eller den Ager, som laa fjærnest Solen. Flere saadanne Grupper af Gaarde, der havde deres Agre liggende sammen, findes i Byen; saaledes danner Gaardene Nr. 16 og 1 en anden Gruppe, Nr. 9, 7 og 8 en tredie, Nr. 3, 4, 5 og 12 en fjerde og Nr. 2 og 10 en femte Gruppe. Den Gaard, som har sine Agre liggende nærmest Solen, er stedse nævnt først, og dette er for hver Gruppe altid den samme Gaard. Men hidtil er kun nævnt 15 af Byens 16 Gaarde. Nr. 11 er ikke omtalt endnu, den har snart Agre ved Siden af en, snart ved Siden af en anden Gaard, uden at disse da har de Gaarde til Naboer i Agerskiftet, som de ellers plejer; stedse har dog Nr. 11 Ageren nærmest Solen. Denne Gaard og snart en og snart en anden af de øvrige Gaarde maa danne en sjette Gruppe. Den samme Gaard har altid den Ager, der ligger nærmest Solen, derimod er Gruppernes indbyrdes Orden forskellig i de enkelte Agerskifter.

Undersøger man den samlede Agerbredde for hver Gruppe, vil man finde, at den er omtrent den samme for hver af dem. I Beschiæremarch, Skifte Nr. 4, varierer Gennemsnitsbredden mellem $66\frac{1}{8}$ og 71 Alen. Forskellen er ikke stor og kan skyldes Afpløjninger eller Ukorrekthed ved den oprindelige Rebning eller ved Landmaalingen. Sammenligner man Gruppernes Hartkorn, vil man komme til nogenlunde samme Resultat. Grunden til, at Hartkornet ikke er ens, er dels, at Præstegaarden Nr. 15 har en Del Forlodsjord, og dels, at der i Byens ene Vang er en Del Agerskifter, hvori kun nogle

af Byens Gaarde har Del. Af dette fremgaar, at Byens Gaarde i 1682 var delte i 6 lige store Grupper eller Dele; af Falsterlisten ses, at Byen paa dens Tid var paa 6 Bol. Man maa derfor formode, at disse 6 Grupper i Byen 1682 er identiske med de 6 Bol i Falsterlisten. Jeg skal senere komme nærmere ind paa dette Spørgsmaal og imødegaa Skoleinspektør P. Lauridsen og Dr. jur. Karl Haff, der af Markbogen for Baarse har ment at kunne finde en anden Forklaring af de gamle middelalderlige Bol. Jeg omtalte foran, at i det ene Bol den ene Parthaver stedse var den samme, medens den anden Del af Bolet snart tilhørte en, snart en anden Gaard i Byen; dog synes Præstegaarden ingen Part at have i dette Bol. Aarsagen hertil kan være, at den Gaard, der oprindelig har haft den anden Del af Bolet, er bleven nedlagt, og dens Jord fordelt mellem de øvrige Gaarde. Dette maa være sket paa et Tidspunkt, da een Mand ejede alle disse Gaarde. Men det kan ogsaa skyldes, at Bønderne selv har delt en øde Gaards Jord mellem sig, saaledes som vi undertiden finder det omtalt i middelalderlige Skrifter, f. Eks. i Roskildebispens Jordebog om Gentofte¹ og Havrebjerg². En anden Uregelmæssighed i Agerfordelingen er, at i enkelte Agerskifter kun det halve af et Bol er repræsenteret, f. Eks. i 3. Skifte i Beschiæremarch, i hvilket kun 5½ Bol har Del, idet Gaard Nr. 1 ingen Ager har deri. Dens Ager skulde ligge ved Siden af Gaard Nr. 16's Ager, som er den første. Saadanne Uregelmæssigheder finder man jævnlig, og de kan skyldes unøjagtig Rebning. Gaarden har saa vel paa et andet Sted faaet Erstatning i Jord. Ligeledes har Præstegaarden nogle Agerskifter, som de øvrige Gaarde ingen Del har i, men dette findes ofte at være Tilfældet med Præstegaarde.

Tilsidst skal nævnes, at i nogle af Agerskifterne, nemlig

¹ » . . . sic defecit dimidius mansus non inhabitatus, cujus terram vsurpauerant sibi villani«. Scr. Rer. Dan. VII, 58.

² »Nota, hic in Hafrebyerg deficiunt III. quarte terre, quas rustici subprimunt.« Scr. Rer. Dan. VII, 17.

Nr. 17, 18 og 19 i Kirchemarch, har ikke alle Byens Gaarde Del, men kun de 5, Nr. 2, 3, 4, 10 og 16. Aarsagen hertil er formodentlig den, at disse Agerskifter ikke oprindelig har hørt til Byen, men til en eller anden Torp, som senere er bleven nedlagt og delt mellem disse 5 Gaarde. I Falsterlisten nævnes i Sognet to Torper, som nu ikke findes, nemlig Kietilstthorp og Syghærstthorp, og det er muligvis en af disse. Dog findes i Sognet en By, Sønder Grimmelstrup, som ikke nævnes i Falsterlisten, hvilken kan være den ene af disse Torper og formodentlig den største, Kietilstthorp, der var paa 1 Bol eller 2 Mark. De omtalte 3 Agerskifter, der var tilsammen c. 12 Tdr. Land, maa da have været Syghærstthorps Jord, der var ansat til 2 Øre, hvad der kan anslaaes til 10—15 Tdr. Land. I Nykøbing Lens Jordebog for 1569 og ligeledes i den for 1582/83 anføres, at en Mand i Huegelstrup gav Afgift af en øde Jord i Bregninge; men denne Torp maa være en anden forsvunden By, eller muligvis kun en Udflyttergaard fra Bregninge.

4. BAARSE.

Ifølge Kong Valdemars Jordeb. ejede Kongen 1231 en Trediedel af Byen. Hans Andel er formodentlig gaaet i Arv til Sønnen Erik Plovpenning og dennes Døtre, og er vel det Gods i Baarse, som disse gav til St. Agnete Kloster i Roskilde¹. Efterat Klosterets Gods ved Reformationen var kommet til Kronen, blev det 8. Juni 1572 lagt under Tryggevælde Len og bestod da af 9 Gaarde og 1 øde Jord². Fra dette Len kom det senere til Vordingborg Len, i hvis Jordebog for 1623/24 dette Gods er opført for sig selv. Godset er de Gaarde, der i Matriklen af 1688 har Nr. 2, 7, 11, 12, 13, 14, 15, 17 og 23. En anden Trediedel af Byen fik Valde-

¹ Repert. Nr. 649, 682, 1164 og 1449.

² Kanc. Brevb. 1571-75. 137 f.

mar Atterdag 1348 af Fru Cristinæ af Løwæ, Her. Niæls Axelssøns Efterleverske, der afstod sin Part af Byen m. m. for sine Forældres Forseelse mod Kronen¹. Hvornaar den sidste Trediedel af Byen er kommen til Kronen, ved jeg ikke, men det maa være sket før 1513, thi af en Jordebog for Vordingborg Len for dette Aar ses, at da hørte under Lenet hele Byen med Undtagelse af de Gaarde, der ejedes af St. Agnete Kloster og Præstekaldet.

I Matriklen af 1688 har Gaardene i Byen Numre fra 1 til 30, og af disse tilhørte Nr. 24, 27, 28 og 29 Præstekaldet, Nr. 30 var Præstegaard, medens Resten ejedes af Kronen. Nr. 24, 25 og 26 var mindre, øde Jorder, der bar det særlige Navn Ragerupgaard. Byen havde 1682 4 Vange og et Overdrev, men de to af Vangene brugtes under et, saaledes at Sædskiftet alligevel var treaarigt. Til Byen hørte en Del Skov, der særlig optog den nordlige og østlige Del af Marken, medens Agerjorden især laa mod Øst og Syd. Byens Areal er nu 2214 Tdr. Land, 1682 var det dyrkede Areal ifølge Modelbogen 719 Tdr.

I Præsteindb. om Gaarde, Bol o. s. v. 1651 (i Rigsarkivet) hedder det om Byen: »Til Borse By er ni Bol Jord i Marken, 8 smaa Jorder i hvert Bol«. Paa Grundlag af denne Meddelelse og en derpaa følgende Undersøgelse af Markbogen og et Kort fra 1770 over Byen i Matrikuls-Arkivet kom Skoleinspektør P. Lauridsen til det Resultat, at i Baarse »bestod Bolet af større, dyrkede Jordstykker, fordelte omkring paa Bymarken efter dennes Godhed og Fraliggenhed«. I Byens Mark skulde Ejendomsgrupper (paa 3—4 Bønder) have hver »to større Afsnit (et større Antal sammenhængende Aase) i hver af Byens fire Vange, altsaa ialt otte Afsnit, eller som Præsten udtrykker det, »otte smaa Jorder i hvert Bol«. Disse Jordstykker, der i 1682 variede mellem 13 og 26 Tdr. Land, betegne den gamle Jorddeling

¹ Ældste danske Archivreg. I, 128.

Indenfor dem havde »Bolsbrødrene« deres Agre, igen fordelte efter Gaardenes Størrelse og Jordens Godhed, de laa i Bol sammen, og egentlig havde de kun Dyrkningstvungen tilfælles med de øvrige Bymænd¹. P. Lauridsens Mening er siden bleven gentaget og bifaldet af en anden Forfatter, der ligeledes har haft Markbogen og Kortet til Undersøgelse, Dr.juris Karl Haff fra Tyskland i sin Bog »Die dänischen Gemeinderechte« (II, 18f.). Da disse to Forfattere bygger deres Mening paa Markbogen for Baarse, skal jeg ligesaa gøre denne til Genstand for en Undersøgelse og søge at vise, at det Resultat, som de er kommet til, er fejlagtigt og maa bero paa en Misforstaaelse eller mindre nøjagtig Granskning af Markbogen. I sig selv er deres Anskuelse lidet sandsynlig. Dels maatte den vel forudsætte, at Byens Vange altid havde været 4, hvad næppe kan have været Tilfældet. Dels vilde til en saadan Deling af en Bys Mark i lige gode Stykker fordres en Kendskab til Landmaaling, som Oldtidens Befolkning næppe kan have haft. Desuden vilde der sikkert være bleven Tvist om, hvem der skulde have sin Part nærmest Byen, især da Marken, som før meldt, hovedsagelig ligger paa de to Sider af Byen.

I Bilaget er opført de 18 første Aase af Mellemmark, der strakte sig fra Byen og mod Øst; dog er Bredderne og Længden paa Agrene udeladte. Marken var ved Byen c. 600 Alen bred; længere ude tiltog Bredden. De anførte Aase er beliggende i den Del af Marken, der er nærmest Byen. Af Bilaget ses, at Agerskifterne er af ulige Størrelse; nogle indeholder kun faa Agre, medens andre har et saa stort Antal, at alle Byens Gaarde kunde have faaet een hver. I ingen af de opførte Agerskifter har imidlertid alle Byens Gaarde Del. Dette Forhold, at Agerskifterne er højst ulige store, og at Agerantallet ikke er afpasset efter Gaardenes Antal, træffer man ogsaa i andre Byer, og man maa da tænke sig Agerskiftet fortsat

¹ Aarbog for dansk Kulturhistorie 1899, Side 173.

i et andet, hvor da de øvrige Gaarde har faaet tildelt Agre. For Baarses Vedkommende kommer hertil, at flere af Gaardene var meget smaa, saa at man maaske har foretrukket at give dem Agre i hvert andet Agerskifte, for ikke at gøre Agrene altfor smalle. Af Bilaget ses, at i 2 Aase har kun 3 Gaarde Del, i en Aas 4, i 8 Aase har 5—10 Gaarde Del og i 7 Aase har over 10 Gaarde Part. Det største Antal Gaarde, der har Andel i en Aas, er 26, nemlig i 9. Aas, Huedeland. I denne har alle Gaardene Agre med Undtagelse af Nr. 1, 2, 4 og 23, og flere af Gaardene har endog flere, saa at der var rigelig Plads til, at ogsaa de 4 nævnte Gaarde kunde faa en Ager. De 4 Gaarde var tilsammen c. 45 Tdr. Hartkorn, saa det kan ikke være for deres Ringheds Skyld, at de ingen Agre har faaet. Heraf kan næppe udledes nogen Bekræftelse paa den anførte Mening om Bolets Beskaffenhed i Baarse. Imidlertid bedes man bemærke en Ejendommelighed ved Agerfordelingen i Baarse, som muligvis kan forklare, hvorledes de to Forfattere er kommen til den anførte Mening. Gaardene Nr. 1, 2, 4 og 23 har af de 18 Aase den første for sig selv og ligesaa den tiende, den 11te har de i Forening med Præstebolet (Gaardene Nr. 27, 28, 29 og 30), og af den 12te Aas har Gaardene Nr. 1, 4 og 23 de første 3 Agre, medens de øvrige er fordelt mellem 24 andre Gaarde. I Modsætning hertil har Gaardene Nr. 16 og 20, der som Regel har Agre ved Siden af hinanden og maa udgøre et Bol, Del enten begge eller enkeltvis i 11 Aase (deraf begge i 7); men ingen af disse har de to Gaarde for sig selv. I Sømarken er Forholdene de samme. Her har Gaardene Nr. 1, 2, 4 og 23 de første 5 Aase for sig selv, de følgende indtil Nr. 28 (incl.) er delte mellem de øvrige Gaarde, uden at nogen enkelt af disse har Aase for sig selv, derefter har de 4 nævnte Gaarde et Par Aase for sig selv. Omtrent saaledes er Fordelingen ogsaa i Galgemarken; men i den fjerde Mark, Vestervang, der var beliggende nordvest og vest for Byen, var Forholdene anderledes end i de øvrige Marker.

Af denne Mark tilhørte de to Trediedele de 4 Gaarde Nr. 1, 2, 4 og 23, medens af de øvrige de 8 aldeles ingen Jord havde i denne Mark, de 9 havde hver under 1 Td. Land og kunde 9 øvrige Gaarde havde Jord af Betydenhed her. Mest havde Nr. 20, som havde c. 10 Tdr. Land.

Ialt havde Byen c. 174 Aase, af hvilke de 4 Gaarde Nr. 1, 2, 4 og 23 havde de 26 for sig selv; i 19 Aase har de Del tilligemed andre Gaarde, og i 129 Aase har de ingen Agre. Sammenfatter man nu dette og tager Kortet fra 1770 til Hjælp, vil man komme til følgende Resultat: 4 af Byens Gaarde, Nr. 1, 2, 4 og 23 har dels deres Agre liggende i Aase for sig selv og dels i nogle faa af de Aase, i hvilke de øvrige Gaarde har Agre; i alle de øvrige Aase har disse 4 Gaarde ingen Del. Noget lignende kan derimod ikke siges om de andre Gaarde i Byen, ingen af dem har hverken enkeltvis eller gruppevis Aase for sig selv. Herfra maa tildels undtages Præstebolet (Gaardene Nr. 27—30), der ogsaa har enkelte Aase for sig selv. Men i Bregninge og Horbelev var det ligeledes Tilfældet, at Præstegaarden havde Særjord; dette bør man næppe lægge nogen Vægt paa. En Sammenligning mellem Kort og Markbog viser, at de Aase, som de 4 Gaarde, Nr. 1, 2, 4 og 23 havde for sig selv, for største Delen laa i en samlet Strækning omkring den nordlige Del af Byen; de øvrige Aase, der tilhørte disse Gaarde, laa omkring i Byens Mark, men dog særlig i Udkanten af denne.

Den Fejl, som P. Lauridsen og Haff har begaaet, er altsaa, at de har overført paa alle Byens Bol, hvad der kun gælder for et enkelt af dem. Men hvorfor er da dette ene Bol forskelligt fra de øvrige? I middelalderlige Kilder omtales nogle Bol, som kaldes Ornummebol, og en Sammenligning mellem disse og det Bol, de 4 omtalte Gaarde danner, viser, at disse Gaarde udgjorde et saadant Ornummebol. Men dette er en Undtagelse fra det almindelige Bol og kan ikke tjene som Eksempel paa et saadant.

I den tidligere omtalte Præsteindb. fra 1651 siges, at i

hvert Bol var 8 smaa Jorder. Jeg kan ikke tænke mig andet, end at det vil sige, at man i Baarse delte Bolet i 8 mindre Dele, altsaa i Ottinger. Det synes overflødigt at skrive dette, men denne Forklaring passer i alt Fald bedre end den af P. Lauridsen opstillede. Forøvrigt kan det bemærkes, at det i Præsteindb. fra Varpelev i Stævns Hd. for Aar 1657 siges, at hvert Bol der regnedes for 3 Fjerdinger; et Bol behøver derfor heller ikke altid at være 8 Ottinger.

Det er et meget vanskeligt Arbejde at udfinde, hvor Gaardene i en By laa, da Landmaalingen fandt Sted, thi de gamle Matrikelsnumre gik snart af Brug, i alt Fald paa de private Godser. Gaardene i Baarse kan man følge i det Vordingborgske Rytterdistrikts Regnskaber, indtil de 1775 blev solgte til en Privatmand. Denne lod alle de daværende Gaarde i Byen (undtagen Mensalgodset) gøre lige i Hartkorn, saa man heller ikke af dettes Størrelse kan udlede noget. Jeg har dog kunnet følge nogle af dem indtil den nye Matrikels Affattelse og bestemme deres Plads i Byen. Desuden kan man paa anden Maade skaffe sig Oplysninger om Beliggenheden. I Præsteindb. fra 1651 findes en Fortegnelse over Byens Gaarde, og Rækkefølgen i denne stemmer saa nøje med den Orden, i hvilken Gaardene er nævnte i Ekstraskatte-regnskaberne for Vordingborg Amt for 1682 og følgende Aar og med den Orden, i hvilken de er nævnte i Markbogen, at man kan gaa ud fra, at der i alle Tilfælde foreligger samme Kilde, og denne kan næppe være anden end den Beliggenhed, Gaardene har i Byen. Men Rækkefølgen i Markbogen er atter den samme som i Matriklen. Det maa dog mærkes, at Præstens Mensalgaarde ofte er tagne ud af deres rette Plads og opførte sidst sammen med Præstegaarden. Desuden kan ligesom i Bregninge ofte Tofterne give Oplysninger om Gaardenes Beliggenhed. Disse Forhold og mine Undersøgelser gør det sandsynligt, at de 4 Gaarde Nr. 1, 2, 4 og 23 har ligget nordlig i Byen omkring Kirken og tildels været skilte fra de øvrige Gaarde i Byen

ved mellemliggende Agerjord (Tofter). De paa det nævnte Kort fra 1770 anførte Tal eller Numre er ikke Matrikelnumrene fra 1688, saaledes som P. Lauridsen mener, og har næppe noget at gøre med Bolsinddelingen. Dette at Ornummebolet (de 4 Gaarde Nr. 1, 2, 4 og 23) skulde ligge i den nordlige Del af Byen, passer ogsaa med, at dets Jord hovedsagelig var beliggende udfor denne Del, og med, at et Ornummebols Gaarde ofte kan søges i Nærheden af Kirken, som i Baarse ligger her.

Bolene fremtræder ikke saa tydelig i denne By som i Horbelev; Gaardene Nr. 16 og 20 danner et, de tre Mensalgaarde og Præstegaarden et, men de øvrige Bol er vanskelige at udfinde. Byens samlede Hartkorn udgjorde efter Matriklen af 1688 c. 169 Tdr., hvoraf Præstegaarden og de 3 Mensalgaarde havde 24 Tdr., og de 4 Ornummebolsgaarde 45 Tdr. Da 169 Tdr. Hartkorn, ligelig fordelt mellem 9 Bol, giver c. 19 Tdr. til hvert, er Præstebolet lidt og Ornummebolet meget større end de øvrige Bol. Men muligvis er Ornummebolet regnet for mere end eet Bol. Hartkornet af de Gaarde, der hørte til St. Agnete Kloster i Roskilde, udgjorde efter Matriklen af 1688 c. 44 Tdr., altsaa noget mindre end en Trediedel af Byen.

5. VINDEBY.

I Kong Valdemars Jordeb. findes anført som Kongens Gods: »Wyndesæby et brytisæby. iij. bool. ij. oris minus«. Efter O. Nielsens Mening skulde herved være ment Vindeby. De to Byer er dog snarere Sønder og Nørre Sæby, der nævnes tilligemed Hovedgaarden Sæbygaard i Halsted Klosters Matrikel 1662, og nu er gaaet ind under Hovedgaarden Sæbyholm. Den ene af disse Sæbyer laa mod Syd, ved Søen, nærmest Hovedgaarden og er formodentlig »brytisæby«, og den anden laa mod Nord, oppe i Landet, og er vel »wyndesæby«.

Det kan mærkes, at Kronen i Tiden lige før Reforma-

tionen ikke kan have ejet meget Gods i Vindeby. Da Landmaalingen fandt Sted her i 1682, var der i Byen 38 Gaarde eller Jorder, 1 Kirke- og 1 Degnejord, samt 10 Husmænd, der hver havde et Vænge; desuden nogle jordløse Husmænd. Flere Agre i Byens Mark ejedes af Beboere i Nabobyerne. Af Gaardene var eller havde de 13 (Nr. 1 til 13) været Selveje. Nr. 25, 26, 27, 28 og 29 var Tjenere til Øens Len, der tidligere havde hørt under Fyens Bispestol, Nr. 33 var den forhenværende Hovedgaard Vindebygaard og Nr. 38 var Præstegaard. De øvrige Gaarde tilhørte forskellige, Kronen, Kirken og Private. I Halsted Klosters Lens Jordebøger er Laalands Nørre Hd. delt i 3 Tredinger, og det mærkelige er, at nogle af Selvejerbønderne i Vindeby opføres i en Treding og nogle i en anden. Gaardene Nr. 1—7 samt Nr. 9 hørte under den Treding, hvori Byerne vest for Vindeby, bl. a. Købelev laa, medens Nr. 8 og Nr. 10—13 er opførte under den Treding, hvortil Byerne øst for Vindeby, bl. a. Utterslev henregnedes. Tredingerne var ikke opnævnte efter nogen By men efter en Mand, sandsynligvis en Foged. Skredtorpe i Vindeby Sogn var forøvrigt ogsaa delt mellem to Tredinger, og det samme var Tilfældet med flere Byer i Sønder Hd. i samme Len. Aarsagen til denne Deling kan jeg ikke angive. Man kan undertiden finde, at en By ligger i to Herreder, men i saa Fald er der en territorial Grænse, f. Eks. en Aa, mellem disse. Ejerlavet Opager og Aageby paa Laaland laa tidligere i to Herreder, Opager i Sønder Hd. og Aageby i Fuglse Hd.¹, men mellem disse to Byer løber en Aa, der tidligere gjorde Skel mellem Herrederne. I Toksværd (nu i Hammer Hd.) laa tidligere alene Præstegaarden og Kirken i Hammer Hd., den øvrige Del af Byen laa i Tybjerg Hd.²

¹ Dette fremgaar af Ekstraskattemandtallene for Halsted Klosters og Aalholm Len.

² Dette fremgaar dels af Roskildebispens Jordebog, der opfører parochia Tokswerthæ under Hammer Hd. og exactio Tokswerthe under Tybjerg Hd., dels af Ekstraskattemandtallene for Ringsted Hd. og dels af, at Sognet nu regnes til Hammer Hd.

Grænsen dannedes af en Aa, der løber igennem Byen. I disse to Tilfælde er det et Vandløb, der gør Skel mellem Herrederne; i Vindeby findes imidlertid intet saadant og ej heller andet, der kunde danne en Grænse mellem de to Tredinger.

Ifølge Herredsbogen fra 1571 for Laalands Nørre Hd. var selve Byen Vindeby delt i Tredinger. Af to af disse, Skovbølle og Sønder Treding, ydedes en Afgift Almissekorn til Præsten og af den tredie, Øster Treding, gaves samme Afgift til Degnen. Af Matriklen 1662 ses, hvilke Gaarde der da ydede Almissekorn til Degnen og altsaa hørte til Øster Treding. Disse var Nr. 4, 5, 6, 10, 12, 13, 18, 25, 26, 27, 30, 32, 34, 35 og 37.

Byen havde 1682 5 Marker, der brugtes i 4 Aar og hvilde i et. Første Aar efter Hvilen blev de besaaede med Hvede og Rug, andet med Byg og Havre, tredie med Bælgsæd og fjerde igen med Byg. I Herredsbogen fra 1571 findes Præstegaardens Jord opført under 4 Marker, medens den 1682 laa i alle 5; men om heraf kan sluttes, at Byen i Mellemtiden er gaaet over fra et fireaarigt Sædskifte til et femaarigt, er maa-ske tvivlsomt. 1608 havde Byen 5 Marker¹. Af disse findes hele Møllemark, der strakte sig fra Byen og mod Vest, optaget i Bilaget.

Kaster man et flygtigt Blik paa Agerfordelingen i Vindeby, vil man sikkert synes, at der paa denne Bys Marker hersker den reneste Vilkaarlighed. Agerfordelingen ligner ikke den i Bregninge, hvilket er let nok at se, men heller ikke med den bolskiftede By Horbelev synes der at være nogen Lighed. Man vil f. Eks. finde, at Gaard Nr. 1 i Møllemark har sine Agre fordelt paa 15 Steder, men ved Siden af Nr. 1 har 17 andre Gaarde, Kirken og 3 udenbys Mænd Agre.

Hvis man imidlertid gennemgaar Byens Marker meget omhyggeligt, vil man dog finde noget, der gentager sig, altsaa en vis Regelmæssighed i Agerfordelingen. Jeg vil først

¹ Besigtelsen til Mageskifte af 17. Febr. 1608 med Breide Randtzou.

gøre opmærksom paa, at Agrenes Bredder staar i et bestemt indbyrdes Forhold. Ser man bort fra det første Agerskifte i Bilaget, Toffterne Skift, der er Tofter, for hvilke der gælder særlige Regler, og betragter man det andet Skifte, Vaagese Agre, vil man finde, at de fleste Agre har en Bredde af c. 10 Alen og Resten af c. 20 Alen med Undtagelse af nogle faa, hvis Bredder er mellem 30 og 40 Alen. Her synes altsaa at foreligge en Enhedsager paa c. 10 Alen. Noget lignende vil man finde i de øvrige Agerskifter, selv om Bredden paa Agren kan variere lidt. Undersøger man dernæst de enkelte Gaardes Jord, finder man, at Nr. 25, 26, 27, 28 og 29 altid har deres Agre liggende sammen, selv om de ikke altid alle har Agre paa samme Sted. I andet Skifte har Nr. 25, 29 og 26 Agrene Nr. 45—47, i tredie Skifte har Nr. 28, 29 og 26 Agrene Nr. 38—40, i 5te Skifte har Nr. 28, 29, 27 og 25 Agrene Nr. 32—35 og saaledes videre i de fleste Agerskifter i Møllemark. I de øvrige Vange er Forholdet ligesaa. Med Gaardene Nr. 18, 23 og 35 er det samme Tilfældet, men medens de 5 foran nævnte Gaarde næsten kun havde Agre, der laa samlede ved Siden af hverandre, er Forholdet ikke saa konstant for disse Gaardes Vedkommende. I 5te Skifte har Nr. 18, 23 og 35 Agrene 42—44, i 8de Skifte har de Agrene Nr. 13—15. Men i 7de Skifte finder man, at Nr. 35, 22 og 18 har Agrene Nr. 29—31. I disse 3 Skifter vil man finde, at Gaard Nr. 18 i alle Tilfælde har den østligste eller sydligste Ager (den, der ligger nærmest Solen) og Nr. 35 den vestligste eller nordligste (den, der ligger fjærnest Solen). Man vil tillige se, at den Ager, Gaard Nr. 18 har, altid er dobbelt saa bred som dem, der tilhører de to andre Gaarde. I 3. Skifte har Nr. 18, 23, en Mand i Rolykke og Nr. 35 4 lige brede Agre Nr. 8—11, og Nr. 18 har den østligste og Nr. 35 den vestligste. I 12. Skifte har Nr. 18, 23, 4 og Kirken 4 lige brede Agre og Nr. 18 har den østligste. Med Gaardene Nr. 19 og 36 er Forholdet noget lignende. Man finder følgende Sammenstillinger af disse to Gaarde og eventuelt en tredie. I 4. Skifte Gaardene

Nr. 36, 2 og 19, i 5. Skifte Nr. 36, 1 og 19, i 6. Skifte Nr. 36, 15 og 19, i 9. Skifte Nr. 19 og 36 og i 10. Skifte ligesaa. De nævnte Gaarde har i alle Tilfælde tilsammen 4 af de tidligere omtalte Enhedsagre, og Nr. 36 har altid den Ager, som er nærmest Solen, og Nr. 19 altid den, som er fjærnest Solen. Enkelte andre Grupper af Gaarde, der har Agre liggende Side om Side, kan endnu nævnes, men de foran nævnte er de mest fremtrædende. I de fleste anførte Tilfælde har Gaardene tilsammen 4 Enhedsagre, men Undtagelser herfra findes. I 5. Skifte har Nr. 28, 29, 27 og 25 Agrene Nr. 32—35, der tilsammen er 5 Enhedsagre. Det kan mærkes, at i Forbindelse med Gruppen Nr. 19 og 36, har ofte to Gaarde Nr. 10 og 18 i Tjørneby Agre, snart den ene og snart begge og altid saaledes, at deres Agre ligger syd og øst for dem, der tilhører Gaard Nr. 36. I de øvrige af Byens Marker genfinder man disse Grupper, og det kan tilføjes, at ogsaa i Engene, hvis Taksation er indført i Markbogen, er de til Stede. Dette foranførte viser, at der i Vindeby er nogen Regelmæssighed i Agerfordelingen eller maaske snarere Rester af en saadan.

De enkelte Grupper ligger snart nær ved hverandre i Ager-skifterne, snart i nogen Afstand, uden at der synes at være nogen Regel for deres indbyrdes Beliggenhed. I 6. Skifte har Tjørneby Nr. 10 og 18, Vindeby Nr. 36, 15 og 19 Agrene Nr. 28—32, derefter har Gaard Nr. 4 en Ager, og de følgende Agre Nr. 34—36 tilhører Nr. 25, 29 og 26. Her er altsaa de to Grupper skilte fra hinanden med een mellemliggende Ager. I 5. Skifte har Tjørneby Nr. 10, Vindeby Nr. 36, 1 og 19 Agrene Nr. 10—13 og Nr. 28, 29, 27 og 25 Agrene Nr. 32—35; i dette Agerskifte er der 18 Agre mellem de samme to Grupper. I 7. Skifte har Nr. 26, 29, 7 og 28 Agrene Nr. 15—18 og Nr. 35, 22 og 18 Agrene Nr. 29—31, i 12. Skifte har Nr. 18, 23, 4 og Kirken Agrene Nr. 10—13 og Nr. 25 og 29 Agrene Nr. 14 og 15. Her er ogsaa Forskel paa disse to Grupper indbyrdes Afstande i de to Agerskifter.

Det foranførte vil vise, at Agerfordelingen i Vindeby er

forskellig fra den i Bregninge og kun har enkelte svage Lighedspunkter med den i Baarse og Horbelev. De fælles Træk er kun faa, og man kan med fuld Ret opstille Agerfordelingen i Vindeby som en særlig Type.

De fleste af de ovenfor nævnte Gaarde er Fæstegaarde; kun undtagelsesvis har en af de 13 Selvejergaarde Del i disse Grupper; særlig kan det mærkes, at de Gaarde, som mest konstant har deres Agre liggende sammen, er Nr. 25—29, som tidligere hørte til Odense Bispestol.

Den omtalte Agerfordeling træffer man over hele Byens Mark, ogsaa i den Del af denne, som kaldtes Nyvangsmark og laa adskilt fra de øvrige Vange og efter Navnet at dømme maa være sent opdyrket. Dog maa undtages de to Agerskifter, som bar Navnet »Fuglevenger« i Langagermark. I hver af disse Vænger havde alle Byens Gaarde, Kirken, Degnen og Nr. 18 i Tiørneby een Ager, hvilke alle var lige brede. Agrene i disse to Agerskifter var tildelte Byens Gaarde i en Rækkefølge, der var ens for dem begge, og syntes, saa vidt jeg kan forstaa, at staa i Forbindelse med Gaardenes Beliggenhed i Byen; disse to Agerskifter har altsaa en Agerfordeling som den i Bregninge.

Vindeby havde nærmest Form af et liggende U, hvis Aabning vendte mod Vest. I det sydøstlige Hjørne af Byen laa Kirken og Præstegaarden. De øvrige Gaardes Beliggenhed har jeg søgt at udfinde, men Resultatet er kun magert, især fordi Skødeprotokoller og Tingbøger for Laalands Nørre Hd. mangler for et Tidsrum af c. 18 Aar, der netop falder omkring Udskiftningstiden, da der synes at være foregaaet de største Forandringer i Byen. Beboerne var da for største Delen Selvejere og udstykkede og sammenlagde deres Gaarde, som de selv vilde. 13 Selvejere havde der været fra gammel Tid, men de fleste af disse gik vistnok til Grunde i det 17de Aarh. og blev Fæstebønder under Kronen. Denne lod 1725 en Del Jordegods bortspille ved et Lotteri, og blandt Gevinsterne i dette var dens Gaarde i Vindeby. Til Held for Byen var hver

af disse en Smaagevinst og blev af de Vindende, der næppe havde stort Brug for en saadan enlig, undertiden langt borte liggende Gaard, snart afhændet til Selveje. Imidlertid synes Gaardene Nr. 18 og 35, der i Marken havde Agre, der laa i samme Gruppe, ogsaa at have ligget ved Siden af hinanden i Byen, sydvest for Kirken, sønden for Gaden, hvor deres Tofter ogsaa laa (i Kierkebjergs Mark). Mellem Tofterne, der tilhørte disse to Gaarde, laa de, der tilhørte Nr. 22 og 23, men disse to Gaarde kan ikke have ligget her i 1682. Sydvest for Byen i Haufmark var nogle Agre kaldet Biscopstoffer, som tilhørte Nr. 26, 27, 29, 25 og 28 samt nogle andre Gaarde. De 4 først nævnte havde hver $22,397\frac{1}{2}$ □ Alen, ialt c. $5\frac{1}{2}$ Tdr. Land, men disse 4 Gaarde kan ikke 1682 have ligget ved deres Andel i dette Agerskifte.

6. DET INDBYRDES FORHOLD MELLEM AGERFORDELINGERNE I DE 4 FORAN NÆVNT BYER.

I forrige Afsnit har jeg gennemgaaet Agerfordelingen i de 4 Byer: Bregninge, Horbelev, Baarse og Vindeby og vist, at de var indbyrdes forskellige, idet hver havde sine Ejendommeligheder. Jeg skal nu nærmere behandle det karakteristiske ved de tre Agerfordelinger i Bregninge, Horbelev og Vindeby, samt undersøge, hvorledes Forholdet er mellem dem og de i de gamle Landslove og andre middelalderlige Kilder omtalte Agerfordelinger. Senere skal jeg komme ind paa den Særegenhed, der fandtes i Baarse, nemlig Ornummebolet.

Agerfordelingen i Bregninge særkender sig ved, at Gaardene i Byen altid havde deres Agre liggende i samme indbyrdes Orden i de forskellige Aase, og ved at denne Rækkefølge synes at staa i Forbindelse med Gaardenes Beliggenhed i Byen. I Jydske Lov (I, 55) hedder det: »Gaar Solskifte paa By, da skal hver Mand opgive sin Hævd i al Mark . . . Siden rebes først Toft, der ligger i By Saasom Toft skiftes i

By, saa skiftes al Markjord«. Af Lovstedet fremgaar, at Solskiftet først bestod i en Rebning af Byens Tofter, hvad jeg skal komme ind paa i et senere Afsnit. Derefter skulde Markjorden skiftes, ligesom Tofterne var skiftede i Byen. Dette kan næppe forstaas anderledes end, at en Gaards Areal i Marken skulde rette sig efter Størrelsen af den Toft, der var tildelt den, og at Agrene i Marken skulde fordeles imellem Gaardene paa samme Maade, som Tofterne i Byen var fordelte imellem dem. Det vil sige, at to Gaarde, der i Byen laa ved Siden af hinanden, skulde i de forskellige Agerskifter have deres Agre liggende sammen. Dette er ogsaa Tilfældet i Bregninge, og denne Bys Mark maa altsaa siges at være solskiftet. Loven siger ikke noget om, hvem der skulde have den første Ager i Agerskiftet, uden for saa vidt man af Ordet Solskifte muligvis kan formode, at Tildelingen skete med Solen, og at den Gaard i Byen, der laa nærmest Solen, skulde have den første Ager. Rimeligvis har man ikke lagt saa stor Vægt paa dette Spørgsmaal; man har ikke altid taget Lovens Ord bogstaveligt. Det, man vistnok særlig har taget Hensyn til, har været, at Gaardenes Agre stedse skulde følge efter hinanden i samme Rækkefølge. Da det er vanskeligt at faa at vide, hvor Gaardene laa paa Markbøgernes Tid, er det ikke let at afgøre, om der ved Tildelingen af Agre er taget Hensyn til Beliggenheden i Byen. Derimod kan man af Markbøgerne se, at Agrene snart er tildelte Gaardene i en Rækkefølge og snart i den modsatte, ikke alene i samme By, men ogsaa i samme Agerskifte. I Bregninge havde i de fleste Tilfælde Gaard Nr. 5 faaet tildelt den Ager, der var nærmest Solen, men enkelte Gange har den ogsaa faaet den, der var fjærnest Solen. Da denne Gaard synes at have ligget østligst paa den nordre Side af Gaden, var det vel nærmest mod Solskiftets Princip at give Nr. 5 den første Ager i Agerskifterne. I Ørridslev i Vor Hd. har Gaard Nr. 3 den første Ager i det første Agerskifte, der er maalt fra Vest; i det andet, der er maalt fra Øst, har Gaarden ligeledes den første Ager;

Gaardenes Rækkefølge er i øvrigt den samme. I Vinding i Tyrsting Hd. har man først tildelt hver Gaard een Ager i et Agerskifte; da der imidlertid var flere Agre i samme, er der sket en ny Fordeling, men ved denne er Rækkefølgen den modsatte af den først anvendte. Saaframt Gaardene i Byen har ligget ved deres Tofter, har man første Gang begyndt sydøstlig i Byen og er gaaet med Solen, anden Gang er man derimod gaaet mod Solen.

I Bregninge var Aasenes Agerantal som Regel afpasset saaledes, at hver Gaard kunde faa een Ager; dog maa man se bort fra de Agre, som tilhørte Sognepræsten, Karleby Kirke og Gaard Nr. 10. Dette er ligeledes Tilfældet i mange andre Byer, men ofte passer Aasenes Agerantal ikke med Tallet paa Gaardene; man maa da formode, at de manglende Agre maa søges i en anden Aas. I saa Tilfælde kan Rækkefølgen snart komme til at begynde med den ene Gaard og snart med den anden, saa det bliver saa temmelig ligegyldigt, hvilken Gaard der oprindelig fik tildelt den første Ager.

Denne Forskel kan bero paa, at man i nogle Byer har benyttet de gamle Aase, medens man i andre har indrettet nye, afstemte efter Byens Gaardantal. Dog vides det i et enkelt Tilfælde, at man har bevaret de gamle Aase og dog givet hver Gaard een Ager i dem. Dette skete, da Bagsværd i Sokkelund Hd. blev rebet 1671¹. Her dividerede man Aasenes Bredder med 12, idet der var 7 lige store Gaarde, samt en, der var fem Gange saa stor som en af de øvrige, og udfandt saaledes, hvor brede de enkelte Agre skulde være. I bolskiftede Byer kan Aasene ligeledes snart være afpassede efter Bolenes Antal og snart ikke være det. I Baarse var nærmest det sidste, i Horbelev nærmest det første Tilfældet, selv om undertiden et halvt eller helt Bol kunde mangle Agre i et Agerskifte. Men muligvis har man i den sidste By ikke regnet saa godt som i Bagsværd².

¹ Sokkelund Hd.s Tingbog for 28. Sept. 1671.

² Det maa dog bemærkes til Undskyldning for Beboerne i Horbelev,

I Horbelev var Gaardene fordelte i 6 lige store Grupper eller Afdelinger. I disse havde stedse de enkelte Gaarde samme indbyrdes Rækkefølge, og altid havde den samme Gaard den Ager, der var nærmest Solen. Derimod var Gruppernes indbyrdes Orden forskellig i de enkelte Aase. Antallet af disse Grupper svarede til det i Falsterlisten for Byen angivne Antal Bol. Jeg formodede derfor, at disse to Ting var identiske. Dette bestyrkes ved, at man ogsaa i andre Byer paa Falster, f. Eks. Særslev i Horbelev Sogn, finder Overensstemmelse mellem Antallet af disse Grupper og Bolangivelsen i Falsterlisten. Bolene er altsaa beliggende over hele Bymarken og som Regel i hvert Agerskifte. De kan nærmest karakteriseres som Enheder, Parter eller Lægd, i hvilke Byen er delt, uafhængig af dens Gaarde. I Horbelev havde hver Gaard kun Del i eet Bol, naar man ikke tager Hensyn til det ene, som var delt mellem alle Byens Gaarde; i andre Byer kan man finde, at en Gaard har Del i to eller flere Bol, f. Eks. Ølsted i V. Lisbjerg Hd. Den Forklaring, som P. Lauridsen og Haff har givet af Bolet, har jeg modbevist ved Beskrivelsen af Baarse.

Der er en Ting, som man finder i middelalderlige Kilder, men som jeg ikke har fundet i Markbøgerne, nemlig Navne paa Bolene. I Solbjerg i Løve Hd. nævnes: Katebool, Wæstrebool, Ornummebool og Wimannebool¹; i Folding i Malt Hd. hed Bolene: liuæls bool, møthern bool, trithens bool og fæthærn bool². Disse Navne maa senere være gaaet af Brug. En Undtagelse har jeg dog fundet, idet der i Græsningtak-sationsprotokollen for Gørding Hd. nævnes Navne paa Bolene i St. Darum. Ifølge Feilberg er Navnene hentede fra vedkom-mende Bols Bomærke³. Iøvrigt stemmer Bolene i Horbelev

at Rebningen af deres By maa være foregaaet mange Hundrede Aar tidligere, end den fandt Sted i Bagsværd.

¹ Scr. Rer. Dan. IV, 507.

² Ribe Oldemoder 74 f.

³ Feilberg, Dansk Bondeliv, 1ste Udg., I, 212.

med de i gamle middelalderlige Kilder nævnte, selv om de intet Navn har. Naar det f. Eks. i Øster Valby hedder: »in Langbobool duas oras terre in censu proprius ad solem«¹, saa kan de samme Udtryk lige saa godt benyttes i Horbelev. Gaard Nr. 1 vilde da have $\frac{1}{2}$ Bol fjærnest Solen i N. N. Bol.

I Horbelev var Bolene solskiftede, og dette er vist noget, som man finder overalt, i alt Fald kender jeg ikke nogen sikker Undtagelse herfra. Dette stemmer ogsaa overens med Eriks sjællandske Lov (II, 55), der siger, at hvert Bol skal rebes saaledes, som det før var beliggende mod Solen, og saaledes som enhver faar sin Hovedtoft tildelt i Byen, saaledes skal hans Agre (Lemmerne) ligge ude i Marken. Loven bruger her Ordet Hovedtoft, som jeg maa forklare. Hvert Bol havde, som jeg senere skal bevise, sin bestemte Plads i Byen, og hver Gaard, der havde Andel i det, havde ogsaa Andel i dets Toft. Havde en Gaard Jord i flere Bol, da havde den ogsaa flere Pladser at vælge imellem. Ved Hovedtoft maa sikkert forstaas den Toft, en Gaard har i det Bol, hvis Rebning der er Tale om, og ikke den Toft, Gaarden tilfældig ligger paa.

Bolenes indbyrdes Rækkefølge i de enkelte Agerskifter var derimod forskellig, selv om man undertiden kan finde dem tildels ordnede efter deres Beliggenhed i Byen. I Thorsjø i Skaane var dette Tilfældet for en Del af Aasenes Vedkommende. Noget lignende kan man maaske ogsaa finde i andre Byer; men i saa Fald er det vanskeligt at se, om disse er bolskiftede. Der er altsaa strængt taget ikke noget i Vejen for, at ogsaa Bregninge 1682 var en bolskiftet By, samtidig med at den var solskiftet. Imidlertid er dette lidet sandsynligt, da en Deling af Byens Agerskifter i 6 lige store Dele, ikke synes at kunne iværksættes, uden at Grænserne mellem Bolene falder midt i en eller flere Agre.

I Horbelev var Bolene lige store, og dette er ligeledes

¹ Scr. Rer. Dan. IV, 472.

Tilfældet i en Mængde andre Byer; i Smørumøvre var der 7 Bol, hvis Størrelse 1682 varierede mellem c. 67 og c. 81 Tdr. Land; i Søsum var der 4 Bol, der i Størrelse var mellem 184 og 191 Tdr. Land. I disse to Byer var der desuden et Ornummebol paa henholdsvis c. 59 og c. 362 Tdr. Land, altsaa forskellige i Størrelse fra de andre Bol. Den Forskel, som man undertiden finder i Bolenes Størrelse, kan hidrøre fra unøjagtig Rebning. Det fremgaar iøvrigt ogsaa af de gamle Landslove, at Bolene skulde være lige store. I Jyd-ske Lov (I, 45) siges det, at dersom der var Uenighed mellem to Bol, da skulde hele Byen omrebes. Dette forudsætter, at de maa have været lige store. Det samme siges i Eriks sjællandske Lov (II, 54) og i Skaanske Lov (I, 72). Af Anders Sunesens Forklaringer til Skaanske Lov fremgaar det samme¹. Paludan-Müllers Tvivl, om Bolene skulde være lige store eller lige gode, falder bort, da den Forudsætning, den er fremkommen under, at Bolet skulde være et sammenhængende Areal, jo ikke er rigtig. Da Bolene laa spredt over hele Bymarken og indbyrdes sammenblandede, maatte de, naar de var lige store, ogsaa blive lige gode. Jeg har dog fundet en By, hvor et enkelt Bol var mindre end de øvrige, Asmindrup i Skippinge Hd. Her er det ene Bol baade i Agerbredde og Hartkorn mindre end de øvrige (c. $\frac{2}{3}$ af disse). Helt usandsynligt er det ikke, at noget lignende kan findes i andre Byer. I Præsteindb. fra 1651 og 1657 er Byerne ofte ansatte til Brøkdele af Bol; i de Byer, som jeg har undersøgt, er Aarsagen hertil, at Præsterne ikke har medregnet deres egne Gaarde.

Bolene i en By var naturligvis ikke altid lige store med dem i en anden. Om de nogensinde har været det, er usikkert.

Bolskiftningen er i nogle Egne mere regelmæssig end i

¹ »... tota villa in equales redigitur portiones, quas materna lingua uulgariter bool appellant, et nos in latino sermone mansos possumus appellare«. Skaanske Lov ved Schlyter II, 26, Side 260.

andre; der synes saaledes at være Forskel paa Egnen ved København, hvor den er temmelig regelmæssig, og Egnen omkring Kallundborg, hvor den synes mindre omhyggelig udført. Ligeledes forekommer det mig, at den gennemgaaende er mere regelmæssig paa Sjælland end i Jylland. Det første kan komme af, at den flade Egn i Københavns Omegn kan give bedre afpassede Agerskifter end bakkede Egne; men Forskellen kan ogsaa bero paa, at man det ene Sted har haft kyndigere Folk til at udføre Arbejdet end det andet. Muligvis kan Bolene det ene Sted være omrebede, det andet ikke. De gamle Landslove omtaler saadanne Omrebninger. Saaframt de Mænd, der havde Part i et Bol, ikke kunde enes, kunde de forlange det omrebet; efter Skaanske Lov kunde de dog nøjes med at omrebe en Del af Bolet¹. Hvis et helt Bol mente sig forurettet, kunde dets Indehavere forlange hele Byens Mark omrebet². Forøvrigt er det ikke meget, de gamle Love indeholder om Bol; foruden om Tvist mellem Bolsbrødre og Bol taler de om, at visse Pligter skulde fordeles efter Bol. Derimod udtaler Lovene sig aldeles ikke om, hvorledes man boldelte en hidtil ikke bolskiftet By, og hvornaar det kunde forlanges. Man maa derfor formode, at Bolinddelingen er ældre end Lovene, og at det alt, da Lovene blev nedskrevne, var gaaet af Brug at skifte hidtil ikke boldelte Byer i Bol.

I Falsterlisten findes anført ved Bregninge og Horbelev, at disse Byer var paa 8 Mark, uden at det angives, hvad disse Mark betyder. Imidlertid er Forskerne enige om, at de angiver det Antal Mark, Byerne er ansatte til efter den Skyldtaksation, som benyttedes paa Sjælland og de syd for liggende Øer. Denne Taksation har næppe haft nogen større Indflydelse paa Agerfordelingen i nogen By, i alt Fald finder

¹ »Skil men um iorþ þe j bole ægho samman þa mughu þe hwær dagh iæfnæ sin j mællin swa at attung kalle a fiarþung. oc fiarþung ofna halft bol. oc halft bol ofnæ helt bol«. Skaanske Lov v. Schlyter I, 72.

² Eriks sjæl. Lov, II, 54. Jydske Lov, I, 45.

man næppe nogensinde, at Byerne er skiftede i Mark Skyld paa samme Maade, som man i Horbelev og andre Steder har delt dem i Bol. Den har vel kun bestaaet i en Tak-sation af Byens Marker; som Regel er ikke engang de enkelte Gaardes Jord takseret for sig selv. Ifølge Prof. Erslev var for 124 Bol paa Falster Skyldtaksationen $\frac{1}{3}$ (eller meget nær derved) højere end Bolansættelsen¹, men et saadant Resultat vilde man ikke komme til ved en Taksation af de enkelte Gaarde. I nogle Byer finder man vel, at nogle Bol er ansatte til et Antal Mark og andre til et andet, f. Eks. Nørre Alslev, hvor ifølge Falsterlisten Bolene var paa 2 eller 3 Mark, men dette kan være, fordi der i disse Byer har været et Ornummebol.

Paa Falster er Antallet af Markene i en By som Regel forskelligt fra og større end Bolantallet. For Sjællands Vedkommende har Prof. J. Steenstrup ment, at de gamle Bol blev takserede hver til en Mark². Der kan imidlertid paa-vises Eksempler fra denne Ø paa, at de to Ansættelser er forskellige. Ifølge Markbogen var Grumløse (nu i Baarse Hd.) paa 3 Bol; efter Roskildebispens Jordebog ejede Bispen c. 1370 5 Bol i Byen³. Ved disse sidste kan altsaa ikke være ment de gamle Bol, som findes i Horbelev o. s. v., men der maa være ment Mark Skyld, idet begge Benævnelser bruges i Flæng i Jordebogen til at betegne Mark. Biskoppen kan ikke have ejet hele Byen, idet Kronen efter Reformationen erhvervede 2 Gaarde i Byen, hvilke i Størrelse synes at kunne svare til en Mark Skyld. Det samlede Antal Mark vil da blive seks; et Bol er altsaa takseret til 2 Mark Skyld.

Et andet Eksempel kan ogsaa hentes fra Roskildebispens Jordebog. I Tudse ejede Biskoppen 8 Bol, af hvilke Hovedgaarden havde de 4, desuden havde Præstegaarden og 7

¹ Kr. Erslev, Valdemarernes Storhedstid 57,

² Steenstrup, Studier over Kong Valdemars Jordebog 55.

³ Scr. Rer. Dan. VII, 9.

andre Gaarde hver en Fjerding, ialt otte Fjerdinger eller 2 Bol. Men desforuden var der 10 Gaarde eller øde Jorder, der tilsammen havde 36 Øre Jord (terram . . . orarum¹). Dersom et Bol var lig en Mark eller 8 Øre, vilde 36 Øre være $4\frac{1}{2}$ Bol, som sammen med de foranførte 6, vilde udgøre $10\frac{1}{2}$ Bol, skønt Bispen kun ejede 8 Bol i Byen. Et Bol kan altsaa ikke her være lig en Mark. Saafremt man ikke tager Hensyn til Præstegaardens Fjerding, hvad muligvis er tilladt, da Præstegaarden ifølge Markbogen ikke havde Del i alle Byens Aase, vil man finde, at et Bol i Tudse var lig 2 Mark. Fra samme Jordebog kan muligvis hentes et tredie Eksempel. Om Godset i Tollorp (Tollerup i Oppesundby Sogn, egentlig kun Navnet paa Hovedgaarden, hvad der ses af Markbogen) hedder det: »Summa terre prescripte IX. bol, dimidio atting minus, sed in antiquo træbok continetur, quod terra hujus exactionis debet esse XVI. marche terre & VIII. solidi terre«². Denne Uoverensstemmelse mellem den daværende og den tidligere Jordebog, som Skriveren ikke synes at forstaa, beror vel paa, at der i den gamle er anvendt Marktaksationen for at angive Ejendommenes Størrelse og i den nye dels de gamle Bol og dels den nye Taksation, i alt Fald for enkelte Gaardes Vedkommende. I det hele taget anvender Roskildebispens Jordebog, som det synes, begge de to Ord, Bol og Mark til at betegne Antallet af Mark. Derimod er de gamle Bol næppe blevne betegnede som Mark Skyld, naar de ikke faktisk var lig en saadan. Iøvrigt er Markansættelsen de fleste Steder, saafremt den ikke var bevaret og holdt vedlige ved Jordebøger eller lignende, vistnok hurtig bleven glemt; de gamle Bol, som Bønderne daglig havde for Øje ude paa Marken, er derimod ganske anderledes blevne huskede.

Fra Marken synes Bolet at have overtaget den Deling

¹ Scr. Rer. Dan. VII, 19 f.

² Scr. Rer. Dan. VII, 62.

i Ørtug, som man undertiden træffer, f. Eks. i Skibbinge i Baarse Hd.¹. Foruden som Betegnelse paa de gamle Bol og de senere Mark Skyld blev Ordet Bol ogsaa benyttet i anden Betydning. Det er beslægtet med Bolig og har vel oprindelig betegnet denne. I Jylland anvendtes i Middelalderen og senere Ordet til at betegne en Ejendom med Jord, mindre end en Gaard, men større end et Hus med Jord. Saaledes findes det allerede anvendt 1380². Paa Sjælland findes Bol i Præsteindb. fra 1651 og 1657 mange Steder anvendt om et Hus uden Jord. Man kan ogsaa finde Ordet anvendt til at betegne en Aas eller et Agerskifte, f. Eks. i Markbøgerne for Frølund, Slagelse Hd., og Bjørnstrup, Arts Hd.

Agerfordelingen i Vindeby er tilsyneladende den rene Vilkaarlighed; ved nærmere Undersøgelse vil man imidlertid finde, at der i Byen var Gaardgrupper, der stedse eller hyppigt havde deres Agre liggende sammen, og at i alt Fald nogle af disse Agre var solskiftede. I mange andre Byer paa Laaland, f. Eks. Hilsted, Bregninge, Utterslev o. s. v. er det samme Tilfældet.

En Agerfordeling, hvor der findes Gaardgrupper, der, ligesom i Vindeby, har deres Agre liggende sammen, men hvor disse ikke er solskiftede, mener jeg at have fundet i flere Byer, f. Eks. Kirke og Nørre Hvalsø i Voldborg Hd.

En uregelmæssig Agerfordeling, hvor saadanne Gaardgrupper ikke synes at være til Stede, har vistnok Gamløse-Bybjerg paa Ourø, der dannede et Ejerlav.

At udrede Aarsagen til den tilsyneladende Forvirring paa disse Byers Marker er vanskeligt, men jeg mener dog at kunne give en Forklaring. P. Lauridsen omtaler en Agerfordeling i Vestjylland, som kaldtes Fled³, der skilte sig fra andet Fællesskab ved, at en Gaard ejede ikke en en-

¹ Præsteindb. om Gaarde, Bol o. s. v. 1651.

² »3 bona mea wlgariter dicta bool«. Repert. 3286.

³ Aarbog f. dansk Kulturhistorie 1899, Side 157.

kelt, men mange sammenliggende Agre i hvert Agerskifte. Den synes nærmest at have eksisteret i Byer, der kun havde faa Gaarde. Jeg har ikke set Ordet Fled anvendt, men derimod har jeg ofte fundet Byer, hvor hver Gaard jævnlig eller ofte havde flere sammenliggende Agre, medens i andre nærliggende Byer en Gaard maatte nøjes med een Ager ad Gangen eller endog et Stykke af een. Denne Modsætning finder man i Øster Han Hd. mellem Torslev og Broust, hvor Gaardene kun har en enkelt Ager, og Nørre og Sønder Øxe, hvor de som Regel har flere sammenliggende Agre. De sidste to Byer har 10—20 Gaarde, er altsaa ikke smaa Byer. Det samme er Tilfældet paa Laaland, hvor Gaardene i Sønder Hd. i Reglen har flere sammenliggende Ager i hvert Skifte, medens de i de øvrige Herreder kun har en enkelt, ja en saadan kan ofte være delt mellem flere Gaarde, hvad f. Eks. kan træffes i Hilsted, Utterslev og vistnok ogsaa Vindeby. I Tiørneby, Naboby til Vindeby, finder man ligesom i Sønder Hd., at Gaardene har flere sammenliggende Agre i hvert Skifte. Denne Modsætning, som jeg her har omtalt, kan sikkert forklare Oprindelsen til den Agerfordeling, som findes i Vindeby. Thi denne kan være opstaaet ved, at man oprindelig har tildelt hver Gaard flere Agre, liggende sammen, i hvert Agerskifte. Først Ejendommenes Deling skulde da have bevirket, at hver Gaard maatte nøjes med en enkelt Ager. Herfor taler det, at man ogsaa i Byer, der ifølge deres Navn skulde være gamle, finder Gaarde med flere sammenliggende Agre, f. Eks. i den nu forsvundne By Kiettinge, Laalands Sønder Hd., der dannede et Ejerlav tilligemed Gloslunde, og i Telling i Øster Han Hd. Ligeledes taler herfor, at man i Byer, hvor Gaardene som Regel kun har en Ager ad Gangen, ofte kan finde, at en enkelt af Gaardene har en eller flere Agre, der er langt bredere end de øvrige. Ved Arvedeling, Salg, Mageskifte o. s. v. skulde da de oprindelige Ejendomme være splittede i mindre Dele og saaledes sammenblandede, at de oprin-

delige Forhold omtrent ikke mere kan udredes. For enkelte Ejendomme skulde den tidligere Tilstand have holdt sig bedre, muligvis fordi deres Beboere var Fæstebønder og ikke uden videre kunde raade over Gaardene. Dette kan forklare, at de Ejendomsgrupper, som fandtes i Vindeby, særlig bestod af Fæstegaarde. De 5 Gaarde Nr. 25—29 i Vindeby, der som Regel havde deres Agre liggende sammen, maa derfor fra ældgammel Tid have hørt under samme Ejer og rimeligvis udgjort en samlet Ejendom. En anden Grund, der kan have bevirket denne Forvirring i Agerfordelingen paa Laaland, er maaske Vendernes Hærgning, der kan have foraarsaget, at en Del Ejendomme er blevne øde og derefter uden videre occuperede af de andre Bønder, saaledes som vi saa, at det muligvis havde været Tilfældet i Horbelev. Dog kan disse Forhold næppe alene være Aarsag til den uregelmæssige Agerfordeling, thi man kan finde en saadan i Egne, hvor Vendernes Plyndringstog næppe kan være naaet hen, f. Eks. i Hanherred, og i Byer, hvor der saavidt vides aldrig har været Selvejere, f. Eks. Gamløse-Bybjerg, paa Øen Ourø, der fra gammel Tid af har tilhørt Kronen.

Jeg har nu omtalt den solskiftede og den bolskiftede By, samt den uregelmæssige Agerfordeling i Vindeby m. fl. Byer. Foruden disse tre Typer træffer man mange flere, men dem kan jeg ikke her komme nærmere ind paa. Dog skal jeg tilsidst omtale en Bolskiftning, som Bønderne i Allerslev i Baarse Hd. foretog 1765 og 66. I Byen var en Præstegaard, som havde sin Jord liggende »holmevis«, et Par Selvejere og Fæstebønder. Ved Rebningen blev hver af Byens 3 Marker delt i Bol og i hvert af disse fik 4 Mand Del; der blev kastet Lod om Bolene og hver Mand, hvorimellem Præsten, fik saa sin Jord tildelt, strækkende sig fra Byen og til Markskellet¹.

¹ Indb. fra Præsten i Allerslev 1785, om Forbedringer i Landvæsenet.

Man kan finde flere forskellige Agerfordelinger i samme By. I Vindeby var som omtalt et Par Vænger utvivlsomt solskiftede. I Grindløse i Skam Hd., der for største Delen var en uregelmæssig By, var, saavidt jeg kan se, nogle af Aasene i Markens Udkant skiftede efter en eller anden bestemt Rækkefølge af Gaardene. I St. Darum i Gørding Hd. var nogle af Byens Tægter bolskiftede, medens andre havde en uregelmæssig Agerfordeling; men dette Eksempel skal jeg senere komme ind paa.

I Almindelighed maa man antage, at de regelmæssige Agerfordelinger er de yngste, idet de med Tiden mere eller mindre vil komme i Opløsning og tabe deres Regelmæssighed. En bolskiftet By kan som tidligere omtalt omrebes, men derved kan man vel omlægge et Agerskifte og rette mulige Fejl i Agrenes Størrelse, men ikke udslette den Uregelmæssighed, der er opstaaet ved, at Gaarde ved Deling eller Sammenlægning er kommet til at ligge i flere Bol.

Yngst synes Rebningen at være i de solskiftede Byer, thi dels er Solskiftet den eneste Rebningsmaade, der omtales som eksisterende og værende i praktisk Brug paa de gamle Loves Tid, og den eneste, hvis Udførelse der gives Underretning om, og dels er, saa vidt jeg ved, alle de Byer, hvis Rebning omtales i middelalderlige Kilder, solskiftede, selv om der muligvis ikke altid er taget fuldt ud Hensyn til Lovens Ord. Tisted, Gislum Hd., der blev rebet 1538¹, er saaledes en solskiftet By, ligeledes Fredsted i Brusk Hd., rebet 1479² og mange andre. Naar man tager Mængden af de Byer, hvis Rebning omtales i middelalderlige Kilder i Betragtning, og dertil lægger alle de solskiftede Byer, hvis Rebning ikke omtales i noget nu bevaret Dokument, og disse er sikkert langt flere end dem, som er omtalte, saa bliver der næppe mange tilbage, hvis Rebning kan hen-

¹ Dipl. Viberg. 212 f.

² Gl. jydske Tingsvidner 101 f.

lægges til Tiden før Jydske Lov. Jeg er endog tilbøjelig til at tro, at der næppe bliver nogle tilbage, idet jeg tror, at Solskiftet er noget nyt, der først ved Jydske Lov gør sin Indtrædelse i dansk Ret. Solskiftet er ganske vist den naturligste og simpleste Rebningsmaade, men Agerbruget kan trives lige saa godt i en uregelmæssig By som i en solskiftet. Desuden har de danske Bønder aldrig været Yndere af Forandringer i Agerfordelingen, hvad der haves flere Eksempler paa¹, saa det er næppe til at tro, at de skulde have fundet paa en Lovregel, der paabyder ikke alene en Omfordeling af Agerjorden, men ogsaa en Regulering af selve Byen. Desuden synes visse Bestemmelser i Loven om Landbo- og Gaardsædetofter² at tyde paa, at det er Godsejere, der har affattet Solskifteparagrafen og faaet den sat ind i Loven for bedre at faa den gennemført. Men saafremt Solskiftet ikke er ældre end Jydske Lov, maa det overalt have afløst en ældre Agerfordeling. Dette vides i alt Fald at være Tilfældet i een By, nemlig Nørbølling i Malt Hd., der 1683 fremtræder som solskiftet. Denne By er en Fortsættelse af Folding, der i den tidligere Middelalder var en bolskiftet By³.

Bolinddelingen anses i Almindelighed for ældgammel; den omtales i de gamle Love som noget alt bestaaende, og Bol omtales ligeledes i de ældste danske Dokumenter, f. Eks. Knud den helliges Gavebrev til Lund Domkirke 1085⁴, men før denne Tid maa i alt Fald de fleste af vore Landsbyer have bestaaet i Aarhundreder, og der kan være sket mange Forandringer med dem. Først og fremmest maa de have udvidet sig, thi man kan ikke gaa ud fra, at

¹ F. Eks. Taasinge. Kanc. Brevb. 1551—55 Side 90.

² Jydske Lov, ved Thorsen, I, 55 »Swa ægnær man lanbo tof oc swa sum then tof han bor sialf a. oc swa garthsætæ toft . . .«

³ Ribe Oldemoder 74 f.

⁴ »In vpaccri australi. quatuor mansi et dimidius. In altero vpaccri. totidem mansi«. Diplom. Suec. 1, 43.

alle vore Landsbyer oprindelig har haft det Antal Bol, som man senere finder, at de har. Og man kan ikke uden videre forandre en bolskiftet By, saa at den faar et større Antal Bol. Nogle af vore Landsbyer er ganske vist nogenlunde regelmæssige og kan se ud til at være oprindelig anlagte efter en forud fastsat Plan og med det Antal Bol, som de senere har, men dette kan være sket ved en Flytning af Byen og er altsaa egentlig et Bevis for, at Bolinddelingen ikke stammer fra Byens Anlæggelse; andre Byer gør ikke Indtryk af at være oprindelig regelmæssig anlagte, f. Eks. Horbelev, og for enkelte bolskiftede Byer kan det omtrent bevises, at de maa have udviklet sig lidt efter lidt, hvad jeg senere skal komme nærmere ind paa. Det, der først bragte mig til at tvivle om, at Bolinddelingen var ældgammel og hidrørende fra Byernes Grundlæggelse, var, at alle bolskiftede Byer var ens eller i alt Fald uden nogen Væsenforskel, hvad enten deres Navn havde en Endelse, der maa formodes at være gammel, f. Eks. -inge, -sted, -lev, -løse, -um, -by, eller det endte paa -torp, -tofte, -tved, hvilke Endelser i Almindelighed anses for at være unge. Muligvis finder man ogsaa bolskiftede Byer blandt dem, hvis Navn ender paa -rød, thi Kollerød, Lynge-Frederiksborg Hd., synes at være en bolskiftet By. Ligeledes kan man finde disse Byer ens, hvad enten de har Navn efter en Enkeltmand, efter Terrainforhold eller efter andet. I Byer opnævnte efter en Person finder man saaledes intet Bol, der udmærker sig paa en eller anden Maade fremfor de andre, saa det kan formodes at have tilhørt ham. Der findes ganske vist Ornummebol i nogle af disse Byer, men ikke i alle, og de findes ogsaa i dem, der ikke har Navn efter en enkelt Mand. Imidlertid synes denne Enshed ikke at have saa stort at sige, thi selv i de uregelmæssige Byer paa Laaland synes der intet at være, der karakteriserer den ene Endelse fremfor den anden. Vindeby synes i Hovedtrækene at være ensartet baade med Bregninge, Utterslev og

Hildested. Egentlig behøver der jo heller ingen Forskel at være, thi i alt Fald de personlige Navne Utterslev og Hildested kan jo være paatrykt en alt eksisterende By ved en eller anden Lejlighed, f. Eks. ved en Erobring.

Derimod taler den Forskel, som findes mellem de bolskiftede Byer og den uregelmæssige Agerfordeling, som man finder i andre Byer for, at der i de første foreligger en Omdannelse af en tidligere uregelmæssig Agerfordeling. Hvorfor er Horbelev en ganske anderledes regelmæssig By end Vindeby? Det kan ikke skyldes, at Horbelev er blevet omrebet, thi som foran sagt, kan en Omrebning kun rette paa Fejl i Bolenes Størrelse, men ikke paa den Uregelmæssighed, der er fremkommen ved Køb, Salg, Mageskifter, Arvedelinger o. s. v. Der var Selvejere i Vindeby 1682, men ikke i Horbelev; men i denne By synes der dog at have været Selvejere efter den almindelige Fortolkning af Falsterlisten. Af Byens 8 Mark ejedes ifølge Listen de $4\frac{3}{8}$ af nærmere opgivne Personer. Resten formenes jo at være Selveje, Kirkegods eller lignende. Selv om Præstekaldet ejede nogle Gaarde i Horbelev, ialt c. $1\frac{1}{2}$ Bol, bliver der dog nogle tilbage, der maa formodes paa Falsterlistens Tid at have været Selveje. Forholdene paa Laaland maa oprindelig have været de samme som paa Falster; Byernes Endelser vidner derom. Det er derfor sandsynligt at antage, at der paa et eller andet Tidspunkt er sket en fuldstændig Omdannelse af de falsterke Byer, som ikke har berørt de laalandske. I de øvrige Landsdele finder man midt imellem bolskiftede, meget regelmæssige Byer andre, der henligger med en uregelmæssig Agerfordeling, f. Eks. Ejerlavet Gamløse-Bybjerg paa Ourø. Denne Ø tilhørte Kronen eller Kongen, og her kan altsaa ikke Arvedelinger o. s. v. have bevirket Uregelmæssigheden. Disse Byers Agerfordeling maa repræsentere en ældre Tilstand, der i andre er forsvunden og afløst af Bolinddelingen. Tilsidst kan erindres det foran omtalte Forhold, at i St. Darum var nogle Tægter bolskiftede, medens andre havde en

uregelmæssig Agerfordeling¹. Efter Feilberg skulde Byen have en Alsædetægt og 5 andre Tægter, af hvilke de to var Bolsjord og 3 Gribsjord. Efter denne Forfatters (eller hans Hjemmelmands) Mening skulde de to sidste være Jord opbrudt af Heden af Beboerne, som de selv vilde. Ifølge Markbogen var i Byen 7 Tægter, af hvilke 4 og noget af en femte var bolskiftede, medens de øvrige ikke var det. Det er overalt let at se, hvilke Tægter og Agerskifter der er bolskiftede, og hvilke der har en uregelmæssig Agerfordeling. De ikke bolskiftede Tægter er imidlertid ikke Hedejord, som Feilberg opgiver. Af en Sammenligning mellem Markbogen og Orig. Kort Nr. 1 over Byen fremgaar det, at de er den nærmest Byen liggende Agerjord. Derimod ligger de bolskiftede længere borte, og et Par af dem bærer Navne, der minder om Hede, nemlig Nørre og Sønder Hede Tægt. I den fjerde Tægt, der hed Terum Vang var eet bolskiftet Agerskifte, og dette bar Navnet Neder Heede Aas. Heraf fremgaar det, at de bolskiftede Dele af Marken maa være de sidst opdyrkede og yngste og de Agerskifter, der har en uregelmæssig Agerfordeling, den ældste Agerjord. Forholdene i denne By er et sikkert Bevis for, at Bolinddelingen har afløst en ældre Agerfordeling. Der maa altsaa i Horbelev have været en anden Agerfordeling, før Byen blev bolskiftet, men hvilken? Det ligger nærmest at tænke sig den samme som i Vindeby, dog med een Undtagelse. De Gaardgrupper, som jeg har paavist i denne By, har vel ogsaa været at finde i Horbelev, men medens de i Vindeby var solskiftede, har de muligvis ikke været det i Horbelev, thi sandsynligvis er Solskiftningen af dem det laalandske Bidrag til Bolskiftningen. Man har ikke kunnet gennemføre den helt, hvorfor man har ladet sig nøje med at regulere lidt paa den gamle Agerfordeling.

Der kan næppe være nogen Tvivl om, i hvilken Hen-

¹ Feilberg, Dansk Bondeliv 1ste Udg. 212 f.

sigt Bolinddelingen er indført. Bolet var det Distrikt eller Lægd indenfor Landsbyen, som det paalaa at stille een Mand, naar Leding udbødes. For at det tydeligt kunde ses, hvormange Mand en By skulde stille, og hvilke Gaarde der skulde være fælles om een, blev Byen delt i Bol, og for at Gaardene i de forskellige Bol kunde vide, naar det var deres Tur at stille denne, blev Bolene solskiftede, hvorfor de vistnok altid er dette. Bolene maa sikkert allerede den Gang, de blev indførte, have været delte mellem flere Ejendomme, thi ellers havde hele denne Omvæltning i Landsbyen næppe været nødvendig. Det samme siger os ogsaa Forskellen i St. Darum mellem de bolskiftede og de ikke bolskiftede Agerskifter, thi var hvert Bol, da Byen blev delt i Bol, een Ejendom, kunde der ikke blive Forskel paa boldelte og ikke boldelte Agerskifter. En nærmere Undersøgelse af St. Darum kan maaske give Oplysning om, hvorledes man afpassede Ejendommenes Størrelse saaledes, at de kunde passe ind i Bolet, thi det har ikke altid været saa let at fordele en Mængde ulige store Ejendomme i et Antal lige store Bol.

Medens de enkelte Bol er solskiftede, er disse selv tildeelte Plads i Agerskifterne efter andre Regler, muligvis ved Lodtrækning. Aarsagen hertil er sikkert den, at man saa bedre kunde se, hvor det ene Bol endte, og det andet begyndte.

Bolinddelingen maa henføres til en Tid, da man havde Brug for den, og det er sandsynligst, at den er indført i Vikingetiden og rimeligvis i den sidste Del af denne, under Svend Tveskæg og Knud den Store, altsaa omkring Aar 1000.

En saadan Omvæltning i Landsbyernes indre Forhold kan næppe være iværksat, uden at en kraftig Konge stod i Spidsen for Landet, og uden at der var en Godsejerstand, der kunde hjælpe ham med at gennemføre den, thi i et Folk bestaaende af Selvejerbønder havde den sikkert ikke fundet Sted; dertil greb den for meget ind i deres person-

lige Forhold. Men var Landets Bønder dengang Fæstebønder? Om dette Spørgsmaal er der stærk Uenighed mellem Forskerne, hvis forskellige Meninger jeg ikke skal komme nærmere ind paa.

Paa Sjælland og Falster fandtes overvejende bolskiftede Byer, men paa Laaland fandtes, saavidt jeg ved, ingen saadanne. I det 17. Aarh. finder man Selvejere i Odsherred, i det sydøstre Sjælland især paa Stævns og paa Laaland. Skaane, Fyen og Jylland lader jeg her ude af Betragtning. Falsterlisten viser, at der i det 13. Aarh. fandtes ikke saa faa Selvejere paa Falster. Undersøger man Forholdene i Oldtiden, da viser de sjællandske Skeletgrave fra Folkevandringstiden ved deres Rigdomme, at de der gravlagte ikke har været almindelige Bønder, de kan næppe have været mindre end Storbønder, Godsejere eller lignende. Faa-talligheden af disse rige Grave synes at vise, at der paa Sjælland da raadede et stærkt Aristokrati, der ved en dyb Kløft var skilt fra Folkets lavere Lag. Et andet Vidnesbyrd om tidligere Storgods er Byerne med Endelsen -lev, der i Almindelighed tydes som Arv, overdraget Gods eller lignende. Disse Navne maa fortolkes saaledes, at hele Byen engang er gaaet i Arv, eller paa anden Maade overdraget til den, efter hvem den er opnævnt. Disse Byer finder man over hele Sjælland, Falster og Laaland, blandt andet er der 6 af dem paa Stævns. Skeletgravene fra Folkevandringstiden findes særlig i det sydøstlige Sjælland og i Midtsjælland. I disse Egne, hvor man træffer de fleste Selvejere, er der altsaa ogsaa flest Tegn paa, at der forud har været Storgods. Foruden disse Vidnesbyrd taler ogsaa de mange Ornummer og Ornummebol, som findes paa Sjælland, om at der i Oldtidens Slutning fandtes Stormænd og Storgods paa Øen. Ligeledes kan det bemærkes, at man næppe i middelalderlige Brevbøger, f. Eks. Sorø Klosters Gavebog, eller i andre gamle Dokumenter finder omtalt, at det der nævnte Gods er erhvervet ved Køb fra Bønder.

Der synes saaledes i nogle Egne at være en Forskel mellem Oldtiden og Middelalderen med Hensyn til Ejendomsforholdene, og denne kan kun forklares ved, at man antager, at der er sket en Forandring i disse, der har gjort Bønderne til Selvejere. Da Byerne paa Falster og i Stævn er bolskiftede, mener jeg, at denne Forandring her maa være foregaaet efter, at Bolinddelingen har fundet Sted, altsaa efter Aar 1000. Jeg tænker mig den nærmest som Følge af Vendernes Plyndringer, der skulde have foraarsaget, at en Mængde Gaarde blev herreløse og øde. Disse er da hjemfaldne til Kongen, hvad der forklarer, at denne ejede saa meget Gods paa Falster. En Del af det har han beholdt selv, Resten har han maattet overlade til Selveje, for at faa det opdyrket. Paa Laaland fandtes ingen bolskiftede Byer; her synes Overgangen til Selveje at have fundet Sted før Aar 1000, siden Bolene ikke blev indførte. Grunden til Forandringen i Ejendomsforholdene paa denne Ø kan man maaske udfinde af Indskriften paa en laalandsk Runesten, Sæddinge-Stenen, der lyder: »Tyre lod gøre denne sten efter Viking, sin ægtefælle; men han var den trofasteste af de i landet bosatte Sydsveer, og han kom sydpå til Lålikernes (?) øland over havet mod nord (?). Den bedste var han af Sydsveerne og uforglemmelig (?)»¹. Denne Indskrift viser, at der paa Laaland i Slutningen af det 10. Aarh., fra hvilken Tid Runestenen er, har været bosat Sveer, der næppe paa fredelig Vis kan være kommen i Besiddelse af Øen. De gamle Ejere af Øens Jordegods er blevne forjagede; derimod har naturligvis Bønderne, som dyrkede Jorden, faaet Lov til at blive under de nye Herskere². Senere er Sveerne blevne fordrevne, hvorefter Øen er overgaaet til de gamle Ejere, for saa vidt de ikke var forsvundne. Resten er tilfalden Kongen eller de forrige Fæstebønder, der er

¹ Wimmer, De danske Rune-Mindesmærker II, 429.

² Denne Erobring staar maaske i Forbindelse med den samtidige Besættelse af andre Dele af Landet af svenske Erobrere.

blevne Selvejere eller maaske rettere en Slags Arvefæstere under Kronen. Dette mener jeg, er Grunden til, at der paa Falster var bolskiftede Byer og paa Laaland ikke. I Ods-herred, hvor der ogsaa var Selvejere, synes de bolskiftede Byer at være faa; her har Beboerne maaske fra gammel Tid af ejet Jorden selv, hvad Fraværelsen af Endelsen -lev kan tyde paa. I Jylland, hvor Selveje i flere Dele af Landet har været almindeligt, muligvis fra Oldtiden af, blev Bolinddelingen kun delvis gennemført; i enkelte Byer f. Eks. St. Darum har man, som foran er vist, kun bolskiftet de senere til Dyrkning optagne Agerskifter, medens den gamle Agerjord fik Lov til at henligge med den tidligere Agerfordeling. I andre Byer forblev det hele uforandret. Da man saa senere følte Trang til en mere regelmæssig Agerfordeling i denne Landsdel, var Bolinddelingen gaaet af Brug eller unødvendig, hvorfor man indførte Solskiftet, der overførte fra det enkelte Bol til hele Byen det Princip, at Gaardenes Rækkefølge i Agerskifterne altid skulde være den samme og bestemt af Gaardenes Beliggenhed i Byen.

Den oprindelige Agerfordeling i Landet skulde altsaa have været en noget lignende den i Vindeby, dog med den Undtagelse, at de Gaardgrupper, der havde deres Agre liggende sammen, ikke havde disse solskiftede. Men er denne Agerfordeling da den oprindelige, og kan den ikke have afløst en ældre? Saafremt man gaar ud fra, at vore Landsbyer er anlagte af et sluttet Lav af Ejendomsberettigede, og at nye Beboere kun kunde blive delagtige i Byens Mark ved Overtagelsen af en tidligere Ejers Part, da er der ikke noget i Vejen for, at den Agerfordeling, som træffes i Vindeby, fraset Solskiftningen af de enkelte Grupper Agre og de Uregelmæssigheder, der senere er opkommet, kan dateres tilbage til Byernes første Anlæg. En saadan Anskuelse om Landsbyernes Dannelse blev jo hyldet af O. C. Olufsen. Men anser man vore Landsbyer for udviklede lidt efter lidt, og mange af dem gør ved deres Uregelmæssighed Indtryk af

at være det, eller har nye Beboere af Byen, f. Eks. yngre Sønner, kunnet optages som lodtagne i Byens Mark, uden at de i Forvejen skulde erhverve en tidligere Ejers Part, da maa man antage, at der før denne Agerfordeling har været en Tid, da en aarlig eller periodisk Omfordeling af Bymarken har fundet Sted. En aarlig Vekslen af Agrene omtales af Tacitus for Germaniens Vedkommende, og noget lignende har sandsynligvis ogsaa været Tilfældet her i Landet.

7. AGERFORDELINGERNE I LANDETS FORSKELLIGE EGNE.

I Skaane omtales Bol i Knud den helliges Gavebrev til Lunds Domkirke¹, samt i mange andre middelalderlige Kilder. Men hvorledes disse Bol er, faar man ingen klar Underretning om, og muligvis kan der i mange Tilfælde alene foreligge en Bolansættelse, uden at Byens Mark er paavirket af denne. I Præsteindb. om Gaarde, Bol o. s. v. fra 1657 omtales for Skaanes Vedkommende kun sjælden Bol, men for enkelte Byer er det dog Tilfældet, og der bruges ved disse Byer Udtryk, der utvivlsomt tyder paa, at vi her har at gøre med Bol i Lighed med dem i Horbelev. I Løddekjøbinge i Harjager Hd. var bl. a. »25 Gaarde, som ere 2 og 2 i Bol tilsammen«; i Frøslev i Ingelsted Hd. var ialt 11 Gaarde, »Hvilke Gaarde tilsammen er skift udi 3 Bol, dog 18 Mark over«. Om Gaardene i Hammer i samme Hd. hedder det: »Hvilke Gaarde tilsammen er skift udi 3 Bol«. I Ingelstrup og Vallebiege bruges lignende Udtryk, men her er baade angivet Bol og Mark. Ved Ordet »skift« kan næppe forstaas andet end, at Marken er bolskiftet. I Præsteindberetningerne for Sjælland bruges, saavidt jeg kan se, dette Udtryk kun, naar Byen er bolskiftet, og ikke om en Bolansættelse alene. Mærkes maa det, at der i de tre Byer

¹ Dipl. Suec. I, 43.

angives baade Bol og Mark og kun i den ene alene Bol. Aarsagen hertil kan være, at det ene Bol maaske har været mindre end de øvrige, men Grunden kan muligvis ogsaa være den, at i Tidernes Løb er nogle Mark gaaet tabt. Hvis man sammenlægger Angivelserne for de enkelte Gaarde, vil man finde, at der gik 24 Mark paa et Bol. Men betegner Marken nu Værdien, Afgiften eller Arealet af et Bol? Et Arealmaal kan den ikke være, idet et Bol ikke kan have haft hverken 24 Mark dyrket Jord eller et Areal paa 24 Marks Udsæd. Afgiften kan den heller ikke betegne, da et Bol ikke aarlig kan betale hverken 24 Mark Sølv eller 24 Mark Guld. Der bliver da intet andet tilbage end at antage, at den er et Værdimaal; Bolet skulde da være ansat til 24 Mark Sølv eller 3 Mark Guld. En saadan Deling af Bolet i 3 Mark Guld træffer man ogsaa i gamle Lovhaandskrifter, og den synes at have været almindelig¹. Ligesaa var Thorsjø en bolskiftet By for nogle af Aasenes Vedkommende².

Sjælland er den Del af Danmark, hvor de bolskiftede Byer først og fremmest hører hjemme. I mange Egne af Øen er Byerne omtrent alle bolskiftede, f. Eks. mellem København og Roskilde og østen for Kallundborg. I Præsteindb. fra 1651 og 1657 faar man at vide om en stor Mængde Landsbyer, om de er delte i Bol eller ikke og Antallet af disse. Undertiden synes dog baade Præst og Bønder at være uvidende om, at deres Byer er bolskiftede. Baade Gentofte og Vangede er ifølge Markbogen bolskiftede, men i Præsteindb. fra 1657 hedder det: »Boel (for den Uliigheed i Landgilde oc Brug i hwer Bye, saa oc fordi dee achtet sichun som Schovboer, iche lige ved Heedboerne tilforn ere lagt i Boel) er uvisse«. Andre Steder, særlig i Nordsjælland,

¹ Arent Berntsen, Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed II, 23 ff.

² Meitzen, Siedelung und Agrarwesen der Westgermanen etc. III, 523 ff. og Anlage 143. Denne Forfatter har dog ikke forstaaet, at Byen var bolskiftet.

var man, skønt Byerne ofte tillige var bolskiftede, begyndt at regne med et Landgildebol, f. Eks. i Græsted, om hvilken By det hedder i Præsteindb. 1657: »Boel 7 $\frac{1}{2}$, till huer Boell beregnet 4 Pund Landgiæld (foruden Hauren)«. I enkelte af Indberetningerne nævnes Tokkejord, der maa opfattes som Jord, der hverken var bol- eller solskiftet. At opfatte det med P. Lauridsen som en Modsætning til bolskiftet Jord er ikke rigtigt. Denne Forfatter lader f. Eks. Raklev i Arts Hd. have Tokkejord, skønt Byen ifølge Markbogen og Herredsbogen for Arts Hd. fra 1647 havde rebet Jord. I Præsteindb. nævnes heller ikke, at denne By har Tokkejord, men kun at den ikke har bolskiftet Jord; men disse to Udtryk er ikke et og det samme.

Solskiftede Byer finder man jævnlig paa Sjælland; i Omegnen af København kan nævnes Kirke og Lille Værløse, Nærum, der maa være blevet omrebet, efter at den havde mistet en stor Del af sin Jord ved Dyrehavens Indretning, Bagsværd rebet 1671, som foran anført, Risby, Vridsløselille og Sengeløse, som dog delvis havde en uregelmæssig Agerfordeling. I Kirke og Nørre Hvalsø, der ifølge Præsteindb. havde Tokkejord, og i Ejerlavet Gamløse-Bybjerg finder man en uregelmæssig Agerfordeling. Om nogle Byer paa Stævnns hedder det i Præsteindb., at de aldrig har været skiftet i Bol, f. Eks. Arnøje og Ejerlavet Lyderslev-Lund, men ikke desto mindre er jeg tilbøjelig til at tro, at de dog har været bolskiftede. Den Uregelmæssighed, der findes i deres Agerfordeling, kan skyldes Tiden efter Bolinddelingen, idet der i disse Byer var mange Selvejere.

Paa Falster er Forholdene som paa Sjælland; man træffer her bolskiftede Byer, f. Eks. Horbelev og Særslev, og solskiftede, f. Eks. Bregninge og Vaalse¹. Af uregelmæssige Byer kender jeg ingen paa Øen.

Kommer man fra Falster til Laaland, vil man finde

¹ Hist. Tidsskr. 8. R. I, 105.

Aarb. f. nord. Oldk. og. Hist. 1918.

Forholdene ganske forandrede. Alt synes at staa paa et langt ældre Standpunkt her end paa Naboøen. Af bolskiftede Byer kender jeg ingen, og solskiftede mindes jeg heller ikke at have truffet. Alle Byer har en mere eller mindre uregelmæssig Agerfordeling, der ofte bliver endnu mere indviklet, ved at to eller flere Byer har deres Agre fuldstændig sammenblandede.

Paa Fyen er Byerne med uregelmæssig Agerfordeling hyppige, f. Eks. Grindløse, Lunde, samt alle Byerne paa Taasinge. Solskiftet er f. Eks. Stensby i Skam Hd. En bolskiftet By er muligvis Heden i Salling Hd. St. Knudsbrødre i Odense fik 1175 af Valdemar den Store ved Mageskifte »villain Hetby & tres mansos (Ornume, Rep, Gasetunge) & alia«¹. Hetby maa være Byen Heden, og denne synes ogsaa efter Markbogen at have en noget uregelmæssig Bolskifting. At denne By er bolskiftet, medens saadanne Byer ellers er sjældne paa Øen, er maaske et Bevis paa, at Bolinddelingen skyldes Indflydelse fra Kongemagten, idet Hetby jo tilhørte Kongen. I Ærkebiskop Absalons Stadfæstelsesbrev 1180 paa St. Knudsbrødrenes Privilegier, givet dem af Kong Valdemar, anslaaes disses Ejendomme paa Fyen til at svare til et Antal af 30 Bol², men dette behøver ikke at betyde, at de fyenske Byer var bolskiftede, ja det behøver næppe engang at sige, at de var takserede til saa og saa mange Bol, idet Absalon kan have tænkt paa sjællandske Bol.

Senere i Middelalderen fremkommer paa Fyen en anden Slags Bol, som intet har med de gamle at gøre. Det hedder f. Eks. 1540: »Ett tingsuinde aff Sundzheritzting 1540, att aldt Egeskous Grund er slagen vdj 3 boell«³, og om Langaa

¹ Dipl. AM. 1, 255.

² »Statuit igitur ut uniuerse possessiones predictorum fratrum, quas in Phionia habent, que iuxta estimationem XXX mansorum numero respondent«. Dipl. AM. 1, 264.

³ Danske adelige Brevkister 32.

i Gudme Hd. hedder det 1554 i en Dom af Kongen og Rigsraadet: »Tha sagde vi saa paa for Rette, att for^{ne} Langoo Grundtt bør att schifftis oc reffuis udi thry Boll, som er Bønder Boelit, Langholms Boll och Rydegaardts Boell«¹. Ved Udtrykket Bol maa her forstaas, at Bøndernes, det er vel Selvejernes, Agre ligger for sig selv i hvert Ager-skifte, og ligeledes, at de Agre, der tilhører henholdsvis Langholms og Rydegaards Bønder, ligger for sig selv. Denne Forklaring synes at blive bestyrket ved Forholdene i Ore i Gudme Hd. Om denne Bys Nørremark hedder det i Markbogen: »Bestaar af tuende Boelle, som er Brødderboelet, hvor udj er 14 Mænd, og Bønderboelet, som bestaar af tuende Byers Mænd og er 14 Mænd«. Af Markbogen ses det, at Selvejerbøndernes Agre i de forskellige Ager-skifter ligger samlede; de maa altsaa danne det ene Bol og de øvrige Bønders Agre det andet. Den anden By, som her er Tale om, er Albjerg, hvis Selvejerbønder havde Del i Ore Mark.

I Jylland træffer man bolskiftede Byer særlig i Egnen vest og nordvest for Aarhus, f. Eks. Aarslev, Hasle, Tilst, Kasted og Ølsted. I den sidste By var ifølge Markbogen 5 Bol og efter en Præsteindb. fra 1661 (i Rigsark.) 240 Mark Sølv eller 30 Mark Guld. Efter Aarhusbispens Jordebog havde Bispen her $\frac{2}{3}$ Bol, som var 32 Mark Sølv². Da Bispen ejede saavel $\frac{2}{15}$ af Bolene som af Byens Mark Sølv, synes altsaa hvert Bol at være ansat til 6 Mark Guld. Lee³ i Middelsom Hd., Bjerregrav⁴ i Sønderlyng Hd. og Fly i Fjends Hd. var bolskiftede Byer. Derimod kender jeg ingen bolskiftede Byer i Himmerland, hvor de fleste er solskiftede, f. Eks. Tisted, Gislum, Fovlum o. s. v. Nord for Limfjorden har jeg ikke truffet bolskiftede Byer, de fleste har

¹ Kolderup-Rosenvinge, Gamle danske Domme, I, 243.

² Scr. Rer. Dan. VI, 431.

³ Ifølge Saml. t. jydsk Hist. og Topografi 2, 381 ff.

⁴ Ifølge dens Bylov, trykt i Hist. Tidsskr. 1. R., IV, 523—46.

en uregelmæssig Agerfordeling, f. Eks. Torslev og mange andre Byer i Hanherrederne, enkelte er solskiftede. I Vestjylland træffes i den vestlige Del af Harsyssel Enkeltgaarde, men disse havde ikke deres Jord liggende for sig selv, men i indbyrdes Fællesskab, der ofte omfattede alle Gaardene i et Sogn. I Sydøstjylland fra Horsensfjord og Himmelbjergsøerne og ned til Kongeaaen træffes vistnok ingen bolskiftede Byer. De fleste er solskiftede, selv om der kan findes enkelte med uregelmæssig Agerfordeling. Først ved Grænsen mellem Nørre- og Sønderjylland møder man igen bolskiftede Byer, f. Eks. det tidligere omtalte St. Darum. Ligeledes var Stenderup, nu i Nørre Tyrstrup Hd., bolskiftet; paa et Kort fra 17¹⁶/₁₇ i Rigsarkivet over Byen findes hvert Agerskifte delt i 6 lige store Dele¹. Ifølge den Beskrivelse, som findes i »Oldemoder« over Ribe Kapitels Ejendom i Folding, maa denne By have været boldelt. Ligesaa var Bolderslev i Sønderjylland en bolskiftet By, idet Knud Snubbe gav til Løgum Kloster »tria Otting terre in Boldersle marck in Haldenssboll viciniora soli, & tria Otting in eodem Campo in Ætteboll soli remotiora«².

8. TOFTERNE.

Under Beskrivelsen af Bregninge maatte jeg, da jeg behandlede Gaardenes Beliggenhed i Byen, lade det bero med den Paastand, at Gaardene i en By og deres Tofter i Marken laa sammen og udgjorde en Enhed. Nu skal jeg søge at bringe Beviser herfor. Allerede Arent Berntsen omtaler, at Gaardene i en By havde bag sig i Marken en Toft eller et Stykke Jord, der tilhørte vedkommende Gaard, og han tilføjer, at Gaarden skulde have en saadan Toft, selv om den ligger midt i Byen³. Denne Mening er delt af flere

¹ Jfr. Vejle Amts Aarb. 1907, Side 121.

² Scr. Rer. Dan. VIII, 159 f.

³ Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed II, 449.

andre, f. Eks. C. Molbech¹, ligesom ogsaa Prof. Steenstrup i Danmarks Riges Historie (I, 833, Fig. 289) lader Gaardene være omgivet af en Toft. Derimod har P. Lauridsen benægtet det »Bag sit Toftegærde, traf Ejeren altsaa ikke eller dog kun rent tilfældigt sin egen Part af den nærmeste Aas«². At disse Tofter imidlertid maa være forskellige fra den øvrige Agerjord, kan sluttes deraf, at det undertiden udtrykkeligt siges om Aase eller Agre, at de er Toftejord, naar det ikke fremgaar af Navnet. Saaledes hedder det i Sneselev, Flakkebjerg Hd.: »Smidde Aassen, som er Tofftejord«, i Særslev, Skippinge Hd.: »Møllehøys Agre, som er Tofftejord«. Ligeledes kan man spørge, hvorfor i Bregninge ikke alle Gaarde har Del i hver enkelt af de Aase, som kaldes Tofter, skønt der var Agre nok, og hvorfor hver Gaard har faaet flere Agre i disse Aase? I de fleste Byer finder man flere Ager-skifter, som benævnes Tofter eller et Navn, der indeholder dette Ord, og som Regel har en Gaard kun Agre i et af dem, skønt der i mange af dem kan blive Agre til alle Gaardene. Jeg kan ikke nævne alle disse Byer, men skal kun bemærke, at saadanne Ager-skifter finder man foruden i Bregninge ogsaa i Horbelev, Baarse og Vindeby, altsaa i Byer med de forskelligste Agerfordelinger.

Det siges ofte udtrykkeligt i Markbogen, at disse Tofter ligger ved Gaardene. I Herlev i Sokkelund Hd. bemærkes det om 9 af Byens 16 Gaarde, at de disse tilhørende Tofter ligger ved Siden af Gaardene. De øvrige Tofter var beliggende i Aase, hvis Beliggenhed var angivet, men kun for de to Siders Vedkommende; da det ikke angives, hvilke Aase Tofterne stødte imod med Enderne, kan de jo godt have ligget bag Gaardene. I Skjænkelsø i Lynge-Frederiksborg Hd. siges det om 5 af Byens Gaarde og i Kregome

¹ Hist. Tidsskr. 1. R. IV, 410.

² Aarb. f. n. Oldk. 1896, 132. Jfr. dog Side 174 f., hvor Forfatteren indrømmer Muligheden af, at saadanne Tofter kunde findes enkelte Steder.

i Strø Hd. om 13 af Byens 15 Gaarde, at deres Tofter ligger ved Gaarden. I Jylland findes det samme omtalt. I Ørridslev i Vor Hd. siges det om 7 af Byens 11 Gaarde. I Gjerum i Horns Hd. var der 7 Gaarde, af hvilke mindst de 6 havde Tofter og Haver liggende ved Siden af sig.

Af Markbøgerne for Nordsjælland, i hvilke det findes beskrevet, hvor Aasene laa, kan det ses, at Tofterne laa ved Byerne. I Gandløse var den første Aas i Ourevang »Tofften«, og om den hedder det: »ligger vesten og norden til Byen«. Lignende Bemærkninger kan hentes fra de fleste Byer i Nordsjælland.

Til det samme Resultat, at Gaardene har Tofter liggende ved sig, kommer man, naar man gennemgaar de gamle Kort fra Udskiftningstiden og sammenligner dem med Markbøgerne. I Smørumøvre finder man, at af Byens 15 Gaarde havde de 14 en Toft bag sig. Den 15de Gaard laa midt paa Gaden og kunde selvfølgelig ikke der have nogen Toft, men bagved det Sted, hvor dens rette Plads var, ifølge dens Plads i sit Bol, var en Toft tilhørende denne Gaard. I Herstedvester og Brøndbyøster viser Markbog og Kort, at alle Gaardene havde Tofter. For Baarses Vedkommende er det samme ogsaa Tilfældet, for saa vidt jeg har kunnet udfinde Gaardenes Beliggenhed. Ved Rebningen af Øster Højsted i Sønderjylland blev der tildelt hver Otting en Toft paa 40 Roder (à 9 Alen) i Længden og 6 Roder i Bredden; denne Tofts Størrelse, 19,440 □ Alen for hver Otting, viser, at det her ikke alene drejer sig om Plads til Gaarden, men ogsaa om Agerland¹.

I Reglen er disse Tofter betegnede som Tofter, Toftagre eller med et andet Navn, der indeholder Ordet Toft, men som foran vist, behøver det ikke altid at være Tilfældet. Men undertiden viser da forskellige Forhold, at man maa have med Tofter at gøre. Først og fremmest vil man, naar man

¹ Aarb. f. nord. Oldk. 1896, 162.

ser, at en eller flere Gaarde i Byen mangler Tofter, efterse, om disse ikke kunde skjule sig under et andet Navn. Ofte vil da Agrenes Bredde i Forbindelse med Beliggenheden tilkendegive, at man har med Tofter at gøre, som skjuler sig under et andet Navn. Saadanne Tofter behøver ikke at danne et helt Agerskifte; ofte bestaar de kun af nogle af Agrene i et saadant. I Ølstykke Lildevang, i 3. Aas, Lilde Kierchebiery Aas, der ifølge Beskrivelsen i Markbogen laa ved Byen, havde den første Ager en Gennemsnitsbredde af $73\frac{1}{2}$ Alen og tilhørte Gaard Nr. 1, den anden en dito Bredde af $75\frac{7}{8}$ Alen og tilhørte Gaard Nr. 2, medens de øvrige Agre kun havde en Bredde af 10—20 Alen. Da de to Gaarde ellers ingen Tofter havde, er disse Agre her sikkert deres Tofter, hvad ogsaa vil passe med Beliggenheden. I Vindeby maa sikkert nogle Agre opfattes som Tofter, selv om det ikke er angivet, at de er det. I Pasemoese Agre er der, som det kan ses af Bilaget, flere Gaarde, der har flere sammenliggende Agre; efter Beliggenheden synes disse muligvis at kunne være Tofter. I en anden af Byens Marker har Gaard Nr. 3 i et Agerskifte de første 6 Agre med en samlet Gennemsnitsbredde af 124 Alen, medens de øvrige Gaarde har Agre paa 10—20 Alens Bredde; her er Agrene tilhørende Gaard Nr. 3 sikkert ogsaa en Toft, uden at det er nævnt.

Paa den anden Side behøver ikke alle de Agre, der ligger i et Agerskifte, som er benævnt Toft eller et lignende Navn, at være Tofter; muligvis er dette Tilfældet i Vindeby i Skoufballe Toft (se Bilaget), hvor f. Eks. Agrene Nr. 10—13, der tilhører Gaardene Nr. 18, 23, 4 og Kirken, næppe er Tofter. Disse 4 Gaarde og Jorder maa sikkert være en anden Sammensætning af den foran omtalte Gaardgruppe Nr. 18, 23 og 35, som har sin Toft andetsteds.

Der findes dog Byer, hvor det med Sikkerhed kan paa-vises, at i alt Fald de fleste af Gaardene ikke har Tofter. I Fovlum i Gislum Hd. var der 1683 8 Gaarde, af hvilke Nr. 1 havde en Toft paa 4,740 \square Alen ved Gaarden, Nr. 5 en Græs-

toft, takseret for $\frac{1}{20}$ Læs godt Hø, Nr. 6 en Toft ved Gaarden paa 3,205 □ Alen. Desuden havde en Husmand en Toft paa 5,070 □ Alen, muligvis tilhørende Kirken, og denne en Toft paa 363,785 □ Alen. De øvrige Gaarde havde ingen Tofter. I Byen fandtes en Tægt eller Vang kaldet Westertofftsgiøe, men den var delt mellem Byens Gaarde paa samme Maade som de øvrige Agerskifter, og Agrene var ikke bredere end i disse, og hver Gaard var kun tildelt een Ager ad Gangen. I Gislum i samme Hd. havde Præstegaarden en Toft paa c. 1 Td. Land, de øvrige Gaarde havde ingen Tofter. I Tisted i Gislum Hd. havde af 13 Gaarde de 8 nogle smaa Tofter, men de øvrige Gaarde ingen. Det kan bemærkes, at alle disse Byer var solskiftede. Man finder dog andre Steder ogsaa Tofter i solskiftede Byer, saa Mangelen af dem er maaske noget ejendommeligt for Himmerland.

En enkelt bolskiftet By har jeg fundet, hvor Gaardene i Markbogen ikke har Tofter, nemlig Fly i Fjends Hd. Af 18 Gaarde havde kun de 3 eller 4 Tofter, og disse synes heller ikke at kunne skjule sig under et andet Navn; derimod kan de muligvis være takserede som Eng.

I Markbogen for Grindløse, Skam Hd., der var en uregelmæssig By, findes ingen Tofter anførte ved Navn, men enkelte Gaarde synes dog at have saadanne, og paa Orig. Kort Nr. 1 findes opført Tofter.

Aarsagen til, at Gaardene i nogle Byer ingen Tofter har, kan være forskellig; i de ovennævnte solskiftede Byer har man muligvis ved Solskiftningen inddraget Tofterne under Rebningen og delt dem som andre Agerskifter, hvad Navnet Westertofftsgiøe i Fovlum kan tyde paa. Man har altsaa betragtet det som overflødigt, at Gaardene havde Tofter. I Byer med uregelmæssig Agerfordeling som Grindløse er de oprindelige Tofter maaske for nogle af Gaardenes Vedkommende blevne saa udstykkede, at de har tabt deres Karakter af Tofter.

Ofte kan der være nogen Forskel paa Agerfordelingen i

Marken og i Tofterne, idet de sidste undertiden er langt uregelmæssigere end de øvrige Agerskifter, f. Eks. i den bol-skiftede By Svallerup i Arts Hd. Det kan mærkes, at der findes Agerskifter, der enten kaldes Tofter eller indeholder Navnet Toft, som ikke ligger ved Gaardene eller Byerne. I Vindeby fandtes det tidligere omtalte Agerskifte Biscops-toffter, ved hvilket 1682 ingen Gaarde laa, og i Kierkebjergs Mark et »Toffteskift«, der laa langt fra Byen og var delt som de andre Agerskifter. I Bregninge fandtes i Westermarck vestligst i Byens Mark ifølge Markbogen Gammebye Toffter; paa Kortet nævnes her Nordre og Søndre Tofter. I Uterslev paa Laaland nævnes Salle Tofter Schiff, et Navn der flere Gange forekommer som Bynavn. I Lyngby, Brøndby-øster og andre Byer nævnes Aase, der hedder Toftthøjs Agre. Et meget almindeligt forekommende Navn er Gammeltoft Aas, som man finder f. Eks. i Tømmerup i Arts Hd. og i dens Naboby Kaastrup. Ifølge Kort over Byerne stødte disse to Aase op til hinanden. I Vinderød og Kassøemose i Strø Hd. var ligeledes Aase af dette Navn, og disse synes ogsaa at have stødt sammen. Navnet Gammeltoft findes i Byer, der ender saavel paa -torp som andre Ord, f. Eks. i Asmindrup, Bjergsted, Rumperup, Eskebjerg, Følleslev, Snertinge og Favrbø, alle i Skippinge Hd., i Hjembæk i Tudse Hd., i Varpelev i Stævnshd. o. s. v.; ofte kan der være flere Aase af dette Navn i en By, muligvis ligger de da ved Siden af hinanden. I Følleslev var saaledes 3 og i Varpelev 2 Aase. Disse Aase er ofte noget afvigende fra de øvrige, særlig har Gaardene i dem ofte flere sammenliggende Agre, f. Eks. i Tømmerup, Kaastrup og Hjembæk; dette er ligeledes Tilfældet med Gammebye Toffter i Bregninge, hvor hver Gaard havde to sammenliggende Agre.

Foran viste jeg, at Gaardene og deres Tofter laa sammen, men hvad betyder da alle disse forskellige Tofter ude paa Marken? Nogle kan naturligvis have faaet deres Navne ved en eller anden Tilfældighed; men for den største Del,

særlig alle dem, der kaldes Gammeltofter, kan dette ikke gælde. Jeg er tilbøjelig til i disse Tofter ude paa Marken at se Minder om en tidligere Bebyggelse paa disse Steder. I Vindeby var 5 Gaarde Nr. 25—29, der som Regel havde deres Agre liggende sammen. Man skulde derfor formode, at deres Tofter ogsaa laa samlet. Men de 5 Gaarde ligger i Byen paa forskellige Steder, og man finder ikke paa et Sted Tofter for dem alle. Derimod er dette Tilfældet i Agerskiftet Biscopstoffer, der ligger sydvest for Byen, her har alle 5 Gaarde Agre, og de 4 af dem endda 2 eller 3 sammenliggende Agre, medens de ellers kun plejer at have een ad Gangen. Da Gruppen Nr. 18, 22 eller 23 og 35 har deres Tofter liggende sammen, maa man ogsaa formode, at det samme oprindeligt har været Tilfældet med Nr. 25—29. Men i saa Fald kan disse 5 Gaarde ikke have ligget andre Steder end ved Agerskiftet Biskopstoffer. I de to Byer Kaastrup og Tømmerup fandtes en Gammeltoft Aas. Byerne paa -torp anses i Almindelighed for Udflytterbyer, men da der i Nærheden ingen By findes, der kan være Adelby eller Moderby for dem, kan disse Gammeltoft Aase muligvis angive Stedet, hvor Moderbyen har ligget. Gammeltoft Aasene i Vinderød, Kassemose, Asmindrup, Bjergsted o. s. v. minder os rimeligvis om, hvor de Byer har ligget, fra hvilke hine er udgaaet. Ogsaa Aasene i Varpelev, Snertinge og Følleslev minder vel om en tidligere Bebyggelse, maaske om en Flytning af Byen. I Utterslev var Salle Tofter Schiff, her har maaske ligget en Sal, der har været Bopæl for en Stormand; muligvis har Havgaard, en Herregaard i Sognet, der havde en stor Del af sin Jord liggende i Byens Mark, tidligere haft sin Plads her.

Af de gamle Love synes det at fremgaa, at man ogsaa i Fortiden har opfattet Tofterne som forskellige fra anden Agerjord. I Eriks sjællandske Lov (II, 54) tales om Omrebning af Byen. Dersom alle var enige, da maatte de gøre deres Tofter saa smaa eller store, som de vilde. Saafremt

de ikke var enige, da havde de Fortrin, som vilde beholde den gamle Ordning (det vil sige, at Tofterne skulde blive uforandrede), og for at udfinde, hvorledes denne var, skulde 12 Oldinge udnævnes af Herredstinget »oc the sculæ sveriaë mællæ toftæ oc mællæ gataë oc sva atær mællæ ollandæ oc mællæ toftæ oc sva atær mellæ höræ toft oc ollandæ oc sithæn sculæ the repæ«. Her er Tale om Gade, Toft (herunder »höræ toft«) og ollandæ, men Ordet Agerjord eller et lignende Ord nævnes ikke. Derimod nævnes ollandæ, der i skaanske Lov (I, 74) skrives vtlænde og maa betyde »Udland«, hvad vel vil sige det samme som Udmark. Men dette Ord forudsætter, at der ogsaa er en Indmark, og den kan kun være Tofterne, der altsaa maa omfatte Agerjord. Da Tofterne siges at støde op til Gaden, idet der jo skulde sværges om Grænsen mellem Toft og denne, maa de ogsaa omfatte Pladsen, hvor Husene ligger. Heraf fremgaar først, at Tofterne rummer baade Gaardsplads og Agerjord, og dernæst, at der fra gammel Tid af har været en Modsætning mellem Tofterne og de øvrige Agerskifter. Men Aarsagen hertil kan kun være den, at de første fra gammel Tid af var Særeje, medens Agerjorden var fælles; derfor kunde Tofterne ikke forlanges omrebede, saafremt Ejeren ikke vilde det. Dog kan denne Aarsag ikke alene have bevirket denne Forskel og medført, at Agerjorden kaldes ollandæ. Man maa rimeligvis tillige antage, enten at Tofterne er den egentlige gamle Agerjord, og de øvrige Agerskifter først senere tilkommet, eller ogsaa at de første var den faste, aarlig dyrkede Agerjord, medens de sidste snart blev henlagte til et og snart til et andet Sted af Marken.

Tofterne skulde som foran omtalt ikke omrebes, naar der var nogen, der satte sig derimod. At denne Fortolkning af Loven er den rigtige, fremgaar af, at man kan finde dem ulige store i en By, selv om denne ellers er en meget regelmæssig bolskiftet By. Deres Ulighed i Størrelsen i den samme By er jeg tilbøjelig til at opfatte som en Følge

af en gradvis Udvikling af denne, idet der, hvis Byen var bleven anlagt paa en Gang, ingen Grund var til at give en Gaard mere Toftejord end andre, naar den ikke fik mere Agerjord.

I skaanske Lov (I, 74) hedder det: »Sælger en Mand sin Udmark (vtlænde), mindre eller mere, og haver han selv tilbage Hustoft (husæ toft) og dertil tre Agre, en Ager i hver Vang, hvor tre Vange er, eller to Agre, hvor to Vange er, eller en Ager, hvor en Vang er . . .«. Saafremt vtlænde her betyder Udmark som paa Sjælland, maa man ved husæ toft forstaa baade Gaardens Plads i Byen og dens Toft i Marken. Paragrafen siger da, at en Mand foruden Toften skal beholde een Ager i hver Vang. Sammesteds hedder det: »For Hustoft skal man Leding, Inne og Stud rede«. Det vil sige, at de offentlige Byrder var lagt paa Toften, der altsaa har været betragtet som den egentlige Ejendom.

I Jydske Lovs Paragraf om Solskiftet (I, 55) hedder det: »Siden rebes først Toft, der i By ligger, saa ingen Mand maa det formene. Men falder nogen Mands Reb under anden Mands Bygge, og vil han ej rømme, som derpaa bor, da har den, som derover klager, Ret til at tage af hans ubyggt Jord paa Marken, hvor han vil, Reb for Reb«.

Solskiftet bestod altsaa ogsaa i en Regulering af Tofterne, selv mod Ejernes Vilje. Dette er en Modsætning til sjællandsk og skaansk Ret og viser denne Paragrafs yngre Oprindelse. Men et andet Spørgsmaal er, om dette altid er gennemført. I Himmerland blev det som foran omtalt i alt Fald delvis gennemført, men i andre Egne synes det ikke at være Tilfældet, f. Eks. var Tofterne i Fredsted i Brusk Hd., der blev solskiftet 1479, saa uregelmæssige, at de næppe er blevne regulerede.

Samme Paragraf siger endvidere: »Saa hegner man Landbotoft, som den Toft han selv bor paa, og saa Gaardsædetoft og saa hvilken Toft, hvorpaa noget er bygget, der var bygget, før Marken deltes til Rebs«.

Her er Tale om forskellige Tofter, men hvad er Meningen? Skal alle Landbotofterne lægges for sig, alle Gaardsædetofterne for sig, eller skal alle de Tofter, een Mand ejer, den Toft han bor paa, hans Landbo- og Gaardsædetofter lægges for sig? I begge Tilfælde vil det betyde en fuldstændig Omvæltning i Landsbyens Indre, og denne har sikkert i en senere Tid, da Husene blev mere faste, været umulig at gennemføre. Jeg har tidligere omtalt visse fyenske Bol, f. Eks. i Langa, hvor hver Herregaards Bønder havde sine Agre for sig selv i Agerskifterne. Der har man altsaa fordelt Agrene efter den sidste Fortolkning, som jeg ovenfor fremsatte. Men det er sikkert højst tvivlsomt, om Gaardene i Langa og de andre fyenske Byer er blevne omflyttede; en Undersøgelse af Markbogen og Byen vil imidlertid kunne give Oplysning herom. Disse Regler om Landbotofter o. s. v. kan ikke stamme fra andre end Godejere og viser, at Solskiftet maa skyldes disses Indflydelse, thi for Selvejerbønder var hele denne Omordning unødvendig.

I Jydske Lov (I, 51) omtales gamlæ toftæ og sworæn toftæ. Om de første giver Loven ikke nogen Forklaring, men de maa være de Tofter, som fandtes i Byen fra gammel Tid af. De sidste var fremstaaet af tidligere Agerland, som med alle Beboeres Samtykke var gjort til Tofter. Men Loven giver ingen Oplysning om, ved hvilken Lejlighed disse Tofter kunde indrettes. Man maa nærmest tænke sig, at det kunde ske ved en Omrebning af Byen, f. Eks. ved Solskifte. P. Lauridsen vil ogsaa finde svorne Tofter paa Sjælland, f. Eks. i Vemmeløse og Faardrup¹, men de Tofter her, som P. Lauridsen anser for svorne Tofter, maa dog være meget ældre, i det mindste for Faardrups Vedkommende, thi de Gaarde, der ligger ved dem, danner hele Bol, hvoraf følger, at disse Tofter gaar tilbage mindst til Bolinddelingens Tid.

¹ Aarb. f. nord. Oldk. 1896, 142, samt Figur 11 og 12.

I Eriks sjællandske Lov (II, 54 og 68) omtales høræ toft. Det første Sted anføres, at 12 Oldinge skulde sværge om Grænsen mellem ollandæ og høræ toft, det andet Sted siges det, at den, der bor ude paa høghræ toft, skal bøde 6 Øre, dersom han skyder sine Gærder ind paa en anden Mands Ager. Derimod skulde den, der boede i Byen, bøde 12 Øre, saafremt han satte sine Gærder ind paa en anden Mands Toft. Der har været megen Strid om, hvad disse Tofter egentlig var, og hvor de har ligget. P. Lauridsen mener, idet han støtter sig til Undersøgelser af sjællandske Udskiftningskort, at disse Tofter, som han benævner Hørtofter, har været benyttede til at dyrke Hør paa. Imidlertid kan Hør ikke dyrkes flere Aar i Træk paa samme Sted, af hvilken Grund K. Haff mener, at de snarere har været bestemte til at blege Hør paa¹. Da det udtrykkeligt siges i Loven, at disse Tofter er beboede, kan det ikke fragaas, at der med dem er ment Tofter i Lighed med andre, kun med den Forskel, at de er beliggende paa et andet Sted. Da der tales om, at den, der bor paa dem, skyder sine Gærder ind paa Agerjorden, maa man nærmest opfatte dem som beliggende i Vangen og beboede af Udflyttere. Grunden til at Bøden for at sætte sine Gærder ind paa Andenmands Agre kun er 6 Øre, medens den, der bor i Byen, bøder 12 Øre, naar han flytter sine Gærder ind paa en andens Toft, er sikkert den, at i det første Tilfælde er Retskrænkelsen begaaet paa Markjord og i det sidste Tilfælde paa Toftejord, det vil sige i Byen.

Ifølge Markbøgerne var Tofterne som Regel ikke indhegnede, selv om det nogle Steder var Tilfældet. Dette synes ogsaa at fremgaa af Udskiftningskortene. Det er vanskeligt at sige, hvorledes Forholdene var paa Landslovenes Tid. I Eriks sjæl. Lov (II, 57) siges det, at dersom nogen vil indvænge sin Ager, da skal han af sin Hovedtoft ud-

¹ K. Haff, Die dänischen Gemeinderechte II, 6.

lægge lige saa meget til Fæfod, som han indvænger af Udmarksjorden. Da Hovedtoften her stilles i Modsætning til Udmarksjorden, maa den omfatte Gaardspladsen i Byen og Toften i Marken; man maa altsaa gaa ud fra, at Tofterne kan have været indhegnede, da der jo ellers i Forvejen var almindelig Fædrift. I Jydske Lov (III, 57) siges, at for ubebyggede Tofter skulde alle Byens Beboere gærde Hovedgærdet og Naboerne Sidegærdet. Heraf fremgaar, at disse Tofter ikke var indhegnede, thi man vilde ikke paalægge alle Byens Beboere at lukke Hovedgærdet, naar alene Ejeren havde Nytte af Toften.

I samme By var Tofterne ofte forskellige i Størrelse i Forhold til Gaardenes Andel i Byen; særlig varierede Længden, medens Bredden var mere konstant. I Horbelev havde Gaard Nr. 2 ialt c. 11 $\frac{1}{2}$ Td. Land Toftejord, fordelt i 3 Marker, men denne Gaard synes ogsaa at være rigelig forsynet dermed. I Herstedvester havde et Bol en Toft paa 42,885 □ Alen, et andet en Toft paa 48,096 □ Alen, og et tredje en Toft paa 95,704 □ Alen, de øvrige 4 Bol havde Tofter, der var imellem 22,339 □ Alen og 28,061 □ Alen. Aarsagen til, at de 3 Bol havde større Tofter end de øvrige, er rimeligvis den, at de havde Plads til at brede sig. Bolet med den største Toft laa alene vesten for Gaden og bestod af een Gaard, de to andre Bol med store Tofter laa vestligst paa den søndre og nordligst paa den østre Side af Gaden. Nord for denne laa ingen Gaarde.

9. LANDSBYEN.

Af det, som jeg foran har anført om Tofterne, fremgaar tildels, at selve Byen ogsaa var bolskiftet. Dette kan ligeledes erfares ved at sammenligne Markbøgerne med Kortene fra Udskiftningstiden, naar man først har udfundet Gaardenes Beliggenhed. I Brøndbyøster var 11 Bol, der hvert laa samlet i Byen. I Herstedvester var 7 Bol, af hvilke

det ene kun bestod af een Gaard, af de andre var der 4, der hvert laa samlet paa et Sted, det sjette, der bestod af Gaardene Nr. 4 og 10, og det syvende, der bestod af Nr. 5 og 11, var hvert fordelt paa to Steder. Da imidlertid Gaardene Nr. 4 og 5 laa ved Siden af hinanden og Nr. 10 og 11 ligesaa, har to af disse Gaarde formodentlig engang byttet Plads. I Svallerup var 9 Bol, af hvilke de 5 laa samlede, medens de øvrige var indbyrdes sammenblandede.

I Smørumøvre var 7 Bol og 1 Ornummebol. De 5 Bol laa samlede, de to havde deres Gaarde liggende paa to Steder. Det samme har muligvis været Tilfældet med Gaardgrupperne i Vindeby. Gaardene Nr. 18 og 35, der dannede en Gruppe, laa, saavidt jeg kan skønne, ved Siden af hinanden i Byen. Hvorvidt selve Byen altid var bolskiftet, kan jeg ikke udtale mig om. Det er sandsynligt, at man undertiden har ladet den være uforandret og kun bolskiftet Marken.

Om vore Landsbyers Oprindelse og Dannelse er der fremsat forskellige Anskuelser. O. C. Olufsen forestillede sig de danske Landsbyers Dannelse saaledes: »Adelsbyernes Opkomst ved Gaardtofternes Afdeling og Uddeling til de enkelte Lodtagne. Byens Anlæg, ved Bolenes Tilrebning af Jord i Agerskifterne, og Agernes Uddeling til Mændene, efter den Orden hvori deres Gaarder og Tofter laae i Adelbyen«¹.

For Olufsen er altsaa den danske Landsby fra Begyndelsen af en fuld færdig Dannelse og skulde siden baade for Byens og Markens Vedkommende have henligget temmelig uforandret til Udskiftningstiden. Senere har P. Lauridsen beskæftiget sig med de danske Landsbyers Oprindelse og Dannelse og har i Aarb. for nord. Oldk. 1896 (Side 97—170) skrevet en Afhandling »Om gamle danske Landsbyformer«, i hvilken Forfatteren med Hensyn til vore Lands-

¹ Det Kongl. D. Vidensk. Selskabs Skrifter 4, h.—f. I, 381.

byers Oprindelse nærmest kommer til et negativt Resultat. Sin Mening sammenfatter han saaledes: »Hovedresultatet af hele denne Undersøgelse er altsaa dette: Vore Landsbyer og Landsbymarker, saaledes som de forefandtes før Udskiftningen og kendes fra Provinslovene og andre Kilder, have faaet deres Form og Skikkelse ved en middelalderlig Regulering, der kaldes Solskifte. I Rigets Hoveddele har dette System tilintetgjort ethvert Minde eller Vidnesbyrd om ældre Tilstande, og ved Hjælp af skrevne Kilder kunne vi ikke komme tilbage til disse, hvorfor Spørgsmaalet om Landets ældste Bosættelses- og Dyrkningsformer muligvis kun kan løses ad arkæologisk Vej«. Af det, som jeg foran har skrevet, fremgaar imidlertid, at dette Resultat ikke er rigtigt. Solskiftet var hovedsagelig indskrænket til Jydske Løvs Omraade, og selv der blev ikke alle Byer solskiftede, og i dem, hvor det blev indført, har man sikkert ofte ladet selve Byen være uforandret; i alt Fald tales der, f. Eks. ved Rebningen af Tisted i Gislum Hd., ikke om nogen Regulering eller Omordning af Gaardene i Byen¹. Heller ikke den anden Omvæltning, der har fundet Sted i danske Landsbyer, Bolinddelingen, som P. Lauridsen lader uomtalt, berørte jo dem alle; mange Egne forblev liggende fuldstændig eller kun ganske lidt paavirkede af den, og selv om den i mange Tilfælde har haft Indflydelse paa Landsbyerne, saa bliver der dog tilstrækkelig mange bolskiftede Byer tilbage, der har Minder fra Tiden før Bolinddelingen. Der er altsaa ikke noget til Hinder for, at man gennem Studiet af gamle Kort og Markbøgerne kan naa et Resultat angaaende vore Landsbyers Dannelse og Oprindelse. For Landsbymarkens Vedkommende gælder det samme, selv i sol- og bolskiftede Byer forandrede Agerskifterne ikke altid Form og kan altsaa ved deres Figur og indbyrdes Beliggenhed give Oplysning om den tidligste Opdyrkning. I det hele taget kan

¹ Dipl. Viberg. 212.

man næppe forandre en Landsby og dens Mark saa grundigt, at der intet bliver tilbage, der erindrer om Fortiden.

P. Lauridsen deler Landsbyerne efter deres Form i 3 Hovedtyper: I. den sluttede By (Rundbyen), II. Langbyen, III. Terrainbyen. Rundbyen findes efter P. Lauridsens Undersøgelser særlig paa den sjællandske Øgruppe og i Østjylland fra Limfjorden ned til Horsens Fjord. Langbyen hører særlig hjemme i Sydjylland, Slesvig og store Dele af Fyen. Terrainbyen findes mere eller mindre udbredt over hele Landet. Hertil kan jeg efter egne Undersøgelser tilføje, at paa Laaland er Langbyen Hovedtypen.

Undersøger man, hvorledes disse Typers Udbredelse svarer til de forskellige Agerfordelinger, vil man finde, at Rundbyen nærmest hører hjemme i de Egne, hvor der findes bolskiftede Byer, medens Langbyen særlig forekommer, hvor disse ikke findes. Jeg kan hertil føje efter egne Undersøgelser, at i de Egne, hvor de mest regelmæssige, bolskiftede Byer forekommer, der synes selve Landsbyen ogsaa at være meget regelmæssig. Men dette behøver ikke at være en Følge af Bolinddelingen, idet Regelmæssigheden for dem begge kan skyldes samme Aarsag, nemlig Ejendomsforholdene. Hvor der særlig har været Storgods, er By og Mark blevet mere regelmæssige, end hvor mange Ejere har raadet.

Af disse Byformer skulde Terrainbyen bestaa af een Række Gaarde, beliggende langs en Sø eller andet, eller paa Grænsen af en Engstrækning eller lignende uopdyrket Land, Langbyen af to Rækker Gaarde beliggende meget nær ved hinanden paa begge Sider af en smal Gade og Rundbyen af Gaarde, der paa alle Sider omgav en stor aaben Plads, Byens »fort«. Det er især den sidste Byform, P. Lauridsen har beskæftiget sig med og mener fremkommen ved Solskiftet. Hensigten med den skulde være at omslutte en stor, aaben Plads. Tillige skulde disse Byer være anlagte paa en saa symmetrisk og regelmæssig Maade, at de kun kunde være dannede paa en Gang og efter en bestemt Plan

og ikke lidt efter lidt. Dette er i Korthed P. Lauridsens Anskuelser, idet jeg forøvrigt henviser til Afhandlingen i Aarb. f. nord. Oldk. 1896. Men er disse nu rigtige? Omslutter disse Byer altid en aaben Plads, og er de virkelig saa symmetrisk anlagte? P. Lauridsen ledsager sin Afhandling med Kort over en Del Byer, og til et af disse, Kortet over Faardrup (Aarb. 1896, Side 141), vil jeg henvise Læseren. Denne By var bolskiftet ifølge Markbogen, og Gaardene havde Tofter, hvad ogsaa fremgaar af Kortet, men de Tofter, som tilhørte Gaardene paa søndre Side af Gaden, var mindre end de øvrige. Byens Gade strakte sig i Øst og Vest med en Udvidelse mod Nordøst. Paa søndre Side af Gaden laa 11 Gaarde, de 10 i en Række og en bag de andre. Vesten for Gaden laa en Gaard, og norden for Gaden var 4 Gaarde, hvorefter den ene laa bag de andre. Øst for Gaden laa 2 Gaarde, og ved Udvidelsen laa 4 Gaarde. Dette viser egentlig ikke en regelmæssig By, især naar man tager Hensyn til de ulige store Tofter. Ifølge P. Lauridsens egne Ord¹ er Gadeudvidelsen en senere Dannelselse, idet Tofterne, som ligger omkring den, er svorne Tofter, der ifølge Jydske Lov (I, 51) er fra en senere Tid end den øvrige By. Men tager man Gaardene, som ligger her, bort, da bliver af Byen tilbage Gaardrækken mod Syd, en Gaard mod Vest, der iøvrigt ligger i Forlængelsen af Rækken mod Syd, 2 Gaarde mod Øst og 4 Gaarde mod Nord, det vil sige, Byen taber fuldstændig Karakter af at være en Rundby og nærmer sig stærkt til Terrainbyen eller Byen, der bestaar af een Række Gaarde. Og hvorfor ikke ogsaa antage, at Gaardene mod Nord er af senere Oprindelse end Rækken mod Syd, i alt Fald var Pladsen nord for Gaden det mest passende Sted at lægge nye Gaarde paa, naar man fandt, at der ikke var mere Plads sønden for Gaden. Forskellen i Tofternes Størrelse tyder ogsaa paa, at Gaardene mod Nord er yngre end

¹ Aarb. f. nord. Oldk. 1896, 142.

de øvrige. Paa denne By passer altsaa P. Lauridsens Formodning ikke. Der findes dog Byer, der er nogenlunde regelmæssige, f. Eks. Tune, der bestod af 16 Bol, af hvilke 5 laa syd, 5 nord, 4 østen og 2 vesten for Gaden; men paa den sidste Side laa tillige en Gaard, der havde sin Jord liggende ved sig uden for Bolinddelingen. Andre Byer gør derimod et mere uregelmæssigt Indtryk. I Ballerup laa de fleste af Gaardene mod Nord, Resten øst og vest for Gaden, syd for denne laa ingen Gaarde, i alt Fald var der her ingen Tofter. I Vallensbæk laa Gaardene i 2 eller 3 Rækker, men kun i den mod Nord havde alle Gaardene Tofter. I Herstedvester laa, som foran omtalt, 3 Bol øst, 3 Bol syd og 1 Bol vest for Gaden. I Hvessinge i Smørum Hd. laa efter Tofterne at dømme 3 Bol syd og et øst for Gaden. Paa Kortet over Hejninge i Slagelse Hd.¹ ses, at Gaden er omgivet af Gaarde paa alle Sider, men Byens Tofter gør et meget uregelmæssigt Indtryk, idet de enten synes at mangle eller er af ulige Størrelse. De danske Landsbyer er altsaa ikke saa regelmæssige, som P. Lauridsen mener; de bærer alle Mærker af forskellige Tiders og Menneskers Indvirkning paa dem. Men selv om de var regelmæssige i Alt, var der ikke noget i Vejen for, at de kunde have udviklet sig lidt efter lidt.

Foran har jeg vist, at Gaardene i en By havde deres Tofter liggende bag sig, og denne Regel har bestemt de danske Landsbyers Form. Thi Tofternes Længde er større end Bredden; de er lange, forholdsvis smalle Agre. Derfor var man nødt til at lægge dem i Rækker, da de ellers vilde ligge i Vejen for hverandre og optage altfor stor Plads. Men naar den ene Række syntes tilstrækkelig lang, var det naturligste at lægge de senere tilkomne Gaarde og deres Tofter i en ny Række tværs over for den gamle. Man kunde lægge dem nær ved hinanden, og man fik Langbyen, og

¹ Aarb. f. nord. Oldk. 1896, 106, Fig. 1.

man kunde lægge dem i længere Afstand fra hinanden, og man fik Rundbyen. I sidste Tilfælde kunde man tillige anbringe en Række Gaarde for begge Ender af Pladsen mellem Rækkerne.

Der er altsaa ikke noget til Hinder for, at selv de mest regelmæssige og symmetriske Rundbyer oprindelig kan have bestaaet af een Række Gaarde, uden at nogen konsekvent Plan er fulgt ved deres Anlæg, og jeg skal i det efterfølgende søge at bevise dette. Terrainbyen eller Byen, der bestaar af een Række Gaarde, vil P. Lauridsen lade opstaa paa Steder, hvor Terrainet begunstigede en saadan Byform. Det er dog vistnok tvivlsomt, om Terrainforhold er den oprindelige Aarsag til denne Byform, derimod har de snarere bevirket, at den har holdt sig i mange Byer. Flade og Gjerum i Vendsyssel bestaar saaledes af en Række Gaarde, men her synes Naturforhold ikke at kunne være Grunden til denne Byform. Derimod finder man i alle Byer, hvor Gaardene ligger i een Række, at Agerjorden oprindelig laa paa den ene Side af Byen og Fælleden eller Overdrevet paa den anden, naar Forholdene da tillod det. I de to foranførte Byer, i Vester Brønderslev, i Nørre og Sønder Øxe, Brovst, Vust, Torup, Gøttrup, Bejstrup, Holmsø, Vesløs og Øsløs og mange andre Byer i Vendsyssel og Hannerederne er dette saaledes Tilfældet. Enkelte Byer er tilsyneladende en Undtagelse, f. Eks. Torslev i Øster Han Hd., der paa en kort Strækning bestod af to Rækker Gaarde, men i den ene synes Gaardene ingen Tofter at kunne have, saa denne Side af Byen, der er den korteste, sikkert er af senere Oprindelse. I det øvrige Danmark er denne Byform ogsaa kendt, idet den findes paa Amager, hvor Sundbyvester, Sundbyøster, Taarnby og vist endnu flere af Byerne bestod af een Række Gaarde, der paa den ene Side havde Overdrevet og paa den anden den dyrkede Jord. Paa Sjælland optog i Reglen Agerjorden en Landsbys hele Areal, saa her kan man ikke vente at finde Byer, hvor det samme

er Tilfældet; derimod træffer man undertiden, at Gaardene ligger overvejende paa den ene Side af Gaden, og at de her ligger i mere regelmæssig Orden end paa den anden Side. Jeg har alt nævnt Faardrup og flere Byer; hertil kan jeg føje Buddinge i Sokkelund Hd., der ifølge et Kort fra 1771 bestod af 22 Gaarde, af hvilke de 11 laa i en meget lige Række vest for Gaden. Fra denne strakte sig mod Øst en noget bredere Tværgade, og paa begge Sider af denne laa temmelig regelløst de øvrige Gaarde. Byen ligner forøvrigt Grindløse¹ i Skam Hd., kun er Gaadrækken vest for Gaden i den sidste By noget mere bugtet. I Lyngby i Sokkelund Hd. laa ligeledes de fleste Gaarde vest for Gaden. I Vindeby har Gaardene hovedsagelig ogsaa været beliggende øst og syd for Gaden, efter Tofterne at dømme.

Selv om en Landsbys Mark paa Landmaalingens og Udskiftningens Tid var fuldstændigt inddraget under Ploven, saa maa der dog en Gang have været en Tid, hvor det ikke var Tilfældet, og hvor en Del af den henlaa som Overdrev. Men der maa da have ført en Vej eller Fædrift fra Byen ud til dette. En saadan fandtes endnu i Udby, Randers Amt, og Fjeldsø, Rinds Hd., paa Udskiftningstiden². Naar Overdrevet forsvinder, vil i de fleste Tilfælde en saadan Fædrift være overflødig og forsvinde, men ofte vil man ligesom i Udby have bebygget den paa den ene eller begge Sider, og da er man nødsaget til at lade i det mindste en Del af den forblive, som saa senere vil fremtræde som en Gadeudvidelse. En Levning af en Fædrift finder man sikkert i Faardrup, hvor Gadeudvidelsen mod Nord maa forklares saaledes, i Grindløse og i Buddinge. I de to sidste Byer er den Gade, som gaar i Nord og Syd, sikkert den oprindelige, og Tværgaden, som fra den første gaar mod Øst, kan kun opfattes som Levning af en Fædrift, der i

¹ Se Afbildning i Aarb. f. n. Oldk. 1896, 114.

² Se Kortene i Aarb. 1896, Side 124 og 134.

Tidernes Løb er bleven mere eller mindre bebygget paa Siderne. Forøvrigt kan saadanne forsvundne Fædrifter ofte erkendes af Agerskifternes Form og Beliggenhed, i alt Fald mener jeg at kunne genfinde de gamle Fædrifter i et Par Byer i Københavns Omegn, der 1682 intet Overdrev havde, nemlig Kirkeværløse og Brøndbyøster. Men saafremt den ovenanførte Forklaring af disse Gadeudvidelser er rigtig, da har man her et Bevis for Byens gradvise Udvikling, idet de Gaarde, som ligger omkring disse Udvidelser af Gaden, maa være yngre end disse, som atter maa være yngre end Byen. Men tager man disse Gaarde bort, bliver der i flere af Byerne f. Eks. Buddinge ikke andre Gaarde tilbage end den Række, der ligger vesten for Gaden. Det vil sige, Byen har oprindelig kun bestaaet af een Række Gaarde, som paa den ene Side har haft Agerjorden og paa den anden Side sandsynligvis Byens Overdrev. Man kunde indvende herimod, at Byen oprindelig er bleven anlagt saaledes med en Hovedgade og en Tværgade vinkelret paa denne. En saadan oprindelig Byform er dog næppe tænkelig, idet Gaardene, der kom til at ligge i Vinklerne mellem de to Gader, ikke vilde kunne faa Tofter bag sig, uden at disse gensidig kom i Vejen for hverandre. Saafremt den Formodning, at disse Tværgader er af yngre Oprindelse, er rigtig, har man tilige et Bevis for, at Bolinddelingen i Buddinge ikke kan være fra Byens første Oprindelse, thi de Gaarde, som laa ved Tværgaden, dannede Bol for sig og var ikke Udflyttergaarde fra Bol, som havde deres egentlige Plads i den oprindelige Del af Byen. Jeg er ikke klar over, om Gaardene i Grindløse, der havde en uregelmæssig Agerfordeling, dannede Grupper ligesom dem, jeg har paavist i Vindeby. Saafremt dette er Tilfældet, og hvis det kan paavises, at de Gaarde, som ligger omkring Tværgaden, dannede Grupper for sig, da har man et Bevis for, at der forud for den uregelmæssige Agerfordeling, som fandtes 1682 i Byen, maa have gaaet en periodisk eller aarlig Omfordeling af Agrene,

idet de Gaarde, som ligger ved denne Tværgade, har Agre i alle Byens Agerskifter, hvad de ellers som senere tilkomne ikke vilde have haft.

Muligvis kan Betydningen af Ordet Forte vise, at vore Landsbyer oprindelig maa have bestaaet af een Række Gaarde, der havde Agerjorden paa den ene og Overdrevet paa den anden Side. Forte synes i middelalderlig og senere dansk at kunne betyde: 1. Byens Gade, 2. en Fædrift fra denne og ud til Overdrevet og 3. selve Overdrevet¹. Forte er sammensat af et nu forsvundet Ord Taa og Ordet for, foran. Forleddet siger os, at Forten oprindelig maa have ligget foran noget, og dette kan næppe være andet end Byens Gaarde. Da dette ikke vel kan passe paa Betydningen Fædrift, bliver der kun de to andre Meninger tilbage, Gade og Overdrev. Men saafremt Agerjorden har ligget paa den ene Side af Gaardene og Overdrevet paa den anden, vil Gade og Overdrev blive et og det samme, og man faar en Forklaring paa, hvorfor Forte har denne dobbelte Betydning.

Ordet Taa findes forøvrigt i forskellige danske Marknavne og synes i disse ikke at kunne betegne Gaden, men derimod nok Overdrevet. I Jerslev i Arts Hd. forekommer Taae Agre (Orig. Kort Nr. 1), i Sengeløse nævnes i Markbogen Tarøgels Aas, et Navn, der ligeledes træffes i andre Byer, i Kvarmløse i Merløse Hd. fandtes ifølge Markbogen en Tamose Vang, og samme Navn findes i flere andre Byer. I Gjevnø i Stævns Hd. nævnes i Markbogen i Østermark en Aas Tamose Bierge og i Søndermark en Aas Tamusse Kroeg. I de samme Vange findes tillige Stred Aggre og Orre Høys Aggre nævnte kort før eller efter de ovenanførte Navne og viser, at disse maa have ligget i Nærheden af tidligere udyrket Land.

¹ Aarb. f. nord. Oldk. 1896. 125 ff.

10. ORNUM OG ORNUMMEBOL.

I middelalderlige Kilder finder man ofte disse to Benævnelser anvendte. Da jeg beskrev Agerfordelingen i Baarse, udtalte jeg, at der i denne By maatte være et Ornummebol. Jeg skal nu vise, at de i Middelalderen omtalte Ornummer og Ornummebol for mange Byers Vedkommende kan paavises i Markbøgerne, og at Ornummebolene er overensstemmende med det i Baarse.

Svogerslev i Sømme Hd. Den 6. Marts 1323 pantsatte Tuko Blygh til Strange Jønæssens alt sit Gods i Suauersleef, nemlig »10 sol. [ter]rarum in censu in bool, quod dicitur Asæbool, jacentium et 3 oras terrarum in censu ibid. in ornummæ bool [jacentium?]¹. Brevet findes nu i den Arnemagnæanske Diplomsamling paa Universitetsbiblioteket, der dels hidrører fra St. Claræ Kloster i Roskilde og dels fra Roskilde Kapitel. Begge disse har eget Gods i Byen, men hvilket af dem Brevet og Godset har tilhørt, vides ikke.

Undersøger man Markbogen, vil man finde, at 3 Gaarde, Nr. 4, 13 og 15 ifølge Matriklen, dels har deres Agre liggende i Aase, som alene tilhører dem, og dels i nogle af de Aase, i hvilke de øvrige Gaarde har deres Agre liggende. I Nørremark var 33 Aase, deraf havde de anførte 3 Gaarde de 4 for sig selv, og desuden havde Gaard Nr. 4 Agre i to andre. I Søndermark var 18 Aase, af hvilke de 3 anførte Gaarde havde de 3 for sig selv og i de 6 Agre tillegemed de øvrige Gaarde. I Østermark var 16 Aase, hvoraf de anførte Gaarde havde de to for sig selv, 1 havde de fælles med Nr. 18, og 2 havde de fælles med de øvrige Gaarde. I alle de øvrige Aase i Byens Mark havde de 3 anførte Gaarde ingen Agre. I de Aase, i hvilke alle Byens Gaarde var lodtagne, laa Agrene, der tilhørte de 3 Gaarde,

¹ Repert. 1370.

sammen, men oftest midt inde i Aasene. I Toffterne i Søndermark, der var ialt 13 Agre og maalt fra Vest, havde Gaard Nr. 13 Ager Nr. 4, Gaard Nr. 15 Ager Nr. 5 og Gaard Nr. 4 Agrene Nr. 6 og 7. Deres Tofter laa altsaa midt imellem andre Gaardes Tofter. Paa Orig. Kort Nr. 1 over Byen findes Marknavne anført, men de er undertiden forskellige fra dem i Markbogen. Særlig synes de fleste af de Aase, som Gaardene Nr. 4, 13 og 15 er alene om, ikke at findes paa Kortet. Imidlertid findes paa dette lige syd og nordøst for Byen paa 3 Steder anført Navnet Slørne, som ikke findes i Markbogen. Dette Navn er sandsynligvis det samme som Ordet Sløje, der i Markbøgerne ofte bruges om flere sammenliggende Agre eller et større samlet Areal, tilhørende en enkelt Gaard. Muligvis har disse Sløjer tilhørt de 3 Gaarde. I alt Fald opføres i Markbogen i Byens Marker de Aase, som disse Gaarde har for sig selv, lige efter hverandre, hvad der som Regel er et Tegn paa, at de har ligget ved Siden af hverandre. Byens øvrige Gaarde var fælles om den øvrige Agerjord, uden at nogen af dem havde Særjord fremfor de andre, undtagen Nr. 17, der tilhørte Sognepræsten i Roskilde, hvilken Gaard havde en lille Aas paa 5 Agre for sig selv. Da den tillige havde Agre i en af Aasene med de 3 anførte Gaarde, har den muligvis haft noget af Ornummebolets Jord.

Efter dette foranførte synes der ingen Tvivl at kunne være om, at de 3 Gaarde Nr. 4, 13 og 15 er det i 1323 omtalte Ornummebol. Men hvilken af de 3 Gaarde er nu den i Brevet nævnte Gaard? Saaframt denne er kommen til Roskilde Kapitel, er den blevet tilskødet Hr. Christian Friis til Kragerup, der 18. Nov. 1633 fik 4 Gaarde i Svarsløf af Roskilde Kapitel. I Aaret 1682 var der imidlertid kun 2 Gaarde, der tilhørte adelige eller borgerlige. Resten tilhørte Kronen, Byen København eller forskellige Institutioner. Saaframt den omtalte middelalderlige Gaard er en af disse to, maa den være Nr. 13, der tilhørte Fru Anna

Cathrine, Doktor Bartholins Efterleverske, og hørte til Ornummebolet. Saaframt Gaarden er kommen til St. Claræ Kloster, maa den være en af de Gaarde, som Universitetet fik fra dette Kloster 7. Juli 1561, og da være Nr. 4. Den tredie Gaard henhørende til Ornummebolet, Nr. 15, tilhørte 1682 øverste Kapellan ved Roskilde Domkirke ad mensam.

Arealet af de 3 Gaarde Nr. 4, 13 og 15 var henholdsvis $50\frac{1}{2}$, $17\frac{1}{2}$ og $22\frac{1}{2}$ Td. Land Agerland eller ialt $90\frac{1}{2}$ Td. Land. Saaframt Bolet er regnet til 8 Øre, skulde 3 Øre være c. 34 Tdr. Land, hvad ikke passer paa nogen af Gaardene.

Saavidt jeg har kunnet udfinde, laa Gaard Nr. 4, der tilhørte Universitetet, ved Udskiftningen omtrent i Midten af Byen, syd for Gaden. Det vil ogsaa passe med, at den havde sin Toft i Søndermark midt imellem de andre Gaardes Tofter. Da Gaardene Nr. 13 og 15 havde deres Tofter liggende vesten for Nr. 4's Toft, maa de ogsaa have ligget vesten for den i Byen. Ornummebolets Gaarde har altsaa ligget i Byen midt imellem de andre Gaarde.

I Hammer havde Roskildebispen foruden andet Gods »vnum solidum terre in Ornummæbool«¹. Undersøger man Markbogen for Byen, vil man finde, at Byens Gaarde falder i 3 Grupper med Hensyn til deres Agres Beliggenhed i Byens Marker og Aase. Den første omfatter 8 Gaarde paa tilsammen c. 76 Tdr. Hartkorn, den anden omfatter $4\frac{1}{2}$ Gaard, idet den ene Gaard kan henregnes til to Grupper, med c. 18 Tdr. Hartkorn, den tredie omfatter ligeledes $4\frac{1}{2}$ Gaard med c. 12 Tdr. Hartkorn. Foruden disse Gaarde fandtes en Præstegaard, der ikke kan henregnes til nogen af Grupperne. I Byens 3 Vange finder man nu ligesom i Svogerslev nogle Aase, der udelukkende tilhører en enkelt, og nogle Aase, der tilhører to eller alle tre Grupper. I Bierremark havde af c. 64 Aase den første Gruppe c. 40, den anden 7 og den tredie 5 Aase. Resten var delt mellem to

¹ Scr. Rer. Dan. VII, 9.

eller alle tre Grupper. Disses Agre laa dog ikke blandede imellem hverandre, men hver Gruppes Agre laa samlet i de fælles Aase. I de øvrige to Vange var Forholdet noget lignende. Orig. Kort Nr. 1 indeholder ingen Marknavne, saa intet med Sikkerhed kan siges om Aasenes Beliggenhed. En af disse Grupper eller muligvis de to mindste maa være Ornummebolet.

Om Gaardenes Beliggenhed i Byen kan jeg ingen Oplysninger give.

Bjæverskov. Sorø Kloster købte af Provst Ascer i Lund bl. a. »mansum unum, dictum Ornummebool«¹. Klosteret bortmageskiftede 1414 sit Gods i Byen, med Undtagelse af en Gaard, til Roskilde Bispestol². Efter Reformationen tilfaldt dennes Gods i Byen Kronen, der 20. April 1561 mageskiftede det bort til Roskilde Domkapitel. Dette maa have delt Godset i 15 lige store Gaarde, idet dets Gaarde ifølge Modelbogen alle var lige i Landgilde-Hartkorn. Ialt var der 21 Gaarde og en mindre Ejendom tilhørende Degnekaldet. Da Kapitlet delte sin Ejendom i 15 lige store Gaarde, er de oprindelige Forhold tildels blevne udslettede, idet jo Ornummebolet blev fordelt mellem de 15 Gaarde; ikke desto mindre kan det endnu 1682 ses, at der har været et Ornummebol, idet der i Byens Vange fandtes endel Aase, som kun Kapitlets 15 Gaarde, men ikke de øvrige, havde Del i. Disse Aase har altsaa hørt til Ornummebolet, men rimeligvis har dette ligesom i Svogerslev ogsaa haft Del i nogle af de Aase, i hvilke de øvrige Gaarde havde deres Agre, men disse Aase kan næppe udfindes mere.

Solbjerg i Løve Hd. Sorø Kloster fik 1310 ved Mageskifte bl. a. »terras trium solidorum & dimidii in censu in Ornummebool« i denne By³. Her er de oprindelige Forhold ligeledes noget utydelige, idet en hel Del øde Jorder,

¹ Scr. Rer. Dan. IV, 470 f.

² Scr. Rer. Dan. IV, 522.

³ Scr. Rer. Dan. IV, 507. Jfr. 508.

som endnu i Matriklen 1662 er særlig matrikulerede, ved Landmaalingen 1682 blev maalte sammen med de Gaarde, under hvilke de blev brugte. Dog kan det ses, at der i Byens Vange ligesom i Bjæverskov er en Del Aase, som kun nogle af Byens Gaarde har Del i.

Hesselby i V. Flakkebjerg Hd. Her havde Sorø Kloster ialt 18 Øre Jord i Skyld, derimellem var »unum mansum dictum Ornummebool proprius ad Solem cum fundo & domibus suis¹. Da Klosters øvrige Ejendom i Byen tilsammen var 10 Øre og 2¹/₂ Penning, maa det i Ornummebolet have haft 8 Øre minus 2¹/₂ Penning, altsaa paa det nærmeste en Mark. De 6 Øre af dets Ejendom havde Klosteret købt af en Borger i Skelskør, og Resten havde det faaet af Agnes, Erik Plovpenningss Datter. I Aaret 1682 havde Byen og Nabobyen Smidstrup deres Jorder liggende i indbyrdes Fællesskab, men en Del af dem brugtes af Borgere i Skelskør. Saavidt jeg kan se af Markbogen, var Byen da nærmest solskiftet uden noget, der kan kaldes et Ornummebol. Det mærkelige ved Ornummebolet i denne By er, at det siges at ligge »proprius ad solem«. Dette har Prof. Steenstrup fortolket som, at det laa jævnsides med de øvrige Bol. Men saafremt et Bol altid i alle Agerskifterne havde denne Plads, var det egentlig ikke et Ornummebol. Derimod kan der muligvis være Tale om, at der ved disse Ord er hentydet til Bolets Plads i Byen; eller ogsaa kan det tænkes, at Ornummebolet har været ansat til mere end 1 Mark i Skyld, og at Sorø Kloster kun har ejet en Del af det, og at det er denne Del, der har ligget »proprius ad solem«.

Skuldelev i Horns Hd. Valdemar Atterdag fik 1348 af Fru Kristine, samtidig med at han fik ¹/₃ af Baarse, ogsaa 3 Gaarde og 1 »bool som kalles Ornom« i denne By². Af

¹ Scr. Rer. Dan. IV, 509.

² Ældste danske Archivreg. I, 128.

Markbogen ses det, at 4 Gaarde Nr. 6, 22, 32, 33 i hver af de 3 Vange havde en Aas kaldet Ornebolsaas (i den ene Vang dog delt i 2 Aase, Lange og Stachede O.), hvori de øvrige Gaarde ingen Andel havde. Disse Aase var henholdsvis paa 17, 22 og 11 Tdr. Land. Iøvrigt havde de 4 Gaarde ingen anden Særjord, derimod havde Nr. 32 og 33 et Bol af Byens øvrige Jord, Nr. 6 havde Del i et Bol, hvorimod Nr. 22 ikke synes at have Jord udenfor de 3 Ornebolsaase. Af Orig. Kort Nr. 1 (fra 1784) ses det, at disse Ornebolsaase, hvilket Navn ligeledes findes paa Kortet, i de to Vange er skilte fra Byen med henholdsvis en og to andre Aase, men i den tredie Vang synes Ornebolsaasen derimod at strække sig lige ind til Byen ved den Side af denne, hvor Kirken og Præstegaarden er beliggende. De tre Aase stødte ikke op til hverandre. Hvor de 4 Gaarde har ligget, er mig ubekendt.

Viskinde, nu i Skippinge Hd., men tidligere henregnet til Arts Hd. I Kong Valdemars Jordebog findes en udførlig Beskrivelse af Kongens Ejendomme i denne By, bl. hvilke var 2 Ornummer. I det ene kunde saas i 2 Aar tilsammen 5 Mark Korn, og i det andet 13 Ørtug Korn, samt høstes 100 Læs Hø. I Markbogen genfinder man disse, idet nogle af Byens Gaarde i Kierche Vang, som laa syd og øst for Byen, og i Steuffne Vang, der laa syd og vest for Byen, havde en Del Aase, som de øvrige Gaarde ingen Part havde i. Den øvrige Del af Marken var skiftet i 7 Bol, og de Gaarde, som havde Del i Ornummerne, havde ogsaa Del i den bolskiftede Jord. Mod Sydvest i Marken fandtes desuden en Del Aase, som ikke var bolskiftede; en af dem bar Navnet Darup Marcheas. Af Matriklen fra 1662 og Kallundborg Lens Jordebøger fremgaar det, at Byens Gaarde gav særlig Afgift af nogle Jorder kaldet Daurup Jord. Denne By genfinder man utvivlsomt her, og det er rimeligvis samme By, som i Kong Vald. Jordeb. kaldes dagthorp. Naar O. Nielsen henlægger denne

By til den nuværende Gaard Daurup i Bjergsted S., er det sikkert fejlagtigt. Vestlig i Marken fandtes Sengeløs Aas (paa Orig. Kort Nr. 1 Sængeløse Agre), men denne Aas var bolskiftet.

Det kan mærkes, at i Herredsbogen for Skippinge Hd. fra 1647 klager Præsten over, at der i de to Vange var en stor Del Jord sønden ud i Vangene, i hvilken Præsten og de smaa Gaarde i Byen ingen Part havde. Baade han og hans Formænd havde klaget derover, »er dog bleven ved forrige Uret«. En af de store Gaarde i Byen, som hver var paa $\frac{1}{2}$ Bol, havde i sin Tid tilhørt Roskildebispen og ikke Kronen, og havde derfor ingen Del i Ornummerne.

Gudum i Slagelse Hd. I denne By fik Sorø Kloster af Biskop Absalon og hans Broder Esbern Snare »VII. qvadrantes terræ cum ea terra, qvæ dicitur Ornumme, qvondam distincta per fossam a villa Hasleff«¹. I 1682 var Byen solskiftet og bestod af 9 lige store Gaarde. Af Ornummet var intet Spor.

Sigersted i Alsted Hd. I denne By fik Sorø Kloster af Fru Gythe, Hr. Olav Glugs Hustru, bl. a. »in Ornumme dimidiam marcam«². Jeg har undersøgt Markbogen, men kunde da intet Ornum finde. Muligvis kan dog en nærmere Undersøgelse bringe det for Dagen. Byen var bolskiftet.

Slagslunde i Ølstykke Hd. I denne By havde Roskildebispen 5 Bol Jord og 3 Ornummer, i hvilke kunde saas 27 Pund Korn³. I Markbogen er Ornummerne svundet ind til en stor Toft paa c. 8 Tdr. Land, tilhørende Byens største Gaard, Hovgaarden. Toften kaldtes da endnu Ornum.

Dette er de i middelalderlige Kilder omtalte Ornummer og Ornummebol, som jeg har eftersøgt i Markbøgerne. Foruden disse nævnes endnu nogle, men de synes at være af mindre væsentlig Betydning.

¹ Scr. Rer. Dan. IV, 468.

² Scr. Rer. Dan. IV, 468.

³ Scr. Rer. Dan. VII, 62.

Men foruden disse omtalte Ornummer har jeg i Markbøgerne fundet en Mængde andre, af hvilke jeg skal gøre nogle til Genstand for en mere eller mindre udførlig Omtale.

Ølstykke. I denne By, der havde 19 Gaarde, havde Nr. 3, 4, 8 og 9 i Byens 3 Vange deres Agre liggende dels i Aase, hvori de alene havde Del, og dels i nogle af de Aase, i hvilke de øvrige Gaarde havde deres Agre liggende. Deres Aase laa, som det fremgaar af en Sammenligning mellem Markbogen og Orig. Kort Nr. 1, dels lige nordvest, nord og nordøst for Byen, hvor de udgjorde et vistnok samlet Omraade paa c. 40 Tdr. Land, og dels omkring i Byens Mark, særlig langs Markskellet mod Øst. De fælles Aase laa ligeledes spredt omkring i Marken, men dog særlig i den Del af denne, der laa syd for Byen. De Aase, i hvilke de 4 Gaarde ingen Del havde, laa især vest for Byen og i den nordvestre Del af Marken, hvor de indtog en større samlet Strækning. Af de 4 Gaarde var Nr. 4 lige saa stor som de øvrige 3 tilsammen, og den og en af de andre synes at have ligget nord for Gaden, vest for Kirken og Præstegaarden; her havde den største Gaard en Toft for sig selv, nord for Kirken, paa c. 10 Tdr. Land. Kirken i Ølstykke indtager en mærkelig Plads, idet den ligger et Stykke fra Byens Gade, medens Præstegaarden ligger paa den mellemliggende Plads. Kirken har næppe faaet denne tilbagetrukne Plads, for at der kunde blive Plads til en Præstegaard; denne synes ogsaa oprindelig at have ligget andetsteds, thi den havde ingen Toft her. Derimod havde den største af de 4 omtalte Gaarde sin Toft bag Kirken, og denne Gaard har sikkert ogsaa oprindelig ligget, hvor Præstegaarden nu ligger. Men i saa Fald maa det være dens Ejer, som har bygget Kirken og bygget denne først og fremmest for sin egen Skyld.

Følleslev i Skippinge Hd. Her var 1682 6 Gaarde, der, som det ses ved en Sammenligning af Markbogen med Orig. Kort Nr. 1, havde deres Jord liggende samlet i den sydøstre

AARBØGER

FOR

NORDISK OLDKYNDIGHED OG HISTORIE,

UDGIVNE AF

DET KONGELIGE

NORDISKE OLDSKRIFT-SELSKAB.

1918.

III. RÆKKE.

8. BIND. 4. HÆFTE.

KJØBENHAVN.

I KOMMISSION I DEN GYLDENDALSKE BOGHANDEL, NORDISK FORLAG.

H. H. THIELES BOGTRYKKERI.

Af Oldskrift-Selskabets eller med dets Understøttelse udgivne Skrifter ere følgende i Commission hos den Gyldendalske Boghandel, medens Medlemmer af Selskabet kunne faa dem for $\frac{2}{3}$ af Bogladeprisen, naar de derom henvende sig til Selskabet, Prindsens Palais, Kbhvn. B, (hvor Formatet ikke angives, er dette 8vo):

Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie. 1866—1917.

Hvert Bind 4 Kr. (Fortsættes med et Bind aarlig.)

Annaler for nordisk Oldkyndighed og Historie. 1836—60, 20 Bind;

1861—63, 3 Bind; hvert Bind 4 Kr. 1864—65, Register til Aarg.

1836—63, 1 Bind, 2 Kr.

Antiquarisk Tidsskrift. 1—7. B. 1843—63. Hvert Bind 4 Kr.

Antiquités Americaines, publiées par C. C. Rafn. 1845. 4. 8 Kr.

Antiquités de l'Orient, par C. C. Rafn. 1ere livraison. 1856. 4 Kr.

Antiquités Russes (selon la rédaction de C. C. Rafn). T. I—II.

1850—52. 4. 30 Kr.

Atlas for nordisk Oldkyndighed (med 22 Plader). 1857. Fol. 20 Kr.

Egilsson, S., Lexicon poëticum antiquae linguae septentrionalis.

[1860. Udsolgt]. Ny Udg. ved Finnur Jónsson, 1. 1913. 4 Kr.; 2. 1914.

6 Kr.; 3. 1916. 10 Kr.

Gröndal, B., Clavis poëtica ant. linguae septentr. 1864. 4 Kr.

Hauksbók udgiven efter de Arnamagnæanske håndskrifter no. 371, 544

og 675, 4to, samt forskellige papirhåndskrifter. 1—3. hæfte. 1892—

96. 12 Kr. (Hæfterne henholdsvis 5 Kr., 4 Kr. og 3 Kr.)

Jonsson, E., Oldnordisk Ordbog. 1863. 8 Kr.

Islendinga sögur. 3. B. Njála, 1ste Bind. 1875. 8 Kr.

— — 4. B. Njála, 2det Bind. 1889. 6 Kr.

Landnámabók I—III (Hauksbók, Sturlubók, Melabók). 1900. 6 Kr.

Leitfaden zur nordischen Alterthumsdkune. 1837. 1 Kr.

Mémoires de la Société royale des Antiquaires du Nord. 1836—39,

1840—44, 1845—49, 1850—60, 4 Bind à 4 Kr. 1866—1917, hver

Aargang 1 Kr. Aarlig udkommer et Hefte; 6 Hefter udgjøre et Bind.

Njála. Textudgave. 1875. 3 Kr.

Nordiske Fortidsminder. 1. Bind. 1890—1903. 30 Kr. (6 Hefter à 6 Kr.).

2. Binds 1. Hefte, 1911. 2. Hefte, 1918. 6 Kr.

Nordisk Tidsskrift for Oldkyndighed. 1—3. B. 1832—36. 12 Kr.

Del af Byens Mark, strækkende sig fra Byen til Markskellet. Desuden var der sydvest for Byen op til dette Areal nogle Aase, hvori disse Gaarde og nogle af Byens Bol havde Del. Byen havde 4 Vange, af hvilke de 6 Gaarde havde den største Part af den ene, medens de derimod ingen Del havde i en af de øvrige. I Byen var forhen en Hovedgaard, Følleslevgaard, der 1582 erhvervedes af Kronen, men den var ikke mellem de 6 Gaarde.

Smørumøvre i Smørum Hd. Denne By bestod 1682 af 15 Gaarde, fordelte paa 7 Bol og et Ornummebol. Det sidste tilhørte alene en Gaard, der ejedes af Helligaandshospitalet (Vartov) i København. Dette Hospitals Gods bestod, foruden af Ejendomme, der fra gammel Tid har tilhørt det, hovedsagelig af Gods, som havde tilhørt det nedlagte St. Eriks Gilde i København og Frue Kirkes Kanikedømmer og Prælaturer, hvilket blev skænket det af Christian 3. Forstanderne for Hospitalet fik 21. April 1562 Følgebrev til 3 Bønder i Byen, som rimeligvis har hørt til dette Gods. Desuden fik Hospitalet 17. Sept. 1544 af Kongen en Gaard i Smørum, der havde tilhørt St. Agnete Kloster i Roskilde, men det var en mindre Gaard, der ifølge Størrelsen af sit Landgilde ikke kan være Gaard Nr. 1, der indehavde Ornummebolet. Nr. 1 maa da være imellem det Gods, som har tilhørt St. Eriks Gilde og Kapitlet i Frue Kirke i København, og man kan formode, at det meste af Godset har tilhørt Kapitlet. Men hvorledes er Kapitlet da kommen i Besiddelse af det? Foruden Gaarde i Smørumøvre ejede Vartov hele Nabobyen Hove. Nu vides det, at St. Mariæ Kloster i Roskilde har ejet Gods baade i Smørum og Hove, hvad der ses af Pave Alexanders Beskærmelsesbrev for Klosteret 1257¹. Da Godset i Hove siden er kommet i Vartovs Besiddelse, formodentlig med Frue Kirkes Kapitel som Mellemed, er det at formode, at ogsaa Klo-

¹ Dipl. AM. 1, 224.

Aarb. f. nord. Oldk. og Hist. 1918.

sterets Ejendom i Smørum kan være kommen i Vartøvs Besiddelse paa samme Maade. Det Sagn, som findes anført i Trap¹, om at Nonnehøj, der ligger lige østen for Gaard Nr. 1, har været Udsigtshøj for et nærliggende Nonnekloster, tyder ogsaa paa, at Gaard Nr. 1 har været ejet af et Kloster. Naar C. Neergaard mener, at dette skulde være St. Agnete Kloster i Roskilde, er det efter foranførte urigtigt. Det maa være St. Mariæ Kloster sammesteds.

Gaard Nr. 1 laa østligst paa den søndre Side af Gaden. Dens Jord var fordelt i Byens 3 Vange. I Kirkevang laa c. 20 Tdr. Land, alt liggende lige østen for Byen og Gaarden; i Hofvang laa c. 18 Tdr. Land, hvoraf de 14½ Td. Land laa lige sønden for de Tofter, som hørte til de Gaarde, som laa sønden for Gaden, og Resten 3½ Td. Land sydvest for Byen ude ved Markskellet. I Maglehøisvang laa c. 20½ Td. Land, hvoraf de 19 Td. Land laa lige vesten for Byen og Resten mod Nord, vistnok ved Markskellet. Al den Jord, som laa inde ved Byen, synes at have udgjort et sammenhængende Areal, der har omgivet Byens Gaarde og deres Tofter mod Øst, Syd og Vest. Udenfor den Jord, der tilhørte Gaard Nr. 1, laa saa den Del af Marken, som tilhørte de øvrige Gaarde i Byen. Kun mod Nord stod disse i direkte Forbindelse med deres Jord. I alt havde Nr. 1 c. 58½ Td. Land, hvoraf c. 53½ laa nærved Byen. De øvrige Gaarde havde tilsammen 518 Tdr. Land, fordelt paa 7 Bol, det vil sige gennemsnitlig 74 Tdr. Land pr. Bol. Ornummebolet (Gaard Nr. 1) var altsaa mindre end et af de øvrige Bol.

Lyngby i Sokkelund Hd. I denne By, der fra gammel Tid af var Krongods, var der 1682 2 Gaarde, kaldet Brydegaardene, hvis Jord laa for sig selv omkring Gaardene, som det fremgaar af Beskrivelsen i Markbogen og et kasseret

¹ Trap, 3. Udg. II, 300, efter C. Neergaard i Kirkehist. Saml. 4. R. 1. Bd. 754.

Kort fra 1778 i Matrikuls-Arkivet. Disse Gaarde brændte 1696, og Gaardspladserne og den ene Gaards Jord blev da skænket af Kongen til Frederik v. Weiberg, der havde lidt Skade ved samme Ildebrand. Den Ejendom, som han fik, er den nuværende Gaard Ulrikkenborg, der tidligere har ligget inde i Byen tværs over for Kirken og syd for Præstegaarden. Grunden her har endnu samme Matrikelsnummer (Nr. 22) som Gaarden, og Huset, som ligger her, bærer samme Navn som denne. Her maa altsaa de to Brydegaarde have ligget. Deres Jord var beliggende omkring Gaardene, men strakte sig tillige mod Nord, lige østen for Byen og de her liggende Gaardes Tofter. De to Gaarde havde ligeledes nord for Byen en Aas, der var skilt fra deres øvrige Jord ved, at en Aas tilhørende de øvrige Gaarde som en Kile skar sig lige ind til Byen. Vest for denne løber Mølleaaen. Byens Gaarde og Tofter var altsaa omgivet mod Syd, Øst og Nord af de to Brydegaardes Jord og stod kun mod Nordvest og ved den omtalte kileformede Aas i Forbindelse med deres øvrige Jord. Præstegaarden laa nord for Brydegaardene og syd for Byen, men denne Plads er vel først indrømmet den, da den blev Præstegaard, og dens Jord var beliggende imellem de øvrige Gaardes Jord, der var bolskiftet.

Gamløse paa Ourø og Nabobyen Bybjerg dannede et Ejerlav og havde deres Agre liggende sammenblandede, uden at den ene By havde nogen Vang eller Aas for sig selv. Agerfordelingen var uregelmæssig, hverken sol- eller bolskiftet. Ej heller har jeg kunnet opdage saadanne Gaardgrupper, som jeg paaviste i Vindeby. Til Gamløse regnedes 6 og til Bybjerg 26 Gaarde, en Præste- og en Degnegaard. Af disse laa imidlertid Præstegaarden paa Udskiftningstiden mellem begge Byer ved Siden af Kirken, og Nr. 26 i Bybjerg laa noget øst for denne By.

Af disse Gaarde var der 6, 2 store, Bybjerg Nr. 26 og Gamløse Nr. 6, og 4 smaa, Bybjerg Nr. 4, 5, 20 og 23, der

indtog en Særstilling med Hensyn til Beliggenheden af deres Jord. De to, Bybjerg Nr. 26 og Gamløse Nr. 6, havde det meste af deres Jord liggende samlet mellem Byerne, og dette Areal stødte i Vest direkte op til Bybjerg By, hvorimod der synes at have været et Mellemrum mellem deres Jord og Gamløse By; desuden var nogle af de øvrige Aase fælles for dem og de øvrige Gaarde. Disse Aase synes særlig at ligge i Markens Udkant øst og sydøst for Gamløse, mellem denne By og Havet; derimod var der ingen fælles Aase mellem Bybjerg og Havet. De 4 mindre Gaardes Jord laa ved Udkanten af de 2 stores Jord og i de fælles Aase og maa være en Del af disses Jord, som er overladt de mindre Gaarde, der i Markbogen kaldes Gaardsæder.

Foruden disse foran omtalte og beskrevne Ornummer og Ornummebol findes der endnu mange paa Sjælland, men jeg kan ikke omtale dem alle her. Udenfor denne Ø har jeg ogsaa fundet forskellige Ornummer; muligvis forekommer de nogle Steder lige saa hyppigt som der, men mine Undersøgelser har ikke været saa indgaaende i andre Dele af Landet.

I Skaane fandtes et Ornum i Thorsjø i Vemmenhøg Hd., idet Thorsjøgaard havde sin Jord liggende dels for sig selv og dels, for en ringe Del, blandt den øvrige Bys Jorder¹. Iøvrigt kender jeg ikke flere Eksempler fra Skaane og ved heller ikke af, at nogle omtales i middelalderlige Kilder, men dette kommer sikkert af, at vi for Skaanes Vedkommende mangler saadanne Kilder som Sorø Klosters Gavebog og Roskildebispens Jordebog, der omtrent omtaler alle de middelalderlige Ornummer, som vi kender. Anders Sunesens Omtale af Ornum i hans Forklaring til Skaanske Lov synes dog at vise, at de maa have været hyppige der.

Paa Falster har jeg ikke fundet noget Ornum, men

¹ A. Meitzen, Siedelung und Agrarwesen der Westgermanen etc. Anlage Nr. 143.

muligvis vil en nærmere Undersøgelse af Markbøgerne bringe nogle for Dagen. Maaske har der været et Ornum i Nørre Alslev, da det i Falsterlisten siges, at Bolene i denne By var paa 2 eller 3 Mark, det vil sige ulige store, hvad der kan skyldes et Ornummebol.

Paa Laaland, hvor den største Del af Landsbyerne henlaa med en mere eller mindre uregelmæssig Agerfordeling, kan man maaske ikke med Rette tale om Ornum og Ornummebol. Jeg skal dog give nogle Oplysninger om Forhold i enkelte Byer, der kan minde om Ornum. I Utterslev Sogn var 1682 to Herregaarde, af hvilke Utterslevgaard (nu Vintersborg) havde sine Jorder samlede for sig, omgivet omtrent paa alle Sider af Utterslev Bys og de med den i indbyrdes Fællesskab liggende Byers Marker. Om denne Gaards Jord kunde man sige, at den dannede et Ornum, men muligvis er dette Forhold først fremkommet i en sen Tid ved Mageskifter, selv om der vel altid har været nogen Særjord beliggende om Gaarden, der laa nordvest for Byen. Den anden Herregaard Havgaard havde nogle Tdr. Land Særjord ved Gaarden, der laa sydligst i Utterslev Mark. Resten af dens Jord laa spredt omkring i denne Bys Marker. I Vindeby Sogn havde Vindebygaard et Vænge og en større Toft liggende ved Gaarden, der laa nordvest i Vindebys Mark op til Overdrevet. De 5 Gaarde, der tilhørte Øens Len og tidligere maa have udgjort een Ejendom, havde derimod ingen Særjord, idet de Tofter, der tilhørte dem i Biscopstoffer, ikke var større end i alt Fald nogle af de øvrige Gaardes Tofter. I Halsted havde Halsted Kloster sin Jord for sig selv, saa her kunde man vel ogsaa tale om Ornum.

Paa Fyen fandtes i Skamby i Skam Hd. et Ornum. Ligeledes maa der i den tidligere omtalte By Hetby have været et Ornummebol, da St. Knudsbrødrene fik 3 Bol i denne By, hvoraf det ene bar dette Navn.

I Jylland omtales Ornum i Jydske Lov og undertiden

i middelalderlige Kilder. I Jerlev i Jerlev Hd. skulde der ifølge Ribe Oldemoder have været et Ornum, men jeg har forgæves eftersøgt det i Markbogen. I Vester Hanhd. fandtes i Øslev, der havde en uregelmæssig Agerfordeling, Forhold, der minder om de sjællandske Ornummer. Byen havde to Marker, Søndermark og Nørremark. I den første havde 5 af Byens Gaarde hver fra 25 til 52 Agre ialt 169, medens de øvrige 9 Gaarde i Byen og 1 Gaard i Nabobyen Drøstrup havde tilsammen i denne Mark 42 Agre. I Nørremark havde kun 2 af de ovenfor omtalte 5 Gaarde Agre ialt 3, medens de øvrige 9 Gaarde i Byen og Nabobyen Drøstrups 3 Gaarde havde tilsammen 268 Agre. Endelig havde de 9 Gaarde i Drøstrups Mark endnu 78 Agre, men af de 5 Gaarde havde kun en enkelt en Ager her. De 5 Gaardes Jord kan altsaa anses for et Ornum i Forhold til den øvrige By. Af de 5 Gaarde laa i alt Fald de to syd for Gaden, altsaa ved den Mark, hvori deres Agre især var beliggende. I Fjerritslev i samme Hd. var noget lignende Tilfældet, men af Mangel paa Kort kan Forholdene ikke beskrives nærmere.

Ordet Ornum udleder Prof. Steenstrup af or, udenfor, og næma, tage, og det skulde altsaa betyde det undtagne. Men hvad er Ornummet undtaget fra? Her kan være Tale om to Ting, enten fra Fællesskab eller fra Rebning. Man maa snarest antage, at der menes undtaget fra Rebning, idet jo Ornummebolene, som foran vist, altid havde deres Agre liggende i Fællesskab med de øvrige Gaardes, og heller ikke et Ornum var altid helt udenfor Fællesskab med den øvrige Del af Byen. At der menes undtaget fra Rebning, tyder ogsaa det paa, at der jo først ved en saadan bliver Spørgsmaal, om Jord er Ornum eller ikke. Forøvrigt forklarer andre Ordet paa en anden Maade, men dette kan jeg ikke her komme nærmere ind paa.

Undertiden synes Bønderne at have tabt Forstaaelsen af Ordets Betydning, hvad Præstens Ord i Herredsbogen

om Ornummet i Viskinde viser. Det samme ses ogsaa af Fordrejelsen af Ornummebol til Ornebolsaas i Skuldelev. Andre Steder kan man dog endnu i det 17. Aarhundrede finde Ordet Ornum anvendt, f. Eks. i Markbøgerne for Hjørlande, Oppesundby, Slagslunde o. s. v.; ligeledes findes i Præsteindb. fra 1657 de 4 Mænd, der indehavde Ornummebolet i Ølstykke, betegnede som Ornums Mænd.

Hvilken Forskel var der paa et Ornum og et Ornummebol? I Jydske Lov (I, 46) hedder det: »Er Ornum i By, da skal hun være af Arild og saa særmærket, som af Arild haver været, enten med Grøft eller med Sten eller med Stabel«. Saafremt dette var Tilfældet, rebedes Ornum ikke med Byen. Men dette synes at forudsætte, at Ornummet er et samlet Areal, thi ellers kunde det ikke saaledes indhegnes. En Sammenligning mellem de Ornummer, som i middelalderlige Kilder betegnes saaledes, og de i samme nævnte Ornummebol synes ogsaa at vise, at et Ornum maa være et samlet Areal. I Viskinde var to Ornummer, og af Markbogen og Kort fremgaar det, at de har dannet et samlet Hele. I Gudum var et Ornum, der var skilt ved en Grøft fra en nu nedlagt Landsby Hasleff, det maa altsaa ogsaa have været et sammenhængende Areal. Derimod har Ornummebolene stedse deres Jord spredt over omtrent hele Byens Mark; dette er f. Eks. Tilfældet i Svogerslev, Skuldelev og sandsynligvis ogsaa i Bjæverskov og Hammer, altsaa omtrent i alle de Ornummebol, der i middelalderlige Kilder betegnes som saadanne. Af dette fremgaar, at et Ornum er et samlet Areal, medens et Ornummebol bestaar af en Mængde Aase, mere eller mindre spredte rundt omkring paa Bymarken, dog, det maa tilføjes, beliggende paa en noget anderledes Maade end de øvrige Gaardes og Bols Aase.

I Reglen vil man finde, at der er nogle Aase, ofte udgørende et samlet Areal, der alene tilhører Ornummebolet, andre spredte omkring i Marken, i hvilke baade dette og

de øvrige Gaarde har Del, samt nogle, hvoraf de fleste ofte ligger samlede, hvori Ornummebolet ikke har Part.

Dog har man muligvis næppe benyttet Benævnelsen Ornummebol, saafremt det ikke var omtrent paa Størrelse med Byens andre Bol. I Slagslunde var 3 Ornummer, hvad vel vil sige et i hver Vang; naar man ikke har kaldet dem tilsammen et Ornummebol, er det sikkert, fordi de tilsammen var langt større end et af Byens andre Bol.

Grænsen mellem et Ornum og et Ornummebol bliver dog altid noget vaklende, og ligeledes synes det ikke altid let at afgøre, om Jord er Ornum eller ikke, idet Grænsen sikkert har været flydende.

I Byen Tvmmorp (nu nedlagt) i Ods Hd. var der 4 Gaarde, der ifølge Roskildebispens Jordebog ikke havde rebdragen Jord, men Ornum¹. Her kaldes altsaa ligefrem Jord, der ikke er rebdragen, for Ornum. Muligvis maa dog her ved dette Ord forstaas, at Gaardene har deres Jord i Vænger for sig selv og uden indbyrdes Fællesskab. Som Vænge maa vel ogsaa det Ornum betragtes, som nævnes ved Birkinde, og hvori der kunde saas 6 Øre Korn². I 1682 havde Birkindegaard foruden sin bolskiftede Jord nogle Vænger. Om Hovedgaarden i Asknæs (Asnæs), Ods Hd., siges det, at den ikke har rebdragen Jord³. Her kaldes Jorden ikke Ornum, skønt den ifølge Markbogen med lige saa stor Ret som mange andre Steder kunde kaldes saaledes.

Et Ornum kan forveksles med Jord, der har tilhørt en nedlagt By. Saaledes var der, som foran omtalt, i Horbelev tre Aase, som kun nogle af Byens Gaarde havde Del i. Jeg antydede foran, at de havde tilhørt en nedlagt By, men de kunde med nogen Ret ogsaa opfattes som et Ornum.

I Jydske Lov (I, 46) omtales, at der kunde være Tvivl, om noget var Ornum eller Endel, saafremt det laa ubygt.

¹ Scr. Rer. Dan. VII, 42.

² Scr. Rer. Dan. VII, 27.

³ Scr. Rer. Dan. VII, 30.

Hvad der skal forstaas ved Endel siges ikke, men det synes af Sammenhængen at fremgaa, at Endel som Regel var bebygget. Det maa da nærmest opfattes som en Enestegaard beliggende inde i en anden Bys Mark. Men man kan da spørge, om et Ornum ikke var bebygget? Prof. Steenstrup har i Danmarks Riges Historie I, 833 Fig. 289 opfattet Ornummet som en selvstændig Ejendom inden i en anden Bys Mark, og ligeledes antager han, at Ornummet er uden Fællesskab med den øvrige By¹. Men i saa Fald synes Ornum at blive det samme som Endel. Denne Forfatter har, som forøvrigt ogsaa de øvrige, der har skrevet om Ornum, særlig haft Jydske Lovs Paragraf om Ornum for Øje, og det er muligt, at der er nogen Forskel paa Jylland og Sjælland i saa Henseende. Paa denne Ø er jeg nærmest tilbøjelig til at opfatte Ornum som hørende til en Gaard. I alt Fald maa der baade i Viskinde, hvor der var 2, og i Slagslunde, hvor der var 3 Ornummer, have været en Gaard beliggende uden for disse, fra hvilken de er blevne drevne. Heller ikke her kan Ornummerne have været uden Fællesskab med de øvrige Gaarde eller uden Del i Byens Overdrev og Skove, idet de sikkert maa opfattes som Ornummebol, og disse har uden Tvivl haft samme Ret i Overdrev og Skove som de andre Bol, hvis ikke mere. Ofte kan det være vanskeligt at afgøre, om en Gaard har Ornumjord, eller om den er rigelig forsynet med Toftejord. Der var f. Eks. i Utterslev i Sokkelund Hd. to Gaarde, der hver udgjorde et Bol, og hvis Jord stedse laa sammen, men de havde desuden en Del Toftejord og nogle Særaase, saa at de tilsammen var lig 3 af de andre Bol. I Oppesundby i Lyng-Frederiksborg Hd. var to Gaarde, der havde Del i omtrent alle Byens Aase; som det synes havde hver 1½ Bol, men af Markbogen kan ikke ses, om deres Andel i Aasene ligger samlet, da deres Jord er opført efter de øvrige Gaardes

¹ Steenstrup, Studier over Kong Valdemars Jordebog 49.

Jord. Desuden havde de for sig selv i den ene Vang 1 stor og 3 mindre Aase paa tils. c. 35 Tdr. Land, i den anden en Aas paa c. 12 Tdr. Land, men i den tredie ingen Særjord. De to største Aase kaldes udtrykkelig Aarnummer Aas.

Iøvrigt kan man mange Gange finde, at enkelte Gaarde har deres Jord liggende uregelmæssig i en ellers meget regelmæssig rebet By. Dette er saaledes ofte Tilfældet med Præstegaarde. Om Forholdene i Bregninge er foran talt. Præstegaardene i Tømmerup og Aarby siges i Herredsbogen at have henholdsvis Holme- og Tokkejord, og deres Jord laa uden for Bolinddelingen, skønt den laa spredt omkring paa Marken. Præstegaardene i Raklev og Refsnæs Sogne havde derimod rebdragen Jord, men den første havde desuden en Del Særaase¹.

Ofte kan et Ornum være vanskeligt at erkende, idet det kan være blevet delt mellem Byens Gaarde. Dette var Tilfældet i Bjæverskov, men Ornummebolet kunde dog endnu ses. Muligvis har der været et senere helt forsvundet Ornum i Brøndbyvester, idet der ved Byen findes forskellige mindre Aase, skønt disse ellers er saa store, at alle Byens Gaarde har Agre i dem. I Bregninge har maaske ogsaa ligget et Ornum; Fordelingen af Præstegaardens Jord kan tyde derpaa, ligesom Marknavnet Sals Ager Skifft viser hen paa et tidligere Herresæde.

Ifølge Jydske Lov (I, 46) skulde et Ornum være særmerket med Sten, Stabel eller Grøft, i modsat Fald skulde det rebes med Byen. Men heraf kan man ikke slutte sig til Forholdene i de øvrige Landsdele. Ifølge Anders Sune-sens Forklaring til Skaanske Lov var Ornummet i Skaane fritaget for Rebning paa Grund af »*priuilegium dignitatis*«. Her synes altsaa ikke at være forlangt, at det skulde være indhegnet.

Dr. Haff har med to Citater fra Sorø Klosters Gavebog

¹ Herredsbogen for Arts Hd. 1647 i Landsarkivet.

søgt at bevise, at de sjællandske Ornummer var indhegnede; hans Fortolkning er imidlertid fejlagtig, som nedenfor skal vises. I det ene Citat hedder det om Ornummet i Gudum: »qvondam distincta per fossam a villa Hasleff«¹. Men Byen Haslev var Naboby til Gudum², og at Ornummet i Gudum er skilt fra Nabobyen ved en Grøft, beviser intet med Hensyn til Forholdet mellem Ornummet og den By, hvortil det hører. I det andet Citat hedder det: »interfossatum Blomedighe tenuit utpote suum proprium Ornumme de Siøthorp«³. Da det af Citatet, der er stærkt forkortet, ikke rigtigt fremgaar, hvad Meningen skal være, vil jeg anføre det hele: »Nota, qvod iste Ascerus partem Stagni Maglesiø, interfossatum Blomedighe ad partem orientalem Stagni & Ebbethorps gierde ad occidentalem partem Stagni, & infra usque ad locum, ubi erat curia, pacifice & qviete tenuit pro omnibus, utpote suum proprium Ornumme de Siøthorp«. Men af dette fremgaar kun, at »interfossatum Blomedighe« er Grænsen for den Del af Maglesiø, som Sorø Kloster faar, derimod har denne Grænse intet at gøre med Ornummet Siøthorp. Forøvrigt kan man tvivle om, at Siøthorp er et virkeligt Ornum, idet det vel kun er en Gaard, der har sine Jorder for sig selv, saa Ordet Ornum betegner her kun, at den er et Enemærke. Beviserne for, at Ornummerne paa Sjælland har været indhegnede, falder altsaa bort. Man maa antage, at de som Regel ikke har været indhegnede; i alt Fald gælder dette rimeligvis Ornummer som dem i Slagslunde og Viskinde, som vel kun er at opfatte som Ornummebol. Men disse, hvis Jord, som tidligere omtalt, var spredt over hele Bymarken, kan naturligvis ikke have været indhegnede.

¹ Haff, Die dänischen Gemeinderechte I, 170, Anm. 3, Scr. Rer. Dan. IV, 468.

² Dens Mark er nu opgaaet i Slagelse Bys Mark. Se Ældste danske Archivreg. IV, 130 f.

³ Haff, I, 170, Anm. 3, Scr. Rer. Dan. IV, 504.

Man finder Ornum og Ornummebol i Byer, hvad enten de har den ene eller den anden Endelse, og hvad enten de er opnævnte efter en Enkeltmand eller har Navn efter et Naturforhold. Jeg skal nævne de Byer, hvori jeg har fundet Ornum, men Listen gør ikke Fordring paa at være komplet.

-løse-Byer: Gamløse paa Ourø; Gørløse, Lyng-Frederiksborg Hd.; Ramløse, Holbo Hd.; Farringløse, Ringsted Hd.; Ondløse, Mærløse Hd.

-lev-Byer: Følleslev, Skippinge Hd.; Skuldelev, Horns Hd.; Gjerslev og Ørslev, Løve Hd.

-inge-Byer: Viskinde, Skippinge Hd.

-by-Byer: Taarnby paa Amager; Ubby og Aarby, Arts Hd.; Skibby, Horns Hd.; Oppesundby, Lyng-Frederiksborg Hd.; Stifts-Bjergby, Tudse Hd.; Lyngby, Sokkelund Hd.

-um-Byer: Smørumøvre, Smørum Hd.; Søsum, Ølstykke Hd.; Husum, Sokkelund Hd.; Kregome, Strø Hd.; Gudum, Slagelse Hd.; Maarum og Alume, Holbo Hd.

Andre Byer: Annisse, Holbo Hd.; Strø, Strø Hd.; Græsed og Hjørunde, Lyng-Frederiksborg Hd.; Ølstykke og Slagslunde, Ølstykke Hd.; Greve, Tune Hd.; Asnæs, Ods Hd.; Løve og Solbjerg, Løve Hd.; Hammer, Hammer Hd.; Baarse, Baarse Hd.; Bjæverskov, Bjæverskov Hd.; Ledøje, Smørum Hd.

I Byer med Endelsen -sted fandtes i Middelalderen et Ornum i Sigersted, og efter den Beskrivelse, som Kontorchef Henrik Pedersen giver af Ringsted¹, maa der utvivlsomt være et Ornum i denne By.

Jeg kan ikke nævne nogen -torp-By, hvor jeg har fundet Ornum, men saadanne findes sikkert. I alt Fald omtales i Roskildebispens Jordebog, at der i Ordorp var »magnam terram, que vocatur ornummæ«². Ligeledes var der et Or-

¹ Hist. Tidsskrift 8. R. VI. 39.

² Scr. Rer. Dan. VII, 42.

num i Karthorp¹, og foran er omtalt, at Tvmmorp ikke havde rebdragen Jord, men Ornum.

I nogle Egne synes Ornum at forekomme hyppigere end i andre, f. Eks. er Egnen øst for Roskilde Fjord særlig rigt forsynet med dem, som det vil kunne ses af ovennævnte Fortegnelse. Derimod synes Strækningen nærmere Køgebugt ikke at have saa mange. I Arts og Skippinge Hdr. har jeg fundet Ornum i Aarby, Ubby, Følleslev og Viskinde, og hertil maa vel regnes Birkinde, hvor der i Roskildeb. Jordeb. omtales et Ornum. Flere synes der ikke at være i de to Herreder. I Løve Hd., fra hvilket jeg kun har undersøgt nogle faa Markbøger, har jeg fundet 4, i Løve, Ørslev, Gjerslev og Solbjerg, der alle ligger i Nærheden af hverandre.

Undersøger man Ejendomsforholdene for Ornummerne, vil man finde, at i intet Dokument nævnes Bønder som Ejer af saadanne. Dette kan imidlertid komme af, at der ikke er overleveret os middelalderlige Dokumenter og Jordebøger vedrørende Selvejrbonddegods. En Undersøgelse af Ornummerne paa Falster og en Sammenligning med Ejerangivelserne i Falsterlisten kan muligvis vise, at Bønder ogsaa har Del i dem. Derimod finder man Bønder som Brugere af Ornummer. Af Sorø Klosters Gavebog ses, at en Borger har haft Ejendom i Hesselby, hvor der fandtes et Ornummebol, og han kan muligvis have haft Del i Bolet.

Ornum og Ornummebol finder man derimod først og fremmest i Kronens og Kongens Eje, f. Eks. i følgende Byer, der i Kong Vald. Jordeb. nævnes som Krongods: Alume, Maarum, Lyngby, Skibby, Stifts-Bjergby og Løve, samt i Ringsted, der var forhenværende Krongods. Dernæst i Byer, der helt eller delvis tilhørte Kongen: Gamløse, Viskinde, Taarnby, Ubby og Baarse.

Et Ornum findes hyppigt i de Byer, hvorefter et Herred

¹ Scr. Rer. Dan. VII, 30.

er opnævnt, f. Eks. Hjørlande, Løve, Smørumøvre, Strø, Bjæverskov, Hammer og Baarse, hvortil maaske maa regnes Tune, hvor Annekspræstegaardens Jord laa' udenfor Bolinddelingen, samt Skamby i Skam Hd. I nogle Herredsbyer synes intet Ornum at findes 1682, f. Eks. Skippinge og Tudse.

Man finder Ornum i Roskildebispens Besiddelse, f. Eks. Ramløse, Asnæs o. s. v. Forøvrigt har ætstore Mænd og Kvinder ejet dem, f. Eks. ejede den tidligere omtalte Fru Kristine Ornummebolet i Skuldelev og havde Part i det i Baarse, ligesom hun havde Rettigheder i det Gods i Viskinde, som Grev Herman af Gleichen solgte til Roskildebispen¹. Hun har sikkert været i Slægt med ham og ligeledes nedstammet fra Kongehuset.

Naar man ser, hvem der har ejet Ornum og Ornummebol, da kan der ikke være Tvivl om, at vi i dem maa se Fortidens Stormænd, og Ornummet og Ornummebolet maa da være Fortidens Stormandsgaard eller Herregaard. Derfor har de det »priuilegium dignitatis«, der fritog dem for Rebning. Deres Mængde vidner om, at der maa have været en Stormandsstand, rig paa Gods, og at, som jeg foran har omtalt, Selveje næppe kan have været meget udbredt, thi der maa ogsaa til disse Herregaarde have hørt Gods udenfor de Byer, hvor de var beliggende.

Om Ornummet har været skattefrit, kan jeg ikke afgøre, men i det Tilfælde, at det var delt i Bøndergaarde, har det rimeligvis ikke været det, og derfor finder man ogsaa Ornummebolet ansat til Mark Skyld, f. Eks. i Solbjerg, Svogerslev o. s. v.

For en Mængde af de i middelalderlige Kilder omtalte egentlige Ornummer har man Angivelser af den Udsæd, som de kunde tage, eller en anden Størrelseangivelse, men for Ornummebolene fattes saadanne Oplysninger. Man faar at vide, at de og de Gaarde har saamange Øre eller Ørtug

¹ Ældste danske Archivreg. III, 326. Jfr. 324.

i Skyld, men hvor meget det er i Areal, erfarer man ikke. Man faar ikke engang at vide, hvor stor en Del disse Gaarde udgør af Ornummebolet, saafremt man ikke paa Forhaand gaar ud fra, at dette er lig en Mark i Skyld, hvad vistnok ikke altid har været Tilfældet. Jeg kan give Oplysning om det dyrkede Areal, som 1682 hørte til nogle Ornummebol, og om Arealet af Byens øvrige Bol. I Smørumøvre var Ornummebolet c. 58 $\frac{1}{2}$ Td. Land og Byens øvrige 7 Bol tilsammen 518 Tdr. Land, altsaa gennemsnitlig 74 Tdr. Land pr. Bol. I Søsøm, hvor Ornummebolet bestod af 4 store og 5 smaa Gaarde, var det 364 Tdr. Land og de øvrige 4 Bol ialt 756 Tdr. Land, gennemsnitlig 189 Tdr. Land. I Svogerslev var Ornummebolet, der bestod af 3 Gaarde, 90 $\frac{1}{2}$ Td. Land. De øvrige Bols Areal kan jeg ikke opgive. Der er altsaa, som man kunde vente, stor Forskel paa Ornummebolenes Størrelse.

Jeg skal nu berøre Spørgsmaalet, om hvorledes Ornummerne og Ornummebolene er opstaaede, og om de eller Byen er den ældste Bebyggelse. Prof. Steenstrup er nærmest tilbøjelig til at anse Ornummet for ældre end Byen, idet han skriver: »Byen har vistnok dannet sig om den enlige Gaard, der har optaget Jorden forud, saaledes mener jeg, man bedst kan forstaa det »privilegium dignitatis«, som i Følge Anders Sunesen (IV, 8) knyttes til Ornum«¹. Derimod udtaler samme Forfatter sig ikke om Ornummebolets Oprindelse. En anden Forfatter Dr. Haff sætter Ornummets Oprindelse til den første faste Bosættelse og mener, at det skulde være den Adelen tilfaldne Del af Landet og tillige, at det skulde være den bedste Del af det i Besiddelse tage skovfri Land, medens den øvrige Del af Befolkningen maatte nøjes med Resten, samt med hvad den kunde rydde i Skovene².

¹ Studier over Kong Valdemars Jordebog 49.

² Die dänischen Gemeinderechte I, 184 f.

Betragter man Ornummet (eller Ornummebolet) i Baarse, vil man finde, at de Gaarde, hvortil det hørte, laa nordlig i Byen ved Kirken. Af Kort over Byen fremgaar det, at der imellem disse Gaarde og den øvrige By laa Agerland. Her maa begge praktisk talt opfattes som to oprindelig forskellige Bebyggelser, der af en eller anden Grund er lagt nær ved hinanden og har faaet samme Navn. At der ogsaa i den øvrige Del af Marken findes Aase, der tilhører Ornummet, kan være en Følge af Agerbrugets Udvidelse, idet der var mere Plads til Opdyrkning her end paa den Side af Byen, hvor Ornummet laa. I Lyngby var der ligeledes et Melletrum mellem Ornummets Gaarde og den øvrige By, hvilket dog tildels optoges af Præstegaarden.

Aarsagen til at man har lagt Byerne og Ornummerne saa nær ved hinanden, skønt der ellers i Fortiden maa have været rigeligt med Land, kan ikke være en anden end den, at den ene Part behøvede den anden, og det maa have været Ornummet, det vil sige Herregaarden, der havde Brug for Bondebyen, efter al Sandsynlighed, for at den kunde levere Arbejdskraft. Men heraf følger, at Ornummet ikke kan være ældre end Byen, derimod kan det godt være samtidigt med den. Undersøger man, hvorledes Ornummets Jord ligger i Forhold til Byens, da vil man finde, at i Baarse laa Hovedparten af Agerlandet mod Syd, medens Ornummets oprindelige Jord har ligget mod Nord, hvor der endnu paa Udskiftningstiden var rigeligt med Skov. Man maa derfor for Baarses Vedkommende antage, at Byen er den ældste Bebyggelse, og at Ornummet er senere tilkommet. I Lyngby laa Hovedmassen af Agerlandet nordøst og øst for Byen, medens Ornummet, det vil sige de to Brydegaarde, laa syd for Byen. At Egnen her er forholdsvis sent opdyrket, kan ses deraf, at der endnu paa Markbøgernes Tid var paa Grænserne af Lyngby, Vangede, Buddinge og Gladsaxe flere Hundrede Tønder Land Agerjord, der var mere eller mindre begroet med Lyng. I Viskinde laa den største Del af den

dyrkede Jord vest for Byen, hvor Ornummet ingen Jord havde. Dettes Jord laa mod Øst og stødte op til Byerne Rugtved og Løgtved, hvis ringe Størrelse og Navne fortæller om deres sene Oprindelse. I Følleslev laa Agerlandet særlig mod Nord, medens Ornummets Jord var beliggende mod Syd op til Rumperup og Favrbø, hvilke vist ogsaa er af sen Oprindelse. I alle disse Byer er Ornummet efter min Mening utvivlsomt yngre end Byen, da det er beliggende nærmest ved det sidst opdyrkede Agerland. I andre Byer laa de Gaarde, hvortil Ornummet hørte, midt i Byen eller i alt Fald i denne, f. Eks. i Smørumøvre, hvor den Gaard, der dannede Ornummebolet, laa østligst paa den søndre Side af Gaden, i Svogerslev, hvor de 3 Gaarde, hvoraf Ornummebolet bestod, laa syd for Gaden, omgivne af de andre Gaarde, samt i Ubby i Arts Hd., hvor Ornumgaardene maa have ligget nord for Gaden, ved Siden af Kirken¹. I disse Byer kunde man snarere tænke sig, at Ornummet var ældre eller i alt Fald samtidigt med Byen. Men dette behøver dog ikke at være Tilfældet, thi som jeg foran har vist, kan den ene Side af en Bys Gade ofte være ældre end den anden. I Ubby maa dette sikkert være Tilfældet. Byen skrives i Kong Vald. Jordeb. Vbby, men Navnet maa dog sandsynligvis oprindeligt have været Udby. Det betyder da Byen, der ligger ude i Forhold til en eller flere andre. Dette kan være andre Byer, f. Eks. en af de to Byer Jerslev og Uggerløse, der ligger paa hver sin Side af den. Men en anden Forklaring ligger nærmere. By har oprindelig haft Betydningen Gaard, saaledes som det endnu er Tilfældet i Norge og tildels i Sverige. Udby skulde da betyde »Byen«, det vil sige Gaarden, der laa ude i Forhold til andre Gaarde. Denne Forklaring kan passe paa Ubby, saafremt man antager Gaardene syd for Gaden for de ældste. Disse har udgjort den oprindelige By, der naturligvis har baaret et nu

¹ Trap, 3. Udg. II, 484.

forsvundet Navn; siden har en eller anden Stormand anlagt en Gaard ude paa det udyrkede Areal, og denne har faaet Navnet »Udby«. Det bemærkes, at Byens Gade er et Par Hundrede Alen bred, saa der næppe har været noget til Hinder for at give Gaarden sit eget Navn. Dette er saa siden blevet overført paa hele Byen, idet Herregaardens Navn vil være det, som blev mest anvendt, og derfor vil fortrænge det gamle. Er denne Forklaring rigtig, da har man her baade et Bevis for, at Byen oprindelig har bestaaet af een Række Gaarde, og et Bevis for, at Ornummet er yngre end den øvrige Del af Byen. Denne Forklaring af Ordet By bestyrkes ved, at man i mange Byer med denne Endelse finder en større Gaard eller endog et Ornum. Jeg har foran nævnt en Del Byer med Endelsen -by, hvori der fandtes Ornum; hertil kan føjes flere, hvor der i alt Fald er en større Gaard om ikke ogsaa et Ornum, f. Eks. Viby, Ramsø Hd., Ruds Vedby, Løve Hd., Hørby, Tudse Hd. og flere. Blandt dem kan ogsaa regnes Vindeby, hvor de 5 Gaarde, der tilhørte Øens Len (Nr. 25—29) og stedse havde deres Agre liggende samlede i Agerskifterne, maa have udgjort een Ejendom og sikkert er den Gaard eller »by«, hvis Navn er overført paa de øvrige Gaarde, der naturligvis tidligere maa have båret et andet Navn. Ifølge Beliggenheden af dens Tofter maa den have ligget lidt uden for Byen og været fuldt berettiget til at have et eget Navn. Hvor denne Gaard har ligget, findes nu en Jærnbanestation, der dog ikke bærer Gaardens eller Byens Navn, men derimod hedder Onsevig. Om nogle Aar vil man se, at de, der bor her, ikke bor i Vindeby men i Onsevig; et nyt Vidnesbyrd om at det Navn, der er mest i Folkemunde, vil blive det raadende, selv om Navnet Vindeby ikke vil blive forglemt, fordi det findes benyttet i Administrationens Protokoller.

I Egnen omkring Ubby findes 6 andre Byer med Endelsen -by; der findes Ornum i Ubby og Aarby, i Vesterby var en større Gaard, i Rørby synes det af Agerfordelingen at

fremgaa, at der ogsaa maa have været en saadan, i Kærby var der 1682 ingen større Gaarde, men paa denne Bys Mark fandtes ifølge Markbogen forskellige Marknavne (Ønshøu Aas, Tulebjerg Aas), der minder om hedensk Gudsdyrkelse, hvis Forstander sikkert maa have beboet en større Gaard. I de to sidste Byer Klovby og Melby ved jeg ikke af, at der har været en større Gaard, men muligvis vil en nøjere Undersøgelse af Markbøgerne og Byerne give Oplysning om Forholdene i disse to Byer. Men i 5 af disse 6 Byer kan det altsaa med mere eller mindre Sikkerhed siges, at der har været en stor Gaard, der kan have givet Byerne Navn, hvad enten nu Byen er dannet omkring Gaarden, eller dennes Navn er overført paa Byen. Heraf skulde fremgaa, at de Navne, der ender paa -by, ofte oprindelig har været baaret af et Ornum eller en stor Gaard i vedkommende By og saa senere overført paa denne.

I Svogerslev laa de 3 Gaarde, som udgjorde Ornummebolet, midt i Byen, sønden for Gaden. Man maa formode ligesom i Ubby, at den ene Side af denne er ældre end den anden. I dette Tilfælde skulde Gaardene mod Nord være de ældste, og Ornummebolets Gaarde, som vel oprindelig kun har været een, være opførte paa det tidligere udyrkede Terrain lige over for dem. Ligesom ved Ubby kunde man stille det Spørgsmaal, om Svogerslev ikke var det oprindelige Navn paa Ornummebolet, der var overført paa hele Byen. Endelsen -lev tydes i Reglen som arvet Gods, overladt Ejendom eller lignende; men for at noget kan gaa i Arv eller overlades, maa det være til og altsaa ogsaa have et Navn. Der er altsaa ikke noget til Hinder for, at det er dette, som er blevet forandret ved Navneskiftet. Muligvis kan Ejerskiftet, hvad enten det er sket ved Arv eller paa anden Maade, have bevirket Oprettelsen af et Ornum i -lev-Byerne. I mange af disse Byer findes dog intet Ornum, selv om der meget ofte kan være en større Gaard eller Tegn paa, at der maa have været en saadan.

I Smørumøvre laa Ornumgaarden østligst paa den søndre Side af Gaden. Dens Jord strakte sig i en Halvkreds øst, syd og vest for Byen, som kun mod Nord havde Forbindelse med sin Mark. Dette synes at vise, at den nordre Side af Gaden er den ældste Del af Byen. Tofterne her har udgjort den første Agerjord. Senere er saa Ornummet dannet og har uden Hinder kunnet indtage Jorden syd for Gaden, hvor rimeligvis Overdrevet har ligget, til Dyrkning. Samtidig eller senere er saa de øvrige Gaarde sønden for Gaden kommet til. Da Byen og Ornummet maa formodes at have været ejet af samme Mand, har denne sandsynligvis indrømmet, at der af hans Jord blev afgivet Plads til de nye Gaarde og deres Tofter, da han jo var interesseret i, at Byen blev saa stor som mulig. Aarsagen til at Ornummets Jord ikke alene laa syd for Byen, men ogsaa havde bredt sig videre om paa den vestre Side, er vel den, at der senere er indført en Deling af Marken i flere Vange. En saadan Inddeling er ogsaa Grunden til, at man ofte finder Ornummebolets Agre spredte over hele Bymarken. Dette ses bedst af Forholdene i Skuldelev, hvor det havde een Aas i hver af de 3 Vange i Byen. Nogle Steder har man dog for Ornummets Skyld maattet inddele Marken i 4 Vange, hvoraf de to da dyrkedes under et og regnedes for een Mark, f. Eks. i Baarse, Følleslev og Lyngby.

Jeg har allerede nævnt, at der var Ornum i Smørumøvre, Søsum, Husum, Kregome, Gudum, Maarum og Alume. Jeg kan tilføje, at i Virum og Nærum fandtes en Rughave, som disse Byer gav særlig Landgilde af¹, og at i Farum havde Roskildebispen en større Gaard. Der findes altsaa Ornum i et betydeligt Antal af de paa Sjælland værende Byer med Endelsen -um, hvad enten nu dette er et oprindeligt heim, eller er af anden Oprindelse. Man kan altsaa formode, at -heim ligesom -by oprindeligt har været

¹ Københavns Lens Regnskaber og Jordebøger.

Navnet paa Ornummet eller Gaarden og senere er blevet overført paa den hele By. Om den samme Formodning kan udtales om de jydske Byer paa -um, kan jeg intet sige om.

Muligvis kan ogsaa i Byer med andre Endelser end de nævnte Navnet paa et Ornum være overført paa hele Byen. En nærmere Undersøgelse af -løse-Byerne vil maaske vise, at det ogsaa er Tilfældet med disse, idet de synes i lige saa høj Grad at være Enkeltmandseje som Byerne paa -lev, hvad der fremgaar af Roskildebispens Jordebog og Markbøgerne. Ligeledes mener jeg, at i -torp-Byerne ofte Navnet paa en større Gaard, der skulde være den egentlige Torp, er blevet overført paa de øvrige Gaarde. Dette skulde særlig gælde om de større Byer med denne Endelse, f. Eks. Svallerup, der havde 9 Bol, Faardrup o. s. v.

Det samme maa rimeligvis ogsaa være Tilfældet i Baarse eller i andre Byer med et Navn, der er hentet fra en Naturgenstand eller lignende. I Baarse laa Ornummets Gaarde for sig selv, skilte fra den øvrige Del af Byen ved Agerland; det laa altsaa tilstrækkelig afsondret til at bære et eget Navn. Tillige synes Navnet Baarse, i Kong Vald. Jordebog: burghus, Burghøshæreth og Borghushæret, saafremt det er sammensat med Borg eller Hus, at være mere passende for en Herregaard end en Bondeby. Men saafremt Baarse oprindelig har været baaret af Ornummet, da maa man ogsaa formode, at dette i andre Byer kan have givet Anledning til Navnet, f. Eks. i Ølstykke, Hjørlunde, Bjæverskov o. s. v. Byerne med Endelsen -skov er som Regel mindre Byer, men nogle af dem er en Undtagelse, f. Eks. Lejrskov og Bjæverskov. Efter Prof. Steenstrups Mening skulde disse sidstnævnte Byer have opnaaet deres Størrelse, ved at Skovene, som de har faaet Navn efter, efterhaanden er blevne ryddede¹. Denne Formodning er kun delvis rigtig.

¹ Hist. Tidsskrift 6. R. V, 344.

Lejrskov Sogn benævntes tidligere efter en nu forsvunden By Erst. Den eneste større By i Sognet er nu Lejrskov, og paa dens Mark ligger Kirken. Man maa derfor antage, at Erst Bys Marker er overgaaet til Lejrskov, der rimeligvis er opstaaet ved, at Gaardene i Erst lidt efter lidt er flyttet hen til en Skov af dette Navn, som saa er overført paa dem. Paa lignende Maade skiftede den nærliggende By Folding i Malt Hd. Navn og kaldtes i det 17. Aarh. i Markbogen Nørbølling. Lejrskov er altsaa en stor By, fordi den er en Fortsættelse af den gamle By Erst.

Paa samme Maade maa det forholde sig med Bjæverskov. Dette Navn er nemlig ligesom Baarse ikke Byens oprindelige, men fra først af Navnet paa Ornummet, der siden er blevet overført paa hele Byen, der tidligere maa have baaret et andet Navn. Og sandsynligvis er det samme Tilfældet med Ølstykke, Hjørlande, Strø o. s. v.

Af det foregaaende vil man se, at der ikke af en Bys Navn kan sluttet noget om Byens og Bebyggelsens Alder. Anlægges der i eller ved en By en større Gaard, der faar sit eget Navn, da vil dette ofte blive overført paa hele Byen.

Af det foregaaende har man set, at Ornummet ofte har baaret sit eget Navn. Kan det Tilfælde da ikke tænkes, at dette er blevet bevaret, samtidig med at Byens oprindelige Navn stadig har holdt sig? Jeg omtalte foran, at der i mange af de Byer, efter hvilke Herreder var opnævnte, fandtes et Ornum, men at der i enkelte synes intet at have været, f. Eks. Skippinge. Østen for denne By ligger imidlertid Vallekilde. Skønt Skippinge er Herredsby, findes der dog paa dens Mark intet, der minder om, at Tinget er holdt her. Derimod ligger paa Vallekilde Mark en Tinghøj og i Nærheden en Hanghøj, der maa være et ældre Navn paa en Galgehøj¹. Gudmund Schütte fortolker Valbrønde ved Siger-

¹ Paa Ubbi Mark i Arts Hd. findes ligeledes baade en Tinghøj og en Hanghøj.

sted som »Offerkroppenes Brønd«¹, og Vallekilde maa sikkert ligeledes opfattes som en hellig Kilde. Byen har alt-saa været Herredets Tingsted og Midtpunkt, skønt Skippinge har givet det Navn. Aarsagen hertil maa sikkert være den, at der har bestaaet en Forbindelse mellem de to Byer. Dette bestyrkes ved, at Vallekilde Bys Jorder gaar lige ind til Skippinge By. Aarsagen hertil maa være den, at Vallekilde oprindelig kun var et Ornum i Forhold til den anden By og først har faaet sit eget Navn, efterat Herredet har faaet Navn. I Vallekilde ligger Kirken og her var i Middelalderen en Herregaard; dette i Forbindelse med Byens ringe Størrelse, 8 Gaarde, synes ligeledes at vise, at den maa opfattes som et oprindeligt Ornum. Rimeligvis gælder noget lignende ogsaa om flere andre Byer.

Kan der være to Ornummer i en By? Da Ornummet og Byen maa have haft samme Ejer, er det lidet sandsynligt, at andre Gaarde end hans egne har haft Ret til at optage Jord forud, og mere end een større Gaard har Ejeren vel ikke haft i samme By. Derimod er det et Spørgsmaal, om Stormandens Bolig altid har været paa Ornummet. Af forskellige Marknavne synes det nemlig at fremgaa, at der ofte ved Siden af dette maa have været en mere fremtrædende Beboelse i Byen eller rettere paa dennes Mark.

I følgende Byer med Ornum var dette Tilfældet. I Lyngby, Sokkelund Hd., fandtes paa Byens (ikke Ornummets) Mark 1682 en Aas Tofftehøys Agere, der paa et kass. Kort fra 1778 i Matrikuls-Arkivet kaldes Tofte Høyene. Den laa nord for Ermelunden, og lidt vest for den laa nogle Enge, Torsøe Enge. I Brøndbyvester, hvor der synes at have været et Ornum, var ifølge Markbogen sydvest for Byen en Tofftehøys Aas og i Nærheden en Torsberg Aas. I Ølstykke var nordvestlig i Byens Mark, i den Del af denne, hvor Or-

¹ Stud. f. Sprog- og Oldtidsforskning Nr. 105: Vor mytiske Kongerække 48.

nummet ingen Andel havde, en Tofte Høys Aas, der stødte op til Udlejre Mark, hvor der ligeledes var en Aas af dette Navn. Paa Udlejre Mark var i Nærheden af den omtalte Aas en Hengehøys Aas. Mag. H. V. Clausen har søgt at udlede Navnet Udlejre af Ull, den fra Mytologien kendte Gud, og Lejre, der skulde betyde en Helligdom¹. Imidlertid viser de to omtalte Marknavne paa Udlejre Bys Mark, at der maa have været en anden senere forsvunden Beboelse paa Byens Mark. Den Mulighed ligger da nær, at denne har været det oprindelige Lejre, og at Udlejre kun skyldes en senere Udflytning. Ligesom Erst gik op i Lejrskov, saaledes er det egentlige Lejre senere helt gaaet op i Udlejre. I Skuldelev fandtes paa Byens Mark en Store Kultofte Aas og en Lille Kulthofte Aas. I Følleslev fandtes ifølge Markbogen blandt Ornummets Aase Store og Lille Stube Tofte og nogle Agre, der benævntes »vesten for Toftebiere«. Paa Generalstabens Kort nævnes, omtrent hvor disse Aase maa have ligget, Tovtensbjerg. Ved Stifts Bjergby ligger Bjergbygaard, som tilligemed sin Jord maa betragtes som et Ornummebol. Østen for Byen findes nu Toftebjerg og Kirkebjerg. I den sidste Bakke er fundet Munkesten samt Levninger af Ligkister, og Sagnet vil vide, at her har ligget en Kirke². Saafermt dette er rigtigt, maa der, da Kirken i Stiftsbjergby er bygget af Kamp og ældre end den anden, paa en Gang have været to Kirker og vel ogsaa 2 Byer eller Beboelser paa den nuværende Bys Mark. Med Forholdene i disse Byer maa det ligestilles, at mange Byer, hvor der findes et Ornum, har til Nabo en By af samme Navn, f. Eks. Smørumøvre med Ornum og Nabobyen Smørumnedre, Strø med Nabobyen Strøllille, Tybjerg med Tybjerggaard, der 1682 havde sin Jord for sig selv, og Tybjerglille.

Hvad der kendetegner disse Tilfælde er, at der i eller

¹ Aarb. f. nord. Oldk. 1916, 204 ff.

² Trap II, 446.

ved Byen foruden Ornummet findes Tegn paa, at der har været eller endnu er en anden Bebyggelse, der synes at staa i et vist Forhold til Byen. Efter min Mening maa mange af disse dobbelte Beboelser eller Tegn derpaa være opstaaede ved, at Herremandens eller Stormandens Bolig ikke altid har været paa den Gaard, under hvilken Ornummet blev drevet, der altsaa nærmest maa opfattes som hans Avlsgaard. I mange Tilfælde har hans Bolig givet Anledning til, at der ved den blev oprettet en Gaard eller dannet en mindre By.

To Runestene kan maaske bekræfte denne Mening. Glavendrup-Stenen fandtes paa en Mark i Glavendrup, østen for Skamby. Stenen er rejst over en Alle Saalve-Gode. Hans Bolig har sikkert ligget i Nærheden, men han maa ogsaa paa en eller anden Maade være knyttet til Herredsbyen Skamby og Ornummet i denne By. Snoldelev-Stenen er rejst til Minde om Gunnvald, »Taler« paa Salhøje; den er fundet paa Snoldelev Bys Mark, hvor der tillige fandtes et andet Minde om hedensk Kultus, idet der i Markbogen nævnes en Blodhøys Agere (paa Orig. Kort Nr. 1 Blodhøys Agre), der laa vestlig i Byens Mark. I Byen fandtes en større Gaard paa 2 Bol. Det kan næppe betvivles, at Taleren (eller Thulen), som Runestenen er sat til Minde om, paa en eller anden Maade har været knyttet til Snoldelev og Gaarden der; men ifølge Runestenen har hans Sal og formentlig hans Bopæl været ved Salhøje, som er det ældste Navn paa Snoldelevs Naboby Sallev.

Ornummebolenes og Ornummernes Alder kan jeg ikke her komme ind paa, da en Behandling af dette Spørgsmaal vil medføre en vidtløftig Undersøgelse af Danmarks Historie i det første Aartusinde efter vor Tidsregnings Begyndelse.

11. SAMMENDRAG.

Til sidst skal jeg give et kortfattet Sammen drag af de Meninger, som jeg har fremsat og mener at have bevist,

idet jeg dog indrømmer, at der gives mange Undtagelser fra dem.

En Landsbys Mark bestod oprindelig af to Dele, Tofterne og Udmarken (vtlænde, ollandæ). Tofterne var Ejendommenes Særjord og laa ved Siden af de Gaarde, hvortil de hørte. De maa antages at være den først opdyrkede Del af Marken. Den øvrige Del af denne, Udmarken, var undergivet Fællesskab og blev oprindelig aarlig eller periodisk omfordelt mellem, Ejerlavets Medlemmer.

Denne jævnlige Omfordeling blev siden efterfulgt af en fast Agerfordeling, hvorved hver af Ejendommene i Byen fik tildelt flere sammenliggende Agre i hvert Agerskifte. Denne Agerfordeling fandtes endnu, da Landmaalingen 1682 fandt Sted, men naturligvis paavirket af den mellemliggende Tids Arvedelinger, Salg, Køb og Mageskifter o. s. v., i mange Landsbyer. Vindeby er et Eksempel paa denne Agerfordeling.

Omkring Aar 1000 blev en ny Agerfordeling indført af Hensyn til Ledingen. Byerne blev inddelte i saa og saa mange lige store Lægd, »Bol«. Hvert Agerskifte blev derefter delt mellem disse Bol i lige brede Dele, og den Del, som tilfaldt et Bol, blev saa atter fordelt mellem de Gaarde, der havde Part i Bolet. Agrenes Fordeling mellem Gaardene i et Bol var altid den samme; derimod var Bolenes indbyrdes Rækkefølge i Agerskifterne stedse forskellig. Denne Agerfordeling trængte især igennem paa Sjælland, Falster, i Skaane og i nogle Egne af Jylland. Et Eksempel paa den er Horbelev.

Senere blev i Jylland ved Jydske Lov indført en ny Agerfordeling, Solskiftet, som væsentlig bestod i, at Gaardene skulde tildeles Agre i Agerskifterne i stedse samme indbyrdes Rækkefølge, som synes at være den, som Gaardene havde i Byen. Solskiftet trængte især igennem i visse Egne af Jylland, men naaede dog ogsaa til de øvrige Dele af Landet. Et Eksempel paa denne Agerfordeling er Bregninge.

Mange af vore Landsbyer er dannede lidt efter lidt, idet det ofte kan paavises, at Gaardene paa den ene Side af Gaden er ældre end dem paa de andre Sider.

Oprindelig synes den danske Landsby at have bestaaet af een Række Gaarde, der paa den ene Side havde deres Tofter og paa den anden det udyrkede Areal.

Hverken Bolinddelingen eller Solskiftet synes i særlig Grad at have haft Indflydelse paa Landsbyernes Form.

Da Bolinddelingen blev indført, var der i nogle Byer Ejendomme, der blev uberørte af den, idet de fik Lov til at beholde de Agre, som de hidtil havde haft. Disse Ejendomme blev kaldt Ornummebol for at skille dem fra andre Bol.

Et Ornummebol havde sin Jord liggende spredt over hele Byens Mark; et Ornum var derimod et samlet Areal.

Grunden til disse Ejendommers privilegerede Stilling er utvivlsomt den, at de var en Stormands Bopæl eller Gaard, og denne Stormand har sikkert været Byens Ejer.

Ornummebolene er i de fleste Tilfælde yngre end Byen; muligvis kan de undertiden være samtidige med, men derimod næppe ældre end den.

De Navne, som vore Landsbyer nu bærer, er ikke altid de oprindelige. Ofte er Navnet paa en større Ejendom eller Gaard i Byen overført paa hele Byen, der saa har mistet sit tidligere Navn.

Dette er ofte Tilfældet i de Byer, der har Endelserne -by og -um, i alt Fald for den sjællandske Øgruppes Vedkommende. Ligeledes i de Byer, som har Navn efter et Naturforhold eller lignende, naar der i dem findes et Ornummebol.

Ofte findes paa en Bys Mark foruden Ornummet Tegn paa, at der har været en anden Bebyggelse. Denne synes da at have været Bolig for Byens Ejer, medens Ornummet nærmest maa opfattes som hans Avlsgaard.

BILAG.

Naar ikke andet er anført, angiver det første Tal Gaardens Nr., det andet Agerens Nr., det tredje og fjerde Agerens Bredde og det femte Agerens Længde.

Markbog Nr. 591.

Breinninge.

Nørremarck.

1. Skifte. Glintzebecks Skifft.

»Løbber udi synder og nær, maalt fra den østre Side. Indeholder 14 Agre.

11	1	13	11	264	18	6	9	7 ¹ / ₂	270	1	11	11 ¹ / ₂	9 ¹ / ₂	311
3	2	12	10	264	12	7	10	8	210	2	12	13 ¹ / ₂	16	210
6	3	11 ³ / ₄	10 ¹ / ₄	270	14	8	9	9	281	4	13	12	9	299
8	4	6 ¹ / ₂	5 ¹ / ₂	270	15	9	10	10	299	5	14	11 ¹ / ₂	8 ³ / ₄	317
9	5	7 ¹ / ₂	6 ¹ / ₂	270	16	10	13	9 ¹ / ₂	281					

2. Skifte. Storre Glindtzebeck.

Syd og Nord, maalt fra [ikke angivet]. 19 Agre.

7	1	9	9	276	8	8	8	8 ³ / ₄	390	1	15	14	15 ¹ / ₂	292
17	2	12	11	294	9	9	10	10 ¹ / ₄	412	2	16	13	16	260
18	3	13	13	324	19	10	9	11	417	4	17	{	11 ¹ / ₂ , 15	255
13	4	12 ¹ / ₂	17 ¹ / ₂	324	12	11	8	10	420			{	Bredde 8 Højde 15	
11	5	18	17	334	14	12	10	13	312	5	18	12	15	240
3	6	16	16	354	15	13	13 ¹ / ₂	14 ¹ / ₂	307	5	19	16	15 ¹ / ₂	180
6	7	16	17 ¹ / ₄	364	16	14	15	14	302					

3. Skifte. Brede Støcker Skifft.

Syd og Nord, maalt fra vestre Side. 22 Agre.

7	1	19 ¹ / ₂	19	200	11	8	35	35 ¹ / ₂	150	15	16	30 ¹ / ₂	30	140
7	2	19	19 ¹ / ₄	180	3	9	30 ¹ / ₂	34 ¹ / ₂	140	16	17	30	30	140
17	3	25	23 ¹ / ₂	120	6	10	31	32	140	1	18	30	30 ¹ / ₄	160
17	4	25	25	180	8	11	18	16	120	4	19	30 ¹ / ₂	30	160
18	5	25 ¹ / ₂	26	120	9	12	12	12	120	2	20	30	29	180
18	6	25	25 ¹ / ₄	180	19	13	19	19	120	5	21	30	30	168
13	7	{	35 ¹ / ₂ , 36	183	12	14	18	18	130	5	22	{	30, 30	180
		{	Bredde 30 Højde 36		14	15	22 ¹ / ₂	22	130			{	Bredde 90 Højde 30	

4. Skifte. Stuls Ager Skifft.

Syd og Nord, maalt fra vestre Side. 21 Agre.

20	1	73	72	480	3	9	22	23 ¹ / ₄	322	14	15	18	18 ¹ / ₂	220
10	2	15 ¹ / ₂	18	476	6	10	22	23 ¹ / ₂	320	15	16	22	22 ¹ / ₂	208
Karleby } Kirke }	3	8 ³ / ₄	8 ¹ / ₂	476	8	11	11	11 ¹ / ₂	300	17	17	22	21 ¹ / ₂	206
7	4	18	15	360	9	12	{	15, 15	300	1	18	21	21 ³ / ₄	200
16	5	18 ¹ / ₂	17 ¹ / ₂	360			{	Bredde 16 Højde 15		2	19	20 ¹ / ₄	22 ¹ / ₄	198
18	6	20 ¹ / ₂	18	340	19	13	{	14, 15 ¹ / ₄	230	4	20	21	24	198
13	7	22	25	335			{	Bredde 12 Højde 15 ¹ / ₄		5	21	20 ¹ / ₄	21 ¹ / ₄	188
11	8	23 ¹ / ₂	25 ¹ / ₂	330	12	14	{	12, 12	230					
							{	Bredde 9 Højde 12						

Markbog Nr. 591.

Horbeløf.

Beschiæremarch.

1. Skifte. Toffterne.

Syd og Nord, maalt fra Vest. 28 Agre.

Alminde 1

tilkommer samtlig Bymænd. S. Bredde 5. Længde 60	} = 930 □ Alen.
Middelbredde 10. Længde 60	
N. Bredde 6.	

8	2-3	19 ¹ / ₄	39	308	11	15-18	95 ¹ / ₂	93	330	Alminde, 23 tilkommer samtlig Bymænd	} 15 13 69
6	4-6	60 ¹ / ₄	78	263	2	19-20	42 ¹ / ₂	44	340		
7	7-10	74	82	300	1	21-22	{	45 ¹ / ₂	41 ³ / ₄	123	{ 22 15 ¹ / ₄ 242
9	11-14	77	78 ¹ / ₄	320 ³ / ₄				11 ¹ / ₂	11 ¹ / ₂	45	

2. Skifte. Tofftestøcke Agre.

Syd og Nord, maalt fra Vest. 6 Agre.

11	1	13	13	33	16	3	25	25	66	1	5	23 ¹ / ₄	21 ³ / ₄	67
1	2	22 ¹ / ₄	23	57	16	4	23 ¹ / ₂	24	95	1	6	24 ¹ / ₂	23	96

3. Skifte. Slette Støcherne.

Syd og Nord, maalt fra [ikke angivet]. 19 Agre.

16	1	22 ¹ / ₄	20	284	5	7	11 ¹ / ₂	12	220	8	14	12	13	150
6	2	9 ¹ / ₂	11	266	4	8	11	13	224	7	15	16	16 ³ / ₄	208
14	3	12 ¹ / ₄	11	210	3	9	10 ¹ / ₂	10	175	9	16	17	17	208
13	4	12	14 ¹ / ₄	210	16	10-11	23 ¹ / ₄	24	175	10	17	7	7 ¹ / ₄	208
15	5	9	9 ¹ / ₂	210	11	12-13	21 ¹ / ₂	22 ¹ / ₂	175	2	18-19	38	39 ¹ / ₄	208
12	6	10	11 ¹ / ₄	212										

4. Skifte. Bredstøche Agre.

Syd og Nord, maalt fra Vest. 23 Agre.

1	1-2	34	33	209	9	11	24	22 ¹ / ₄	125	5	17	18 ¹ / ₄	17 ³ / ₄	124
16	3-4	36	34	209	6	12	15 ¹ / ₂	15 ¹ / ₂	125	4	18	18 ¹ / ₄	18 ³ / ₄	126
13	5-6	31 ¹ / ₂	30 ¹ / ₂	209	14	13	20 ³ / ₄	19	125	3	19	19	17	126
11	7-8	37	37 ³ / ₄	147 ³ / ₄	13	14	24 ¹ / ₄	20	124	10	20	10 ¹ / ₂	10 ¹ / ₂	128
8	9	14	15	140	15	15	14	12 ³ / ₄	123	2	21-23	58	59 ³ / ₄	130
7	10	28	29	140	12	16	16	17	123					

5. Skifte. Degnehøyg.

Syd og Nord, maalt fra Vest. 23 Agre.

Degnen	1	22	29	133	9	10-11	19	22	136	5	17	13	12 ³ / ₄	240
11	2-3	31	32 ¹ / ₄	51	6	12	14	14 ¹ / ₂	146	4	18	15	15	240
1	4	25	29	138 ¹ / ₂	14	13	16 ¹ / ₂	16 ³ / ₄	150	3	19	12 ¹ / ₂	15	240
16	5-6	32	32	138 ¹ / ₂	13	14	18 ¹ / ₂	18 ³ / ₄	150	10	20	7 ³ / ₄	9	180
8	7	12 ¹ / ₄	12 ³ / ₄	136	15	15	9 ¹ / ₂	9 ³ / ₄	154	2	21-23	46	46 ¹ / ₂	167
7	8-9	21 ¹ / ₄	22 ¹ / ₂	136	12	16	14 ³ / ₄	15	240					

6. Skifte. Blanchebjerg.

Syd og Nord, maalt fra Vest. 20 Agre.

12	1	14	15	150	2	6-8	53 ¹ / ₂	54 ³ / ₄	138	8	17	20 ¹ / ₂	15	74	
5	2	16	15 ¹ / ₂	150	1	9-10	31	33	150	7	18	{	20	9	90
4	3	16	15 ¹ / ₂	146	16	11-12	33 ¹ / ₂	34 ¹ / ₄	156				20	23	40
3	4	16	15 ¹ / ₂	143 ¹ / ₂	9	13-14	26	34 ¹ / ₄	165	9	19	21 ³ / ₄	20 ³ / ₄	128 ¹ / ₂	
10	5	9	11	143 ¹ / ₂	11	15-16	26	37 ³ / ₄	165	6	20	16 ³ / ₄	14 ³ / ₄	129	

7. Skifte. Høysager Schiff.

Øst og Vest, maalt fra Syd. 23 Agre.

2	1-3	60 ¹ / ₂	59 ¹ / ₂	336	11	9-10	32	35 ³ / ₄	365	9	17	22	22 ³ / ₄	395	
10	4	12 ¹ / ₄	12 ³ / ₄	336	16	11-12	33 ³ / ₄	38 ¹ / ₂	370	7	18	{	22 ¹ / ₄	27	360
15	5	13 ¹ / ₂	13 ¹ / ₂	340	3	13	16 ¹ / ₄	17 ¹ / ₂	375				11 ¹ / ₄	12	33 ¹ / ₂
13	6	19	21	346	4	14	17 ¹ / ₂	17 ¹ / ₂	380	8	19	15 ¹ / ₄	16 ¹ / ₄	400	
14	7	17	17 ³ / ₄	350	5	15	16	16 ¹ / ₂	385	16	20-21	32 ¹ / ₂	36	387	
6	8	16	17	358	12	16	17 ¹ / ₄	20 ¹ / ₂	390	1	22-23	35	33 ¹ / ₄	319	

Kirchemarch.

1. Skifte. Beschære Agre.

Øst og Vest, maalt fra Nord. 18 Agre.

11	1-2	{ Bredde 49 ¹ / ₂ Længde 406 ¹ / ₂ }				= 20528 ¹ / ₄	9	11	21	17 ¹ / ₂	450			
		{ Middelbredde 51 ¹ / ₂ }					+ 7875	6	12	12 ¹ / ₂	12 ¹ / ₂	480		
		{ Bredde 53 ¹ / ₂ Længde 150 }						□ Alen	14	13	16	16	480	
1	3	27	28 ³ / ₄	510	4	7	14 ³ / ₄		13 ³ / ₄	431	13	14	15 ¹ / ₂	15 ¹ / ₂
16	4	27	27	510	3	8	14 ¹ / ₂	14	431	15	15	11	10 ¹ / ₂	300
12	5	14 ¹ / ₂	13	420	8	9	12 ¹ / ₂	13 ¹ / ₂	411	10	16	10	11	308
5	6	14 ¹ / ₂	14 ¹ / ₂	431	7	10	20	18 ¹ / ₂	430	2	17-18	46 ¹ / ₂	48 ¹ / ₂	310

13. Skifte. Tofftestykkerne.

Øst og Vest, maalt fra Syd. 12 Agre.

16	1-3	61 ¹ / ₄	64 ³ / ₄	120	15	uden Nr.	Anslaget for ¹ / ₁₂	Læs godt Hø
8	4-6	69	64	128	13	—	—	- ¹ / ₁₂ — —
9	7-8	33	33	115	14	—	—	- ¹ / ₁₂ — —
7	9-10	31 ¹ / ₂	29	133	6	12	17	16 ¹ / ₂ 134
8	11	21 ¹ / ₄	19 ¹ / ₄	177				

16. Skifte. Toffterne.

Øst og Vest, maalt fra Nord. 52 Agre.

6	1-4	56 ³ / ₄	54 ¹ / ₂	326	2	20	25	21	46	3	34-36	63 ¹ / ₂	66 ¹ / ₂	111		
14	5-9	83 ³ / ₄	84	344	2	21	12	13	90			{	58	58 ³ / ₄	150	
13	10-13	84 ¹ / ₂	76 ¹ / ₂	344	12	22-25	71 ¹ / ₄	69 ¹ / ₄	300	10	37		40	41 ³ / ₄	174 ¹ / ₂	
15	14-15	{	53	52 ¹ / ₂	275	5	26-29	72 ¹ / ₂	70	212			{	20 ¹ / ₄	18 ¹ / ₂	44
			49	48 ¹ / ₂	66			{	63 ¹ / ₂	65 ³ / ₄	109	2		38-52	maalt i 10 Stkr.,	
2	16-19	114 ¹ / ₂	102 ³ / ₄	334	4	30-33	{		Bredde 90	Højde 65 ³ / ₄			tils. 89,456 ³ / ₈	□	Alen	

Grevinge March.

Et Skifte uden Nr. og Navn.

2. Toft	1-5 i Ø. og V.	126	121	133	10	8-11 i Ø. og V.	60	61	117
2	6-7 i S. og N.	33 ³ / ₄	37	96	10	12 i S. og N.	7	6	145

1. Skifte. Maadagere.

Øst og Vest, maalt fra Syd. 21 Agre.

9	1	18 ¹ / ₂	18 ¹ / ₂	341	16	8	29	25 ³ / ₄	224	10	15	8 ³ / ₄	7 ¹ / ₄	26
7	2	20 ¹ / ₂	19 ¹ / ₄	341	1	9	28 ¹ / ₂	25 ¹ / ₂	235	3	16	13 ¹ / ₂	13 ¹ / ₄	26
8	3	15 ³ / ₄	13 ¹ / ₄	341	11	10	29 ³ / ₄	27	240	4	17	13 ¹ / ₂	13	26
15	4	11	11 ¹ / ₂	341	9	11	13	12 ³ / ₄	269	5	18	13 ³ / ₄	13 ¹ / ₂	26
13	5	16 ¹ / ₄	14	341	7	12	15 ¹ / ₄	14 ¹ / ₂	269	12	19	13 ¹ / ₂	13 ¹ / ₂	26
14	6	16	15	341	2	13-14	46 ¹ / ₄	40	269	2	20-21	28 ³ / ₄	29	10
6	7	11	11 ¹ / ₂	200										

2. Skifte. Storche Schiff.

Øst og Vest, maalt fra Syd. 23 Agre.

2	1	18 ³ / ₄	19 ¹ / ₄	262	9	7	10	9 ¹ / ₂	193	15	12	17 ³ / ₄	17 ¹ / ₄	83
10	2	4 ³ / ₄	3 ³ / ₄	262	7	8	11 ¹ / ₄	9	193	1 Toft	13-18	125	112 ¹ / ₄	298
3	3	6	7	260	8	9	8 ³ / ₄	6 ³ / ₄	193	16		51 ¹ / ₄	52 ¹ / ₄	41 ¹ / ₄
4	4	6 ¹ / ₂	6 ¹ / ₂	255	11	10	14 ³ / ₄	12 ¹ / ₄	193	1 Toft	19-23	82	89	248
5	5	6 ³ / ₄	7	255	16	11	16 ¹ / ₄	12 ¹ / ₄	215	1		57 ³ / ₄	60	41 ¹ / ₄
12	6	4 ³ / ₄	5 ¹ / ₄	132										

Markbog Nr. 311.

Baarse.**Mellemmarken.**

1. Gryntofft. Syd og Nord, maalt fra [ikke angivet]. 3 Agre.

Ager Nr. 1 2 3

Gaard - 4 1 2

2. Af samme Nafn. Øst og Vest, maalt fra Syd. 14 Agre.

Ager Nr. 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14

Gaard - 18 21 8 11 3 14 7 9 22 8 5 12 8 18

3. Af samme Nafn. Syd og Nord, maalt fra Vest. 8 Agre.

Ager Nr. 1 2 3 4 5 6 7 8

Gaard - 9 10 20

4. De Stykker wed Degnegaarden. Øst og Vest, maalt fra Syd. 8 Agre.

Ager Nr. 1 2 3 4 5 6 7 8

Gaard - 13 10 19 14 20

5. Nok en Aas kaldis Gryntofft. Øst og Vest, maalt fra Nord. 10 Agre.

Ager Nr. 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

Gaard - 28 26 30 24 25 16

6. Spundene. Syd og Nord, maalt fra Vest. 6 Agre.

Ager Nr. 1 2 3 4 5 6

Gaard - 3 22 27 29 30 28

7. Bølle Rygle. Syd og Nord, maalt fra Vest. 21 Agre.

Ager Nr.	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
Gaard -	16	20	14	15	19	10	17	11	12	3	14	9	7	9	10	30	12	29	6	

8. Ellemosse Gyde. Øst og Vest, maalt fra Nord. 13 Agre.

Ager Nr.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Gaard -	12	5	21	18	18	18	8	19	17	16	20		

9. Huede Land. Syd og Nord, maalt fra Vest. 66 Agre.

Ager Nr.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
Gaard -	3	22	8	19	17	10,14	13,7	20	16	11	5	15	3	12	5	21			
20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39
18	8	27	28	30	29	6	27	28	24,6	22,9	8	9	10	13	7	19	5	10	
42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61
14	17	11	3	7	20	16	27	26	25	28	18	8	12	5	21	21			

10. Toffte Røgle. Syd og Nord, maalt fra Vest. 30 Agre.

Ager Nr.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
Gaard -	1	23	4	2	1	4	2									
17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30			
2	4	1	4	23												

11. Af samme Nafn. Øst og Vest, maalt fra Nord. 14 Agre.

Ager Nr.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Gaard -	27	28	30	29	4	1	2	23	4					

12. De Agere bag Toffte Røgle. Øst og Vest, maalt fra Syd. 36 Agre.

Ager Nr.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Gaard -	23	1	4	28	27	6	26	25	24	30	29	8	18	21	5	12	
18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35
29	30	28	27	20	16	19	7	14	13	10	17	29	30	28	27		

13. Mellemmoesse Aas. Øst og Vest, maalt fra Nord. 32 Agre.

Ager Nr.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Gaard -	30	29	20	16	16	10	13	17									
18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32			
19	14	7	27	28	30	29	27	28	6	25	30	29	25				

14. Een Aas wed Maglehøy. Syd og Nord, maalt fra Vest. 20 Agre.

Ager Nr.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
Gaard -	7	8	22	9	11	3	12	11	15	5	14	3	22	7	9	10	27	28	30	29

15. Een Aas synden wed Maglehøye. Øst og Vest, maalt fra Syd. 28 Agre.

Ager Nr.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Gaard	-	20			16				13	10,17	19	7	14	17	17	17	13	10
			19	20		21	22		23	24	25	26	27	28				
			19			7	14		16				8	7	14			

16. Kaabierg Aas. Syd og Nord, maalt fra Vest. 24 Agre.

Ager Nr.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24
Gaard	-	14	7	19	27	28	24	25	16	20	11	12	5	3	22	9	10	7	8,22	9	12	5		

17. Lille Maglehøys Agere. Øst og Vest, maalt fra Syd. 18 Agre.

Ager Nr.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Gaard	-	20	29	30	28	27	5	21	18	26	29	30	28	27	6			

18. De Aggere neden bag Maglehøi i Tornene. Syd og Nord, maalt fra Vest. 11 Agre.

Ager Nr.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	
Gaard	-	12	7	12	8	7	22	9	3	22	9	10

Markbog Nr. 636.

Vindeby.

Møllemarken.

T. = Tjørneby, R. = Rolykke, L. K. = Lille Kjøbelev.

1. Toffterne Skifft. Syd og Nord, maalt fra Øst. 31 Agre.

31	1-2	{ 52 44 106 Bredde 9 Højde 52	25	9-10	{ 59 51 ¹ / ₄ 350 Bredde 7 Højde 51 ¹ / ₄	12	19-20	47 52 ¹ / ₂ 308
3	3	22 ¹ / ₄ 17 ¹ / ₂ 80	30	11	11 ¹ / ₂ 12 ¹ / ₄ 333	8	21	13 23 ¹ / ₂ 27
19	4	21 21 ¹ / ₂ 80	6	12	13 ¹ / ₂ 11 ¹ / ₄ 337	8	22	{ 23 ¹ / ₂ 26 300 Bredde 5 ¹ / ₂ Højde 26
19	5-7	{ 38 ¹ / ₂ 45 77 Bredde 5 Højde 45	6	13	11 ³ / ₄ 11 ³ / ₄ 108	R. 31	23	11 ³ / ₄ 11 305
37	8	{ 35 21 79 Bredde 15 Højde 21	T. 6	14	11 ³ / ₄ 12 ³ / ₄ 232	24	24-26	62 60 312
25	9-10	{ 35 21 79 Bredde 15 Højde 21	30	15-16	38 ¹ / ₂ 47 ¹ / ₂ 350	27	27-28	49 52 ¹ / ₂ 360
		{ 35 21 79 Bredde 15 Højde 21	28	17	{ Bredde 13 Højde 27 ³ / ₄ 27 ¹ / ₄ 27 ³ / ₄ 125	3	29	{ Bredde 6 Højde 24 ¹ / ₂ 24 ¹ / ₂ 24 ¹ / ₂ 362
		{ 35 21 79 Bredde 15 Højde 21	11	18	27 ¹ / ₄ 26 ¹ / ₂ 177	17	30-31	45 48 ¹ / ₂ 364

2. Vaagese Agre. Syd og Nord, maalt fra Øst. 51 Agre.

38	1	{ 11 ¹ / ₂ 11 ¹ / ₄ 364 Bredde 4 Højde 11 ¹ / ₄	5	20	10 ³ / ₄ 11 ¹ / ₂ 317	36	36	16 ¹ / ₂	22	315
15	2	10 ¹ / ₂ 13 369	4	21	10 ³ / ₄ 10 ¹ / ₄ 315	35	37	15 ¹ / ₂	22 ¹ / ₄	314
14	3-4	33 38 ¹ / ₂ 363	16	22	11 11 ¹ / ₂ 313	21	38	16 ¹ / ₄	20 ¹ / ₄	317
4	5	18 21 362	5	23	9 11 ¹ / ₂ 312	21	39	6	2	25
34	6-7	36 39 ¹ / ₂ 363	12	24	21 23 ¹ / ₂ 310	9	40	10	16	321
30	8	22 28 ¹ / ₄ 360	38	25	10 10 ¹ / ₂ 308	38	41	7 ¹ / ₂	11 ¹ / ₂	321
2	9	21 22 ¹ / ₂ 359	R. 31	26	9 ¹ / ₄ 10 ¹ / ₄ 306	18	42	13 ¹ / ₂	28 ¹ / ₄	315
R. 27	10	11 11 ¹ / ₂ 360	31	27	9 10 ¹ / ₂ 304	8	43	8 ¹ / ₂	12 ¹ / ₂	311
T. 2	11	10 ¹ / ₄ 10 ¹ / ₂ 355	6	28	9 10 ¹ / ₂ 302	10	44	7 ¹ / ₂	11 ¹ / ₂	330
3	12	11 11 ¹ / ₂ 350	36	29	21 ¹ / ₂ 21 ³ / ₄ 303	25	45	10	12 ¹ / ₂	332
T. 7	13	11 ¹ / ₂ 10 ¹ / ₄ 345	32	30	9 ¹ / ₂ 10 ¹ / ₄ 302	29	46	9	11 ³ / ₄	329
10	14	20 ¹ / ₂ 22 ¹ / ₂ 340	Kirken	31	9 ³ / ₄ 10 ¹ / ₂ 302	26	47	18 ¹ / ₂	24 ³ / ₄	326
16	15-16	33 ³ / ₄ 35 332	1	32	9 ¹ / ₂ 11 303	11	48	11	12	323
11	17	21 ¹ / ₂ 23 325	3	33	9 ³ / ₄ 11 ¹ / ₄ 304	1	49	8 ³ / ₄	10 ¹ / ₄	321
7	18	21 ¹ / ₂ 26 ³ / ₄ 321	T. 18	34	{ 18 20 ¹ / ₂ 273 Bredde 4 Højde 20 ¹ / ₂	8	50	9 ¹ / ₂	11 ¹ / ₂	319
12	19	9 ¹ / ₂ 10 ¹ / ₄ 317	8	35	17 20 ³ / ₄ 314	30	51	10 ¹ / ₄	21	298

3. Mellembyes Agre. Syd og Nord, maalt fra Øst. 40 Agre.

4	1	10 ¹ / ₂	12	354	31	15	13	11 ³ / ₄	178	30	28	13	15	182
7	2	12 ¹ / ₄	13	349	21	16	22	21	179	31	29	12 ¹ / ₂	11 ³ / ₄	182 ¹ / ₂
25	3	12 ¹ / ₂	11 ³ / ₄	346	6	17	11 ³ / ₄	11	178	14	30	11 ³ / ₄	13 ¹ / ₂	182 ¹ / ₂
9	4-5	30	26 ¹ / ₂	343	11	18	21	21 ³ / ₄	179	R.Nr.?	31	12 ³ / ₄	11 ¹ / ₂	183
36	6	12 ¹ / ₂	10	174	13	19	12 ¹ / ₂	10 ³ / ₄	358	Kirken	32	11 ¹ / ₂	12 ¹ / ₂	183
34	7	10	11	174	11	20	12 ¹ / ₄	12	179 ¹ / ₂	8	33	13	11 ¹ / ₄	183 ¹ / ₂
18	8	15	13	177	6	21	12	14	179 ¹ / ₂	34	34	11 ¹ / ₄	10 ¹ / ₄	183 ¹ / ₂
23	9	13	12 ³ / ₄	177	T. 10	22	13	11 ¹ / ₂	360	24	35	11 ³ / ₄	12	184
R. 38	10	12 ³ / ₄	11 ¹ / ₂	179	38	23	11	12	361	14	36	12	12 ¹ / ₂	184
35	11	11 ¹ / ₂	10	179	19	24	12 ³ / ₄	13	362	13	37	22	23	184
22	12	12 ³ / ₄	12 ¹ / ₂	352	1	25	13 ¹ / ₄	13 ¹ / ₂	181 ¹ / ₂	28	38	23	22 ³ / ₄	184
12	13	13 ¹ / ₄	10 ³ / ₄	354	T. 7	26	13 ¹ / ₂	12 ³ / ₄	181 ¹ / ₂	29	39	11	11 ³ / ₄	368
5	14	13 ³ / ₄	11 ¹ / ₂	356	32	27	12 ³ / ₄	13	182	26	40	12 ¹ / ₄	12 ¹ / ₂	368

4. Moeseager. Øst og Vest, maalt fra Syd. 26 Agre.

22	1	9 ³ / ₄	10 ¹ / ₄	185	34	10	19	19 ¹ / ₂	92	6	19	10 ¹ / ₄	10 ¹ / ₄	186
31	2	19 ³ / ₄	19 ¹ / ₄	183	35	11	19 ¹ / ₂	20	92	5	20	11 ¹ / ₄	12 ¹ / ₄	188
30	3	18 ¹ / ₂	18 ³ / ₄	172	10	12	21 ¹ / ₂	20 ¹ / ₄	185	7	21	19 ¹ / ₂	22	188
T. 18	4	16 ¹ / ₂	15 ¹ / ₂	172	15	13	10 ¹ / ₂	10 ³ / ₄	185	8	22	24 ³ / ₄	25	192
36	5	13 ³ / ₄	10 ¹ / ₂	175	38	14	10	11 ¹ / ₄	185	7	23	21 ³ / ₄	25 ³ / ₄	193
2	6	11 ¹ / ₂	11 ³ / ₄	179	22	15	10	9	186	13	24	13	11 ¹ / ₄	189
19	7	22 ¹ / ₂	23 ¹ / ₂	185	35	16	10 ¹ / ₄	10	186	8	25	11 ¹ / ₂	12 ³ / ₄	193
25	8	9 ¹ / ₄	10 ¹ / ₂	182	R. 39	17	10	10 ¹ / ₂	186	R. 49	26	13 ³ / ₄	14 ¹ / ₄	280
5	9	11 ¹ / ₄	11 ¹ / ₄	183	1	18	10 ¹ / ₄	10 ¹ / ₄	186					

5. Suogel Sten Agre. Syd og Nord, maalt fra Øst. 52 Agre.

Alminde	1-2	16	17	283	30	21	20 ³ / ₄	16 ³ / ₄	300	2	38	20 ¹ / ₂	20 ¹ / ₄	260
16	3	16 ¹ / ₄	15	296	31	22	10	8 ³ / ₄	293	T. 18	39	{ 18 ¹ / ₂ 21 ¹ / ₂ 257		
1	4	15 ³ / ₄	17	321	17	23	10 ¹ / ₂	9 ¹ / ₄	392			{ Bredde 10 Højde 21 ¹ / ₂		
3	5-6	32	31	321	13	24	21	19 ¹ / ₄	301	2	40	{ 20 22 ¹ / ₂ 238		
8	7	13 ¹ / ₂	13 ³ / ₄	317	35	25	10 ³ / ₄	10	294			{ Bredde 13 ¹ / ₂ Højde 22 ¹ / ₂		
34	8	12 ¹ / ₂	13 ¹ / ₂	316	38	26	48 ¹ / ₂	32 ¹ / ₂	367	19	41	18 ¹ / ₄	22	183
2	9	15 ¹ / ₄	14 ¹ / ₄	311	2	27	13 ¹ / ₄	13	289	18	42	18 ³ / ₄	20	152
T. 10	10	13 ¹ / ₂	12 ³ / ₄	297	R. 32	28	11 ¹ / ₂	8 ¹ / ₄	291	23	43	10 ¹ / ₂	10	152
36	11	11	9 ³ / ₄	292	3	29	11 ³ / ₄	11 ¹ / ₄	294	35	44	10 ¹ / ₂	11	135
1	12	10	9	329	R. 49	30	17 ¹ / ₄	15 ³ / ₄	294	T. 2	45	21 ¹ / ₄	21	149
19	13	20 ¹ / ₂	19	328	Kirken	31	15 ¹ / ₂	16	286	4	46	13	12 ¹ / ₄	141
32	14	9 ³ / ₄	8	320	28	32	10	10	291	6	47	15 ¹ / ₂	16	176
24	15	9 ¹ / ₄	8 ¹ / ₄	311	29	33	10 ¹ / ₄	10	289	4	48	13 ¹ / ₂	13 ¹ / ₄	163
38	16	9 ¹ / ₄	9	302	27	34	22	21 ¹ / ₂	294	R. 33	49	30	35	125
R. 32	17	7 ¹ / ₂	6 ³ / ₄	305	25	35	9 ³ / ₄	9 ¹ / ₄	283	R. 39	50	17 ³ / ₄	18 ¹ / ₂	148
6	18	10 ¹ / ₂	9 ¹ / ₄	294	T. 6	36	10 ¹ / ₂	12	281	7	51	18	17 ¹ / ₂	142
37	19	9	8 ¹ / ₂	289	33	37	18	22	278	7	52	17	16 ³ / ₄	46
Degeen	20	10 ¹ / ₂	8 ³ / ₄	289										

6. Gnyllebeck Ager. Øst og Vest, maalt fra Syd. 51 Agre.

R. 40	1	12 ¹ / ₂	13	100	25	18	12 ¹ / ₄	13 ³ / ₄	259	29	35	25 ³ / ₄	24	359
15	2	16 ¹ / ₂	16	158	29	19	12 ¹ / ₂	13 ¹ / ₂	261	26	36	12 ³ / ₄	12 ³ / ₄	357
21	3	19	15 ¹ / ₄	204	26	20	13 ¹ / ₄	12 ¹ / ₄	190	31	37	{ 12 ¹ / ₂ 12 ³ / ₄ 357		
31	4	19 ¹ / ₄	17	166	26	21	9 ³ / ₄	12 ¹ / ₄	240			{ Bredde 6 Højde 12 ³ / ₄		
5	5	28	30	223	14	22	13 ³ / ₄	12 ³ / ₄	352	15	38	14	15 ¹ / ₄	382
Kirken	6	16	12 ³ / ₄	260	R. 32	23	{ Bredde 15 Højde 13 ¹ / ₂			R. 32	39	12	14	381
32	7	12 ³ / ₄	13	226			{ 12 ¹ / ₄ 13 ¹ / ₂ 343			20	40	13 ¹ / ₂	14 ¹ / ₂	374
1	8	12	14 ¹ / ₂	235	8	24	13 ¹ / ₂	12	366	21	41	26 ³ / ₄	31 ¹ / ₄	378
37	9	11 ³ / ₄	13 ¹ / ₂	243	23	25	13 ¹ / ₂	13 ¹ / ₄	370	32	42	13 ¹ / ₄	15	416
R. 32	10	12 ³ / ₄	15 ¹ / ₄	252	R. 31	26	14 ¹ / ₄	13 ¹ / ₄	376	6	43	13 ¹ / ₄	16 ¹ / ₂	419
23	11	12 ³ / ₄	15 ¹ / ₂	260	Kirken	27	14 ¹ / ₄	12 ³ / ₄	383	34	44	13 ¹ / ₂	16	422
R. 32	12	12 ³ / ₄	13 ¹ / ₂	164	T. 10	28	13 ³ / ₄	13	379	R. 32	45	14 ¹ / ₂	16 ¹ / ₂	425
12	13	32 ¹ / ₂	35	170	T. 18	29	13 ¹ / ₂	12 ³ / ₄	374	34	46	13 ³ / ₄	16 ³ / ₄	428
T. 2	14	13 ¹ / ₂	14	180	36	30	11 ³ / ₄	12	369	23	47	13 ³ / ₄	15 ¹ / ₂	431
9	15	{ Bredde 11 Højde 27 ¹ / ₂			15	31	13 ¹ / ₂	11 ¹ / ₂	366	38	48	12 ³ / ₄	16 ¹ / ₂	434
		{ 27 ¹ / ₄ 27 ¹ / ₂ 211			19	32	26	25	365	R. 28	49	13 ¹ / ₄	15 ¹ / ₂	437
38	16	{ Bredde 7 ¹ / ₂ Højde 27 ¹ / ₄			4	33	24 ³ / ₄	23 ¹ / ₄	364	14	50	13 ¹ / ₄	16 ¹ / ₂	441
		{ 27 ¹ / ₄ 27 ¹ / ₂ 211			25	34	14	13 ¹ / ₄	361	Almunde	51	5 ³ / ₄	16 ¹ / ₂	437
28	17	26 ¹ / ₂	29	272										

7. Haffrebierg Skifft. Syd og Nord, maalt fra Vest. 36 Agre.

13	1	19 ³ / ₄	17 ¹ / ₄	367	24	10	11	10 ¹ / ₂	350	35	19	21 ¹ / ₂	19 ¹ / ₄	294	R. 33	28	10 ¹ / ₄	8 ¹ / ₂	2
R. 28	2	37 ¹ / ₂	32	351	R. 27	11	10 ³ / ₄	10 ¹ / ₄	346	3	20	10 ³ / ₄	9 ¹ / ₂	294	35	29	11 ¹ / ₄	10 ¹ / ₄	3
16	3	11	12	336	34	12	10 ¹ / ₄	10 ¹ / ₄	340	4	21	10 ¹ / ₂	9 ¹ / ₂	294	22	30	11	11	3
T. 7	4	17 ¹ / ₂	19 ¹ / ₂	326	37	13	9 ¹ / ₂	10 ¹ / ₂	334	5	22	10 ³ / ₄	11	294	18	31	22 ¹ / ₄	21 ¹ / ₂	3
R. 39	5	10 ¹ / ₄	9 ¹ / ₂	326	32	14	10 ³ / ₄	10 ¹ / ₄	328	31	23	10 ¹ / ₄	9 ¹ / ₄	294	36	32	15	15 ¹ / ₂	3
8	6	9 ¹ / ₄	10 ¹ / ₄	317	26	15	21 ¹ / ₄	21 ³ / ₄	322	3	24	42 ¹ / ₄	37 ¹ / ₂	294	34	33	14 ¹ / ₂	13 ¹ / ₂	3
18	7	10 ³ / ₄	10 ³ / ₄	338	29	16	10	10 ³ / ₄	316	T. 6	25	12 ¹ / ₂	11	294	8	34	60	60	3
31	8	9 ¹ / ₂	11 ¹ / ₄	316	7	17	12 ¹ / ₄	10 ³ / ₄	264	1	26	12 ¹ / ₄	10	294	36	35	12 ¹ / ₄	11 ¹ / ₂	3
22	9	10 ¹ / ₂	10 ¹ / ₂	351	28	18	21 ³ / ₄	21	249	38	27	10 ¹ / ₄	10	292	T. 10	36	11 ¹ / ₄	13	3

8. Flintbierg Agre. Øst og Vest, maalt fra Syd. 50 Agre.

T. 10	1	17 ³ / ₄	15	177	23	14	10	10 ¹ / ₄	253	27	28	29 ¹ / ₄	38 ¹ / ₂	262
32	2	15	11 ¹ / ₄	206	35	15	9 ¹ / ₂	9 ¹ / ₂	256	26	29	9 ¹ / ₂	13 ¹ / ₄	270
1	3	15	13	233	3	16	23 ¹ / ₂	17 ¹ / ₂	187	Kirken	30	9 ¹ / ₂	12 ¹ / ₂	279
37	4	16 ¹ / ₄	12 ¹ / ₄	250	8	17	14	14 ¹ / ₄	189	16	31	11 ¹ / ₂	14	284
24	5	13	13 ¹ / ₂	224	38	18	14	15	196	22	32	19 ³ / ₄	26	286
38	6	14	14	227	21	19	13 ¹ / ₂	15 ¹ / ₂	204	7	33	10 ¹ / ₂	13 ³ / ₄	289
8	7	17	16 ¹ / ₂	230	31	20	15	15 ¹ / ₂	212	R. 35	34	9	13 ³ / ₄	294
13	8	16 ³ / ₄	17 ¹ / ₂	234	5	21	14 ³ / ₄	16 ¹ / ₄	220	19	35	21	26 ¹ / ₄	296
14	9	14	17	237	38	22-23	38 ¹ / ₂	41 ³ / ₄	216	33	{ 36 til 50	{ 34 ¹ / ₂ 34 310		
31	10	11	11	240	30	24	19 ¹ / ₂	26 ³ / ₄	230			{ 52 34 160		
1	11	10 ¹ / ₄	11	243	6	25	17 ¹ / ₂	26 ¹ / ₄	238			{ 32 17 133		
23	12	19 ³ / ₄	20 ¹ / ₄	247	32	26	9 ¹ / ₂	13 ¹ / ₂	246			{ Bredde 25 Højde 100		
18	13	21 ¹ / ₄	21 ¹ / ₄	250	1	27	18 ¹ / ₂	28 ¹ / ₂	254			108	10	167

9. Øverste Flintagre. Øst og Vest, maalt fra Nord. 15 Agre.

1	17 ¹ / ₂	13 ¹ / ₂	154	7	5	16 ¹ / ₂	14 ¹ / ₂	150	36	8	28 ¹ / ₄	25 ¹ / ₂	147	14	11-13	49	56 ¹ / ₂	144
2	15	12 ¹ / ₂	153	R. 31	6	15	12 ¹ / ₄	149	T. 18	9	29	23	146	Kirken	14	7	10	141
3	15 ³ / ₄	13 ¹ / ₄	152	19	7	30 ¹ / ₂	28	148	38	10	15	14 ¹ / ₄	145	5	15	10	9 ¹ / ₄	140
4	12 ³ / ₄	9 ¹ / ₄	151															

10. Brødagre. Syd og Nord, maalt fra Vest. 53 Agre.

5	1	17	17	158	23	16	20 ¹ / ₂	19 ³ / ₄	231	15	28	18	20 ³ / ₄	232	18	42	14 ³ / ₄	15 ¹ / ₄	252
0	2	17	14	158	7	17	22	21 ¹ / ₄	230	30	29	19	21 ¹ / ₄	233	L. 49	43	27 ¹ / ₂	28 ¹ / ₂	254
10	3	17	15 ¹ / ₂	158	R. 35	18	18 ³ / ₄	17 ¹ / ₄	228	2	30	19 ¹ / ₂	21 ¹ / ₄	234	R. 39	44	26 ¹ / ₄	28 ¹ / ₂	256
inde	4	6 ¹ / ₄	4 ¹ / ₂	230	19	19	20 ¹ / ₂	15 ¹ / ₂	227	30	31	19	21	235	38	45	20 ¹ / ₂	20 ¹ / ₂	258
9	5	33 ¹ / ₂	34	232	32	20	20 ¹ / ₄	18 ³ / ₄	225	38	32-33	25 ¹ / ₄	26	237	7	46	19 ³ / ₄	20 ¹ / ₂	260
6	6	32 ³ / ₄	33	234	T. 10	21	19	20 ¹ / ₄	226	1	34	21	22 ¹ / ₄	238	4	47	20 ¹ / ₂	20 ¹ / ₄	261
18	7-8	34 ³ / ₄	34	236	27	22	38	41	228	32	35	28 ¹ / ₂	31 ¹ / ₂	241	17	48	9 ¹ / ₂	11	261
10	9	16 ³ / ₄	17	237	29	23	17 ¹ / ₂	21	229	31	36	14	15 ¹ / ₂	242	R. 39	49	10	10 ³ / ₄	261
6	10	17 ¹ / ₂	18	239	25	24	19	21 ¹ / ₄	230	16	37	16	17	244	11	50	10	11 ³ / ₄	261
5	11	19 ¹ / ₂	20 ¹ / ₄	238	28	25	35	40	230	3	38	30	31 ¹ / ₂	247	8	51	23 ¹ / ₄	24 ¹ / ₄	262
8	12	19	18 ¹ / ₂	237	30	26	18 ¹ / ₂	20 ¹ / ₄	230	4	39	14	14 ¹ / ₂	248	T. 2	52	23 ¹ / ₂	28	263
ken	13	17 ¹ / ₄	18 ¹ / ₂	235	14	27	17 ¹ / ₂	21	231	1	40-41	57	60 ¹ / ₄	251	13	53	22 ¹ / ₂	28	264
14-15	37 ³ / ₄	29 ³ / ₄	234																

11. Pasemoeseager. Øst og Vest, maalt fra Syd. 30 Agre.

ken	1	21	20	90	14	6-8	47 ³ / ₄	43 ¹ / ₂	182	13	15-17	71 ¹ / ₂	64	210	30	21	17 ¹ / ₄	17 ¹ / ₄	218
8	2	20	19 ¹ / ₂	120	T. 2	9-10	46	40 ¹ / ₂	180	23	18	32 ¹ / ₄	34	210	15	22-24	55	52 ¹ / ₄	202
ken	3	15 ¹ / ₄	19	222	7	11-12	41 ¹ / ₂	43 ¹ / ₂	179	Kirken	19	20 ¹ / ₄	17 ¹ / ₂	210	1	25-27	37 ¹ / ₂	54 ³ / ₄	155
13	4-5	42	40 ¹ / ₂	238	8	13-14	58	57 ¹ / ₂	178	18	20	9 ¹ / ₄	9	210					

$$\begin{aligned}
 &1 \quad 28-29 \quad \left\{ \begin{array}{l} \text{Østlig Bredde} \quad 25, \quad \text{vestlig Bredde} \quad 49\frac{3}{4} \\ \text{Sydlig Længde} \quad 179, \quad \text{nordlig Længde} \quad 180 \\ \text{M. Bredde} \quad 49\frac{3}{4}, \quad \text{vestlig Bredde} \quad 32 \\ \text{Længde} \quad 53 \end{array} \right\} = 6798\frac{1}{4} \square \text{ Alen.} \\
 &\qquad\qquad\qquad \left\{ \begin{array}{l} \text{Østlig Bredde} \quad 25, \quad \text{vestlig Bredde} \quad 49\frac{3}{4} \\ \text{Sydlig Længde} \quad 179, \quad \text{nordlig Længde} \quad 180 \\ \text{M. Bredde} \quad 49\frac{3}{4}, \quad \text{vestlig Bredde} \quad 32 \\ \text{Længde} \quad 53 \end{array} \right\} = 1644 \square \text{ Alen (sic!).}
 \end{aligned}$$

1 30 26 24 90.

12. Skoufballe Tofft. Syd og Nord, maalt fra Øst. 61 Agre.

ken	1	7 ³ / ₄	6 ³ / ₄	245	Kirken	13	8 ¹ / ₄	8 ¹ / ₂	274	17	25	14 ¹ / ₂	14 ¹ / ₂	222	4	39	26	22 ¹ / ₂	455
8	2	7 ³ / ₄	7 ¹ / ₄	250	25	14	14 ¹ / ₂	15	282	13	26	14 ¹ / ₂	14 ¹ / ₂	207	8	40-41	42	36 ¹ / ₂	458
1	3	15	16	255	29	15	13	24	289	18	27-28	27 ¹ / ₂	28 ¹ / ₂	433	30	42	13 ¹ / ₂	13 ¹ / ₄	448
5	4	7 ³ / ₄	7 ³ / ₄	260	22	16	25	28 ¹ / ₂	298	22	29	15 ¹ / ₄	16	388	T. 6	43	15	14 ¹ / ₂	240
12	5	17	17 ³ / ₄	265	2	17	50 ¹ / ₂	40 ¹ / ₄	308	4	30	16	14 ¹ / ₄	386	31	44	14 ¹ / ₂	14 ¹ / ₂	210
7	6	9	7 ¹ / ₄	270	7	18	90 ¹ / ₂	83 ¹ / ₂	312	21	31-32	37 ¹ / ₂	32 ¹ / ₂	382	38	45	30	27 ¹ / ₂	400
10	7	17 ³ / ₄	15	275	3	19	29	25	383	31	33	14	12 ¹ / ₂	384	25	46	16 ¹ / ₄	15	396
14	8	8 ¹ / ₄	7 ¹ / ₂	280	8	20	19	18	412	9	34	14 ¹ / ₂	12 ¹ / ₂	384	29	47	14 ¹ / ₄	15 ¹ / ₂	393
6	9	10	7 ¹ / ₄	281	12	21	22 ¹ / ₂	20 ¹ / ₄	417	12	35	12 ³ / ₄	13 ¹ / ₄	385	25	48	14 ¹ / ₂	16	390
8	10	8 ¹ / ₂	8 ¹ / ₄	282	15	22	11	20 ¹ / ₂	45	T. 6	36	14 ¹ / ₂	12 ¹ / ₂	380	26	49	14 ¹ / ₂	15 ¹ / ₂	387
13	11	8 ³ / ₄	7 ¹ / ₂	290	15	23	15	14	367	5	37	15 ¹ / ₄	13 ¹ / ₄	388	33	50-54	130	126	373
4	12	8	8	280	11	24	28	28 ¹ / ₄	372	16	38	14 ¹ / ₄	13 ¹ / ₄	389					

$$\begin{aligned}
 &33 \quad 55-61 \quad \left\{ \begin{array}{l} \text{Nordlig Bredde} \quad 132, \quad \text{sydlig Bredde} \quad 137 \\ \text{Østlig Længde} \quad 420, \quad \text{vestlig Længde} \quad 440 \end{array} \right\} = 57835 \square \text{ Alen.}
 \end{aligned}$$

EN NY ST. LAURENTIUS?
ÄR BILD- OCH INSKRIPTIONSGÅTAN Å »PETRUSPORTENS»
TYMPANON VID SLESVIGS DOMKYRKA NU
SLUTGILTIGT LÖST?

AF

A. HELGESSON.

En ny St. Laurentius — inte som förr i juvenis-gestalt utan en skäggig senex med skallot hjessa — ett tympanon, som med ord och bild skulle föreviga minnet af biskop Herman från Slesvig, som landsflyktig ändade sina dagar i Lund, samt af de strider mellan ärkestolarna i Bremen och Lund, som anknyta sig till denne prelats namn — se där kontentan af hvad konservator Richard Haupt i en uppsats på mer än 40 sidor i senast utkomna bandet, det 47de, af Zeitschrift der Ges. für Schleswig-Holstein. Geschichte har att bjuda.

Det rör sig om en gammal gåta och ett af både danska och tyska lärde ifrigt och ingående debateradt problem.

Konservator Haupt menar sig nu ha löst gåtan och till definitiv afslutning ha bragt diskussionen i ämnet. Med hvad rätt, skall det följande söka belysa.

För dem, som ej förut följt med frågan, torde en kort öfverblick till orientering vara af nöden.

Slesvigdomens tympanonbild utgöres af en på sin stol tronande Kristus, närmast omgifven af de fyra evangelist-symbolerna och räckande tvänne gloriekrönta män, den till höger tvänne nycklar, den till venster ett språkband. Till venster å fältet möter ännu en 4de figur. En med kunglig

Tympanon vid Slesvigs domkyrka. Efter Aarbøger 1908.

krona prydd man framräcker en tempelmodell och mottager välsignelsen af den från skyn nedsträckta gudomliga handen.

Öfverkalkad, som den i röd sandsten väl utförda relief-bilden naturligtvis på sin tid blifvit, hade den då ej mycket att säga. Justit. rådet Reinboth, en på 1730—40 talet för lärdom uppskattad man, tolkade centralbilden blott i allmänhet som »en gammal man«, kungen var »Moses med lagens taflor«, och språkbandet var en aflatssedel.

1829 befriades tympanonbilderna från det täckande kalklagret. Och var det därmed för den något så när omdömesgille betraktaren klart, att det var en s. k. »majestas Domini«-bild, som förelåg, och likaså låg det nära till hands att igenkänna ej blott Petrus utan äfven i hans vis à vis Paulus. (Härom J. Helms i D. Mag. 4. R. II, S. 352 f.). Nu följer upptäckten af språkbandets inskription. Löffler (Udsigt over D.s K. 1885, p. 200) läste:

»Tu michi v (f)undide pellety«

men stod endast frågande inför innebörden i det lästa, särsk. med anl. af det obegripliga »pellety«. Konservator R. Haupt har förtjänsten af att genom en år 1900 företagen undersökning af monumentet ha bragt i dagen ej blott det af honom projecterade »rannum« såsom afslutning af språkbandets »ty« utan äfven dess fortsättning i högra öfre kanten af tympan. bågen: »et revoca gent — —« samt vid plattans nedre kant en enstaka bokstaf p (senare tolkad som T el. R el. dessa förenade) samt ordet »colentes«. Haupt skrifver nu i »Beilage zur Allg. Zeitung« 1900 ^{18/1} sin första uppsats i ämnet.

Inskriptionen har — härom kan ju ej tvistas — afslöjat sig som tvänne leoniska hexametrar:

Tu michi [— ∪ ∪ —] (f)undi depelle tyrannum
et revoca gen(tes) [— ∪ — ∪ — ∪] colentes.

Med hänsyn till det af Löffler efter michi lästa V kompletterar H. med förkastande af »post annum« etctr. 1sta raden

med »vesanum«, och den andra får sin utfyllnad med »Petrum pietate«, och hans öfversättning blir följande:

Treib mir ihn von dannen, des Landes Tyrannen,
und ruf sie wieder zurück, die Leute, die Ver-
ehrenden

el. i supplerad, friare form:

Treib mir den Bösen von dannen, des Lands hart-
hertzgen Tyrannen.
Doch die bewahrer der Treue beruf du zurück mir
aufs Neue.

Orden talas af Kristus icke till Paulus utan till Laurentius. Gestalten med språkbandet är nemligen för Haupt årkestolens skyddspatron.

Professor A. Goldschmidt har vid tillfälle i st. f. »Petrum pietate« föreslagit »me salvatorem« och professor Gertz »ad me mundana«.

Och Dokt. F. Beckett, som nu uppträder med en i Aarbøger 1908 intagen längre artikel, läser med Haupt »vesanum« och med Gertz »ad me mundana«. Då han dessutom med ledning af det för Fredriksborgsmuseet gjorda gipsaftrycket framför »undi« läser icke F utan i likhet med Löffler M, ter sig den af honom supplerade texten sålunda:

Tu michi v[esanum] mundi depelle tyrannum.

Et revoca gen[tes ad me mundana] colentes.

Det är för honom gifven sak, att den, till hvilken Kristus genom språkbandets inskription talar, är icke St. Laurentius utan St. Paulus, att vi här såsom på så många andra håll i medeltida konst möta de båda apostlarna Petrus och Paulus tillsammans, »princeps apostolorum« och »doctor gentium«. När det gäller att öfversätta inskriptionen, förklarar han, att Haupts tydning »icke kan vara riktig« och öfver3ätter själf:

Fordriv du mig Verdens [den vanvittige] Tyran,
Og kald de Folk tilbage [til mig], der dyrker [Verdslighed].

Beckett, som för övrigt polemiserar mot Haupts spekulationer till tydning af monumentets innebörd i historisk riktning — att det skulle hugfästa fejden mellan ärkebiskoparna i Lund och Bremen — »landets tyrann» skulle afse den senare — förfaller själf, glömsk af egna uttalade goda principer, i liknande spekulationer och slutar med att låta tympanonbild och inskription säga till dem, som i domen inträda: Om du betalar tionde, så hvilar äfven öfver dig Guds välsignelse, men om du detta icke gör, har du att frukta för St. Peters vrede¹. För öfrigt anser han det otvifvelaktigt, att tempeldonatorn är Valdemar den store och ingen annan.

Att han ej så alldeles lyckats få sin tydning i samklang med uttalade principer, derom är Dokt. Beckett själf ej alldeles omedveten. Se sid. 141: »Der er ikke Hjemmel i Evangelierne for Ordene, som her lægges Kristus i Munden». Han söker emellertid komma ifrån detta genom förallmänneligande resonemang, och han slutar med att förklara (s. 147): »Det er saaledes lykkedes at datere Relieffet — — — at tyde Indskriften», och uppenbarligen menar han, att lösningen är slutgiltig. Men B.s ära har ej lemnat Haupt någon ro. Haupts nya i inledningen omnämnda arbete är till en dryg halfdel mot Beckett riktad antikritik, och Haupt nöjer sig ej med att försvara gammal position utan går oförfärad vidare i inslagen riktning och slutar, åtminstone efter eget förmenande, som triumfator. Han går till väga med tysk grundlighet, och invändningar och tvifvel vill han ej veta af. Nu är det omdebaterade problemet en gång för alla och slutgiltigt löst!

Några citat må anföras som illustration:

P. 9: »Der Inhalt des Schriftbandes — — — der Auftrag kan dem Paulus nicht gelten — die zweite Figur ist also nicht Paulus. — — Es wäre sinnlos und ist ein Unding für dem mit christlicher Lehre und Geschichte nicht un-

¹ Se a. a. p. 148 (särtryck p. 32).

bekanntes«. P. 13: »Es ist nach Allem diesem nicht bloss möglich das dieser Laurentius ist, sondern es ist Gewissheit, denn der Gedanke des Ganzen — — rundet und schlieszt sich wundervoll. — — Laurentius ist der Vertreter des Erzbistums Lund«. P. 9: »Also ein historisches Bild. Es mag dergleichen selten sein, ja, dem oder jenem unerhört scheinen, aber es ist nun einmal so«. — På tal om konjekturen: »Petrum pietate« heter det p. 16, sedan det omnämmts, att det af Haupt observerade **P** under Kristi venstra fot af professorerna Neuwirth och Meier ånyo konstaterats, dock icke som **P** utan som ett med **T** kombineradt **R**: »Damit ist diese Seite der Sache glücklich erledigt, und meine Konjektur bestätigt«. Och nederst sam. sida läsa vi: »Am Dome selbst, an bedeutungsvollster Stelle, angebracht, kann die Inschrift wirklich nicht anders als auf die Rückführung des Bischofs Hermann und seines Anhangs bezogen werden«.

Sid. 18 heter det: Härmed kunde jag sluta denna afhandling. — Men, och så omnämnes F. Becketts inlägg i frågan, ändamålet för denna afhandling, »die Frage vollständig und abschliessend zu erörtern« vore inte fylldt, om man ej ginge in på B.s ifrågavar. inlägg. Så går Haupt B. friskt på lifvet, och efter fyllda nya 20 sidor är B.s ära all, under det att Haupt ensam har all äran af en vällyckad tolkning af Petrusportens tympanonbilder och inskription.

Och så är det nu på denna punkt, som undertecknad utan att vara fackman på något af hithörande forskningsområden dristar sig att från svensk sida söka göra ett inlägg.

I första hand är det mot min närmaste föregångare, konservator Haupt, som jag, då det gäller tydningen af den gestalt, åt hvilken Kristus räcker språkbandet, tar position. Min kritik skall emellertid på denna punkt ej bli vidlyftig. Jag nöjer mig med att för den ärade läsaren i fotografisk afbildning framställa den, i hvilken H. vill, att vi skola igen-

känna St. Laurentius i ny gestalt. Andra må, om de det vilja, tvista med H. om denne Laurentii för myckna skägg, och för magra hår. Jag låter bilden som sådan tala! H. har varit nog försiktig att i sin afhandling intaga en tecknad bild — och hoppas jag, att läsaren, när han ett ögonblick betraktat denne föregifne Laurentius, ursäktar mig, om jag vid min undersökning åtminstone som en »arbetshypotes» utgår från, att mannen är icke den »unge Laurentius» utan den »gamle Paulus». Skulle inskriptionen tala häremot, så må hypotesen falla. Passar deremot inskriptionens innehåll lika väl som bildens utseende in på Paulus, då må frågan anses vara definitivt löst.

Och liksom bilden själf så må äfven inskriptionen själf i görligaste måtto tala. Men hvad vi ej böra glömma, är att den otvifvelaktigt talar tidens tungomål, hoc est kyrkans, som åter bakom sig har »scriptura sacra», samt att själfva platsen öfver tempeldörren och det t. o. m. vid en centralhelgedom, en biskopskyrka, kräfver värdighet och att sådan knappast vinnes utan enkelhet, den enkelhet som jämväl i förmodad »lapidarstil» är att vänta. Vi tillåta oss att behandla inskriptionen, tagande den genom rim uppdelade hexameters halfversar hvar för sig. Den första utgöres af otvifvelaktigt konstateradt:

T V MICHI V(— ≈ —).

Första gången jag såg denna inskription, stod det genast klart för mig, att här stått ettdera af orden vox, vas el. vates, för meningens skull tillsvidare lika godt hvilketdera, då juden, som är Herrens röst, också är hans redskap och profet. Då prof. D. Detleffen från Glückstadt vid en af honom 1888 företagen undersökning menat sig kunna påvisa ett O efter V och då spår af ett sådant äfven te sig på afbildningen hos Beckett, är frestelsen att bestämma sig för vox ej ringa. Emellertid, då »o»et är osäkert och jag omedelbart derintill tycker mig upptäcka nedre krummen af ett S, anser jag mig

redan på grund här af böra bestämma mig för *vas* och lemna ej blott *vox* utan äfven *vates* ur räkningen¹. I fortsättningen kommer att anföras tyngsta och afgörande skälet för denna konjektur. Här må endast anmärkas, att ordet är ej blott i nytestamentligt utan äfven i medeltidens kyrkliga språkbruk mycket vanligt. Jag skall ej anförä ställena hos Paulus eller framdraga Mariahymnerna utan nöjer mig med att påminna om Andreas Sunesens epitafium, där ordet *vas* möter ej mindre än tre gånger: »tu *vas*, tu *fructus honoris*«, »tu *vas non vacuum*, sed *plenum nectare plenum*« samt »*vas oleo, retinens*« etcetera. (Se Danmarks Riges Lof p. 592). Kändt är, att ordet *vas* tillika användes ifråga om nära nog allt hvad till tempel hör — under »*vasa sacra*« inbegripes sålunda ej blott »de heliga kärlen« i egentl. mening utan stundom sådant tempeltillbehör som pelare och tornklockor; *vas* användes stundom i betydelsen skepp, och skepp är i mer än en mening symbol för kyrkan.

Detta ord med sin dubbelmening, sin syftning å ena sidan på personen såsom Guds tempel i andlig mening och å andra på den jordiska tempelboningen torde vara det »fyndord«, som af inskriptionsförfattaren med glädje funnits lämpligt som själfva hufvudordet å domportalens tympanon och å språkbandet i Pauli hand. Med fastställande af detta ord är också klart, att vi i denna första vershälfvt ha en för sig fullt själfständig mening, som, om vi aktge på versbyggnaden, tydligen visar sig böra afslutas med ett tvåstafvigt, på *tyrannum* rimmande ord med lång penultima. Genom mätning och beräkning af utrymmet i lakunen fastslå vi, att här ej utan trängsel — sådan har här ej ansetts vara tillåtlig — kunnat vara plats till mer än en, knappast tvänne bokstäfver. Det sökta ordet, som förmodligen stått i attributiv ställning till *vas*, torde alltså utgöras af »*ānum*«, föregånget af en enda bokstaf. Att härmed allt, hvad som hittills föreslagits:

¹ Ett till *vas* event. fogadt adjectiv med neutraländelsen »um« kan ju också förmodas vara rimmotsvarighet till »*tyrannum*«.

post annum, profanum, germanum(!) och först och främst det af både Haupt och Beckett accepterade »vesanum« är ur spelet, behöfver knappt anmärkas. Det sistnämnda ordet har ju också en betydelse, som gör det på denna plats eo ipso omöjligt. Som tänkbart epitet till tyrannum erbjuder sig visserligen ordet »vanum«, om nu någon i alla fall ville urgera möjligheten af, att det här supponerade tvåstafviga adjektivet kunde hänföras till hexameters slutord. Men sätta vi det samma på sin tänkta plats och läsa: Tu mihi vas vanum — ja, då har äfven detta ord demonstrerat sin egen omöjlighet. Ty en sådan sotis kunna vi ej tilltro inskriptionens författare, att han skulle kunnat skriva och låta inmejsla något, som läsaren, nolens volens, i första hugget komme att tyda: Du är mig ett tomt kärl (ett odugligt redskap).

Återstår nu, så vidt vi kunna se, af språkets möjligheter endast tvänne, att suppleras »anum« antingen med ett f eller ett s. Ordet »fanum« har till en början synt oss fängslande nog, och det trots de graverande anmärkningar, som vi kunde förutse skulle resas mot detsamma. Det är ej påvisbart som adjektiv i likhet med »profanus«, men är själf profant såsom betecknande hedniskt tempel.

Tänkbart kunde dock måhända varit, att det stått där substantivt (i vocativ, i apposition till tu) och att det ordet liksom en hel del andra vid den tiden hunnit bli kristianiseradt. Man jämföre i detta hänseende språkbruket hos Saxo. Hvad som afgjort kunde synas tala för »fanum« är dess innebörd: »helgad, vigd, afsöndrad, utvald«, och att vi i nordiskt medeltidsspråk möta ordet »helgedomakar«, hvarmed »vas fanum« kunde tänkas stå i verbalt sammanhang. Då emellertid detta »fanum« är det expressiva uttrycket just för hedniskt tempel och då en kännare af medeltida språkbruk som professor Gertz i Köpenhamn förklarar, att det på denna plats måste anses vara »umuligt«, lemna vi det derhän och ha nu såsom enda återstående möjligheten att med ett s suppleras den antagna ändelsen -anum. »Sanum« synes också

ge enkel och god mening. Sanus betyder nemligen ej blott sund, frisk, stark utan äfven att en sak är, som den bör vara, behörig, sannskyldig. Och »tu mihi vas sanum« — du är mig ett redskap sådant det bör vara och som jag vill hafva det — passar likaväl i fråga om Paulus som i fråga om templet.

Ville man räkna med möjligheten, att luckan kunde rymma äfven en femte bokstaf och taga hänsyn till, att man i leonisk vers under tiden ifråga ingalunda alltid höll på att rimmen skulle vara tvåstafviga utan ofta nöjde sig med enstafvigt sådant, ja, då erbjuder sig med större lätthet passande adjectiv som bestämning till vas. Vi nöja oss med att peka på »san(c)-tum« och »sacrum«, hvilka båda stå nära »sanum« och båda gifva en närliggande i sammanhanget väl passande mening.

Förste hexameterens 2dra hälft är på en bokstaf när oomtvistlig i sin lydelse:

— VNDI DEPELLE TYRANNVM

Såväl Löffler som Haupt läsa »fundi«. Och den senares anförda skäl för denna konjektur äro af den art, att vi ej anse oss utan vidare kunna negligera densamma. Men desto mera opponera vi oss mot hans tydning af ordet. Har där stått »fundi«, så kan det dock ej vara tal om »landets tyrann« el. något dylikt. Den med kyrkligt och bibliskt språkbruk förtrogne igenkänner utan vidare »djupets (djupsens) tyrann«. Och äfven ur filologisk synpunkt finge man väl försöka orientera sig. Betecknar »fundus« djupaste delen af t. ex. ett fartyg, så bör det också kunna beteckna jordens djupaste del d. v. s. stå = ἄβυσσος¹. Bundna och beroende af denna läsart och dess tydning vilja vi emellertid ej vara. Redan Goldschmidt har läst »mundi« och å den af Beckett gifna afbildningen framträder med all önskvärd klarhet ett M. Vi läsa därför tillsvidare: mundi depelle tyrannum.

¹ Om filol. kombination i sådan riktning, se Hübschmann: Armen. Gram. 1, Leipzig 1897, 430 o. f. och Meillet: Mem. soc. lingu., Paris 1868. x II, 430.

Uttrycket »denna verldens tyrann« gifver ju föröfrigt samma resultat som förut omdebaterade »fundi tyrannus«, och maningen till kamp mot denne potentat blir enkel och naturlig, vare sig den riktas till kyrkan el. till Paulus ss. Herrens utkorade redskap. Vid sådan tolkning befrias vi också en gång för alla från alla lärda undersökningar om hvem »Verldens den vanvittige Tyrann« (Beckett) eller »Der Böse, des Landes hartherzge Tyrann« (Haupt) månne vara, om det är sultan Saladin eller ärkebiskopen af Bremen.

Synnerligen dråplig är Haupt, då han på denna punkt vill bevisa, att dessa ord af Kristus ej kunna vara sagda till Paulus. »Jeder weis, dasz Paulus dem Teufel nicht als Sieger — — — gegenüber stand«. Jag ber konservator H. studera Paulus något närmare, bl. a. särsk. Rom. 8 slut. H.s misstag beror för öfrigt på ett missförstånd, jag höll på att säga en misstyding af ordet depellere. Låt vara att detta närmast skulle kunna användas för att beteckna, huru Kristus i grunden bryter det ondas öfvermakt (»krossar ormens hufvud«), detta hindrar dock ej, att samma ord med samma rätt kan användas om den, hvilken såsom Kristi tjänare upptager energisk kamp mot det onda, som ännu rör sig i verlden. Att Kristus ger ett uppdrag som detta, som här i inskriptionen möter, och det just åt Paulus, är icke som Haupt förklarar »sinnlos« utan en mycket enkel och naturlig sak. Om någon ej skulle tycka om öfversättn. »nedslå« el. »tillintetgör« denna verldens tyrann, så kan det med lika rätt öfversättas:

»Upp till energisk (ihållande) kamp mot« etctr.

2dra hexameters 1sta hälft lyder:

ET REVOCAGENT(ES) — suppleringen själfklar. »Revocare« bereder inga som helst svårigheter. Det uttrycker tvärtom den allmänskristliga och äktbibliska tanken, att första-handsrätten till människors barn, äfven de affälliga och bortkomna, hörer Gud till. Det är deras rätte herre och konung,

som kallar dem tillbaka. Skulle någon mindre skriftkunnig begära bevis, så hänvisar jag till Kristi ord, Joh. Ev. X, 16:

»Jag har ock andra får, som icke höra till detta fårahus; också dem måste jag draga till mig, och de skola lyssna till min röst«.

»Revoca« kan med någon frihet helt enkelt öfversättas: kalla till mig och min kyrka. Men om någon revocation af Slesvigs episkopats innebyggare under archiepiskopatet i Lund kan det omöjligen vara frågan. Detta desto mindre, som »gentes« här uppenbarligen icke betyder folk (nationer) el. »Leute« som Haupt öfversätter¹, utan hedningar. Men hedningar voro innebyggarna i S. ju inte utan enl. H. själf »Petrum pietate colentes«. Det är rätt egendomligt, att ingen tidigare tolkare beaktat och gjort allvar med användandet af denna innebörd i gentes². Det skulle besparat dem många lärda mödor och utläggningar. Det är icke blott i nya testamentet utan i hela den kyrkliga litteraturen långt fram i medeltiden detta språkbruk gör sig gällande och måste beaktas. »Paulus, doctor gentium«, betyder icke folkens utan hedningarnas lärare, och då det talas om, att kyrkofäderna uppträda med någon »tractatus contra gentes«, är detta intet bevis på någon deras folkfientlighet. I och med den rätta tydningen af gentes ha vi också fått i händer »förståndets nyckel« till den följande och sista halfva hexametern, som helt naturligt erbjuder de största svårigheterna, eftersom hvad af den är i bevar (eller i hvarje fall hittills framdragits) består af ett enda ord, möjligen med tillägg af ytterligare en bokstaf, af Haupt läst som P, af senare, till hvilka underteckn. med ledn. af afbildn. sluter sig,

¹ Haupt talar t. o. m. om att »återkalla de fördrifna« (bisk. Herman och hans anhängare)!!!

² Enligt Haupt (p. 9) har J. Helms på sin tid haft en öfversättning: »— — — die Heiden zu Christo zu bringen«, men beredvillig återkallat sin villfarelse(!), när han fått del af Haupts upptäckt.

uppfattad som R. Vershalfvans rebus är alltså med angifvande af versfötterna följande:

— — | — — — — — CO | LENTES |.

I 5 stafvelser eller på sin höjd 7 ha vi att söka objektet — förmodligen med därtill hörande attribut — till colentes. Det är i detta läge en lättnad att utan vidare kunna affärda allt, som går »in bonam partem». Då det gäller att återkalla hedningar, som öfva gudsdyrkan, förfaller af sig själf såväl »me salvatorem» som »Petrum pietate» etctr. såsom redan ur saklig synpunkt orimliga. Af Gertz och Goldschmidt föreslaget och af Beckett accepterat »ad me mundana» vilja vi ej med Haupt förhåna — de äro dock inne på rätt väg — men kunna omöjligen i detta sammanhang godkänna något så vagt. Det passar ej i lapidarstil, allra helst »re» i det föregående »revocare» redan framkallat tanken »till mig» (ad me) och det ej erbjuder någon större svårighet att här finna ord, som ur både saklig och formell synpunkt äro fullt tillfredsställande. Det allra enklaste och naturligaste vore att supplera »mundi dæmonia», »mundi simulacra» eller, om man ville tillåta sig en hiatus lik den, som förekommer å biskop Hermans grafsten, »mundi idola» el. »mundi ikona».

Vi kunde ju vara belåtna med att ha funnit inskriptionens sakliga innehåll, men af respekt äfven för formen i det gamla monumentet och för det vetenskapliga krafvet på noggrannhet i ett fall som detta, kunna vi ännu ej stanna och ej godkänna ofvannämnda eljest så tilltalande konjektur. Vi våga ej heller alldeles negligera det omnämnda ensamma R'et. Hvar inskriptionsraden har börjat synes rätt väl och genom mätning och jämförelse visar det sig, att fram för R troligen stått 5 bokstäfver. Ha vi nu ett ord, som med bevarande af det nödvändiga sakinnehållet och den af versen kräfd formen tillika som 6te bokstaf har R och som til sist lämpligen ansluter sig till ett annat för lakunens fyllande lämpadt ord? Ja, vi ha verkligen ett ord, som i samband med tal om hed-

ningar och afgudadyrkan liksom erbjuder sig själf: mörker, »hedendomens mörker«. Vi tro oss i »tenebræ« ha funnit rätta ordet, som på en gång uppfyller samtliga ofvan uppställda kraf. Och detta ord kan utnyttjas både i formen »tenebris« (= i mörkret), då med följande »dæmonja«, och »tenebrarum«, då med följande »idola« el. »ikona«. »Tenebr« passar utmärkt på sin plats — vi tycka oss dessutom på afbildningen möjligen upptäcka spår af T och B —, af »dæmonja« mena vi oss likaledes spåra O på lämplig plats; och läsa vi därför tills vidare, tills vi själfva eller genom kompetent person på monumentet i original el. åtminst. på gipsafgjutningen blifvit i tillfälle till en sista kontrollpröfning: »tenebris dæmonja colentes«. Meningen blir i det hela densamma, om vi läsa: »tenebrarum idola colentes«:

De hedningar för till min kyrka,
som mörkrets dæmonier dyrka.

Ha vi nu någon biblisk hemul för dessa Kristi ord till sin tjänare Paulus? Haupt har naturligtvis inte ens tänkt sig något sådant, då det ju för honom är att ställa sig utanför vetenskaplig grund, ja, »vansinne« att här tala om Paulus el. några Kristi till honom ställda ord. Beckett åter har uppställt frågan, har konfererat med lärda teologer — äfv. prof. Edv. Lehmann — och har sett sig om i evangelierna och Pauli bref — och funnit intet. (Se hans afh. s. 141). Ej att undra öfver! Han har gått förbi boken, som är hufvudkällan för vårt vetande om den store hednaaposteln och där Herrens kallelse till Paulus berättas icke på ett ställe allenast utan på tre!

Särskildt det första af dessa ställen är klassiskt och lika välbekant som ifråga om Petrus orden: »Du är Petrus. På denna klippa« etctr. Herren talar till Ananias om Paulus: »Denne är mig ett utkoradt redskap«,

»Vas electionis mihi est iste«,
»Σχεῦος ἐχλογῆς μοι ἐστὶν οὗτος«.

Hufvudstället är Ap. G. 9,15:

»Dixit autem ad eum (ϝ: Ananiam) Dominus: Vade, quoniam vas electionis est mihi iste, ut portet nomen meum coram gentibus, et regibus, et filiis Israel«¹.

Ur kap. 22,15 och 21 anföra vi orden:

»Quia eris testis illius ad omnes homines« och »Et dixit ad me: Vade quoniam ego in nationes longe mittam te«. (Obs! enl. an. öfversättn. »in gentes« i st. f. »in nationes«).

I kap. 26,16 och följ. lyda Jesu egna ord till Paulus:

»Ego sum Jesus etctr. — — — ad hoc enim apparui tibi, ut constituam te ministrum et testem eorum, quæ vidisti — — — eripiens te de populo et gentibus, in quas nunc ego mitto te, aperire oculos eorum, ut convertantur a tenebris ad lucem, et de potestate satanæ ad Deum, ut accipiant remissionem peccatorum«, etctr.

Öfverblicka vi nu dessa anförda skriftställen rörande Herrens kallelse till Paulus och jämföra härmed inskriptionen i den lydelse och betydelse, hvori densamma i det föregående fått afslöja sig själf, så är det ju i hög grad frapant, huru dess författare — säkerligen fullt afsiktligt — ej blott ifråga om hufvudtankar utan äfven ifråga om hufvudsakliga ordvalet visar sig ha öst ur denna källa.

1) Tu michi vas har ju sin rent ordagranna motsvarighet på det ena stället och motsvaras dessutom på de båda andra ställen af testis och minister. Och har vas haft till bestämning vare sig sanum el. san(c)tum, sacrum — där är i alla fall om ej direkt relation till så reflex från »vas electionis«, alldenstund »utvaldt redskap«, »heligt redskap« och »lämpligt (för sitt ändamål passande) redskap« innebära väsentligen det samma.

¹ Cit. eft. Versio vulgata.

2) Tyrannus mundi (el. fundi) korresponderar mot »potestas Satanæ«.

3) Gentes möter i de två citaten (coram gentibus och in gentes) och ersättes i det tredje af omnes homines. Det är själfva hufvuduppdraget att inför hedningarna vara Guds redskap och sändebud.

4) Och det hedendomens mörker, som yttrar sig i deras afgudadyrkan och hvarifrån de böra räddas, återfinnes ej mindre i inskriptionens af oss supponerade »tenebris« el. »tenebrarum« än i det tredje citatets uttryck: »ut convertantur a tenebris ad lucem«.

5) Och att omvändelsetanken, som i tredje citatet så äkta evangeliskt framträder i talet om »att öppna hedningarnas ögon, så att de omvända sig — — — på det att de må genom tron på mig medfå syndernas förlåtelse och få sin lott bland dem, som äro helgade«, att denna tanke i tympanoninskriftionen i stället får sitt uttryck i det militaristiska »depello« och lagiskt-juridiska »revoco«, bör ej i ringaste grad väcka vår undran. Monumentets tid är »svärdsmissionens« tid.

För öfrigt erbjuder sig ännu ett skriftord som belägg till vår tympanoninskriftion i den supplerade form, hvori denna nu ter sig, och det just med afseende på synpunkten af de kristna åliggande kamp mot verldsherskarna och verldsmörkrets andemakter. Vi åsyfta Pauli egna ord till de kristne i Efesus. Ef. br. VI, 12: — ἔστιν ἡμῖν ἡ πάλη — — — πρὸς τοὺς κοσμοκράτορας τοῦ σκούτου (τοῦ αἰῶνος) τούτου, πρὸς τὰ πνευματικὰ τῆς πονηρίας ἐν τοῖς ἐπουρανίοις. Vi hafva kamp att utkämpa — — — mot verldsherskare, som råda i (denna verldens) mörker, mot onskans andemakter i himlarymderna.

Här är ju en påfallande motsvarighet mellan »πάλη« (colluctatio), brottningskamp, och »depello«, mellan »τοὺς κοσμοκράτορας« och »mundi tyrannum«, mellan »τοῦ σκούτου« och det af oss ponerade »tenebris« (l. tenebrarum) samt slutligen mellan »τὰ πνευματικὰ« och det af oss som objekt till colentes lästa »dæmonja« el. »idola«.

Och med afseende på begreppet »tenebræ«, σκότος, må sist i detta sammanhang hänvisas till Ef. V, 8: »Eratis enim aliquando tenebræ«, Kol. I, 13: »qui eripuit nos de potestate tenebrarum«, — conf. samma ord i dopritual., — samt Luk. XXII, 53: »Hæc vestra est hora et potestas tenebrarum«.

Vi ha slutat vår undersökning. Vi lemna åt läsaren att afgöra, om problemets gåta nu må anses vara löst åtminstone i hufvudsak och i så fall af hvem den är löst. Våra föregångare ha läst och öfversatt, Doktor F. Beckett:

Tu michi v[esanum] mundi depelle tyrannum
Et revoca gen[tes ad me mundana] colentes.

• Fordriv du mig Verdens [den vanvittige] Tyran
Og kald de Folk tilbage [til mig], der dyrker [Verds-
lighed].

Konservator Richard Haupt:

Tu michi [vesanum f]undi depelle tyrannum,
Et revoca gen[tes Petrum pietate] colentes.
Treib mir den Bösen von dannen, des Lands hart-
herzgen Tyrannen,
Doch die Bewahrer der Treue beruf du zurüch mir
aufs Neue.

Vi läsa och öfversätta:

TU MICH V[AS SANUM] (eventuelt: san(c)tum
el. sacrum)
[M]UNDI DEPELLE TYRANNUM.
ET REVOCA GENT[ES
TENEBRIS DÆMONIA] COLENTES (eventuelt:
tenebrarum idola el. tenebris idola colentes).

Du är mig ett redskap försann!
Fördrif denna verldens tyrann
och kalla de folk till min kyrka,
som mörkrets dæmonier dyrka!
(el.: de hedningar för till min kyrka,
som mörkrets idoler nu dyrka).

Denna tolkning har hemul i skriften, i Herrens egna kallelseord till Paulus, och stark anklang dessutom i af Paulus själf brukade ord.

Denna tolkning har klang och färg, som passar på ett språkband i Kristi hand, på en tympanonrelief på ett betydande tempels hufvudportal. Den står också genom sakligt, allmänfattligt och allmänskristligt innehåll i god parietet med öfriga kända tympanoninskriftioner. Härtill kommer dessutom, att denna tolkning befriar oss från en hel mängd falska föreställningar och påståenden.

Hvad skulle man tänka om en byggherre el. om en biskop el. om dessas litterära biträde, om de haft mod att ej blott föreslå utan i sten verkligen låtit utföra, på en kyrkoportal som denna, en inskription, som rent af manar till kamp mot, ja, till att »nedslå» »landets herskare», så att denna tanke skulle träda alla där inträdande för ögonen?

Eller en inskription, som afsåge att påminna menigheten om erläggande af tionden såsom det ena nödvändiga!?

»Ecclesia catholica» är vår gamla mormor. Och nog har hon sina fel. Men vackert är det inte af barnbarnen att utan absolut bindande skäl tillvita henne sådana saker.

Och Paulus bör få vara den han är. Han kallar sig ju själf för »den gamle Paulus». Och det hade nog den gamle stenskulptören reda på.

Och St. Laurentius bör få vara den han är — alltid juvenis — gärna med den mognande mannens drag — men gammal gubbe — aldrig!

Och att i våra dagar söka »göra St. Laurentii duk bredare», det är nog otacksam gärning. Biskop Herman var i det fallet inte lycklig under sin lifstid. Han blir det ännu mindre nu, om konservator Haupt i sådant syfte söker frambesvärja honom till att efter snart flydda åtta sekel verka genom en inskription, som, om den vore verklig, skulle vara något af

det olyckligaste, som kunde tänkas vara af en biskop skapadt för slikt ändamål.

Skulle något verkligt fog vara för handen för det af Haupt häfdade påståendet om tidshistorisk innebörd i monumentet och dess inskription, och skulle Beckett å sin sida ha rätt, då han kombinerar Petrusportens tympanon med namnen Valdemar den store och biskop Fredrik i Slesvig, så våga vi häfda, att den tidshistoriska företeelsen är den danska svärdsmissionen, och skulle biskop Fredrik vara »auctor inscriptionis«, så är han det såsom en af målsmännen för denna mission, och genomträngd af dess tankar, har han på sitt biskopsdömes hufvudkyrkas hufvudportal för alla dem, som då och i framtiden skulle gå därin, velat ställa den meningen för ögonen, att det är Kristi kyrkas och Kristi tjänares plikt att gå in i den kampen, som syftar till utbredande af Kristi rike och i den kampen hålla ut till dess allt hedenomens mörker blifvit skingradt. För dem, som gå in genom Slesvigsdomens Petrusportal, »Glädjens port«, bör det vara ej blott af allmänhistoriskt intresse utan af lokalkyrklig hänsyn ett glädjeämne, om den gamla tympanonstenen, åtminstone ifråga om sin andemening, får tala med egna ord. För oss har det varit en glädje att härtill få medverka. Vi skulle kunna sluta detta vårt inlägg med en erinran om »Columbi ägg«, men påminna i stället om latinska sentensen: »Veritas index sui et falsi« samt Tegnér's ord: »Det höga är enkelt, ett barn kan fatta dess mening«.

Att domen i Slesvig blifvit invigd ej blott till Petri utan äfven till Pauli ära, torde i sinom tid bli fastslaget. Petrus har emellertid efter hand blifvit prædominerande. Jämför Malmö St. Petri, som äfven den en gång invigdes till ej blott St. Petri utan äfven till St. Pauli ära.

Hvem är den krönte tempelbringaren å detta tympanon? — Valdemar den store, svarar doktor Beckett — Knut den store, säger konserv. Haupt. En Valdemarskrona sådan

denna möter å kalkmålningar, som pläga dateras till tiden omkr. 1180, bär denne herskare i alla fall icke. Är det inte också sannolikare, att det är kyrkans ursprunglige »fundator» man på här ifrågavarande sätt har velat förhårliga, om nu än monumetent med rätta hänföres till Valdemar d. stores dagar?

Och inskriptionens författare? Har läsaren fantasi och lyster det honom att släppa denna lös, så stå vi till tjänst med följande material, som åtminstone i hufvudsak står i relation till kända historiska fakta. Det var när Rügen var eröfrad och när det gällde att med »Guds ord, som är andens svärd», fullfölja omvändelsearbetet. Som ypperste medhjälpare hade Absalon vid sin sida biskop Fredrik från Slesvig. Denne var framför andra hans förtrogne och hjärtevän. Och Saxo, Absalons skrifvare och klerk, har varit en af de underordnade medhjälparne i omvändelsearbetet och har för efterverlden vittnat om de båda männens innerliga vänskap. Under denna tid har man mer än en gång kommit in på den fråga, som jämte missionen låg biskop Fredrik närmast om hjärtat, den tillärnade ombyggnaden af Slesvigs domkyrka. Äfven konung Valdemars välvilliga intresse och medverkan hade vunnits. Huru den nya domen i hufvuddrag skulle te sig, därom var man ense, och om hur hufvudportalen borde prydas med Kristi och apostlafurstarnas bilder — dock så, att utrymme tillika bereddes för den kunglige donator, som genom sin gifmildhet först lagt grunden till ett tempel på det rummet. Om den inskription, som han å tympanon ville ha anbragt, var biskop Fredrik däremot ännu tveksam. Såsom för ändamålet lämpliga föresväfvade honom Herrens kallelseord till Paulus. Det gällde att med få ord och fyndiga finna den rätta formen. Ingen stod närmare till att gifva lycklig lösning åt denna fråga än Saxo, som redan gjort sig känd som den skicklige ordkonstnären i det tungomål, hvarå denna inskription efter tidens sed borde affattas. Och hvad ligger närmare till än det antagandet, att Saxo på grund af den aktning, som han bevisligen hyste för biskop Fredrik, fann sig föranledd att med glädje begagna tillfället att uppfylla en sådan på honom ställd förväntan? Och dock medgifves det mer än villigt, att ifrågavarande spörsmål måhända för all framtid kommer att tillhöra de olösta historiska gåtorna. Tympanoninskriftionen är äfven som rekonstruerad allt för kort för att medgifva några säkra slutsatser ifråga om saxoniskt språkbruk.

Petersen, N. M., Bidrag til den oldnordiske Literaturs Historie.
1866. 3 Kr.

Physiologus i to islandske bearbejdelser ved Verner Dahlerup. 1889.
(Særtr. af Aarb. f. nord. Oldk.) 2 Kr.

Register til Njála 2. bd. og K. Gíslasons andre afhandlinger. 1896. 1 Kr.

Saga af Tristram ok Isönd samt Möttuls Saga. 1878. 6 Kr.

Sturlunga saga i dansk oversættelse ved Kr. Kålund, versene ved
Olaf Hansen. 1.—2. bind. 1904. 12 Kr.

Sturlunga saga, udg. efter håndskrifterne, 1.—2. bd. 1906—11. 20 Kr

Vestiges d'Asserbo et de Søborg. 1855. 2 Kr.

Breve til og fra C. C. Rafn. Udgivne af B. Grøndal. 1869. 3 Kr. 50 Ø.

Følgende Skrifter ere udsolgte:

Antiquariske Annaler. 1—4. B. 1812—27.

Antiquitates Americanae sive Scriptores septentrionales rerum Ante-
Columbiarum in America. 1837. 4.

Fornaldar sögur norðrlanda. 1—3. B. 1829—30.

Fornmanna sögur. 1—12. B. 1825—37.

Færeyinga saga eller Færøboernes Historie. Udg. af C. C. Rafn.
1832.

— oder Geschichte der Bewohner der Färøer. Herausgegeben von
C. C. Rafn u. G. C. F. Mohnike. 1833.

Grønlands historiske Mindesmærker. 3 Dele. 1838—45.]

Jahresberichte der Königl. Ges. f. nord. Alterthumskunde. 1837—42.

Islendinga sögur. 1—2 B. 1829—30.

— — 1—2. B. 1843—47.

Kongehøiene i Jellinge. Af J. Kornerup. 1875. Fol. (Ikke i Bog-
handelen.)

Krákumál sive Epicedium Ragnaris Lodbroci. Med dansk, latinsk og
fransk Oversættelse. Udg. af C. C. Rafn. 1826.

Ledetraad til nordisk Oldkyndighed. 1836.

Nordiske Fortids-Sagaer, oversatte af C. C. Rafn. 3 Bind. 1829—30.

Oldnordiske Sagaer i Oversættelse. 12 Dele. 1826—37.

Petersen, N. M., Historiske Fortællinger om Islændernes Færd
hjemme og ude. 1—4. B. 1839—44.

Scripta historica Islandorum, 1—12. B. 1828—46.

Tidsskrift for nordisk Oldkyndighed. 2 Dele. 1826—29.

INDHOLD.

	Side
Nogle Oplysninger og Bemærkninger om danske Landsbyer. Af Henrik Larsen. (Sluttet)	177.
En ny St. Laurentius? Är bild- och inskriptionsgåtan å »Petrus- portens» Tympanon vid Slesvigs Domkyrka nu slutgiltigt löst? Af A Helgesson	294.

Af dette Tidsskrift udkommer et Hefte hvert Fjerdingaar. Fire Hefter udgjøre et Bind, som koster 4 Kr. Enkelte Hefter sælges ikke.

Bidrag til Tidsskriftet sendes til det Kgl. nordiske Oldskrift-Selskabs Bestyrelse (Nationalmuseet, Kjøbenhavn).

UNIVERSITY OF MICHIGAN

3 9015 07706 4346

